

Links Klassiek

**Het tweede
jaarboek voor
het democratisch
socialisme**

Onder redactie van
Jan Bank,
Martin Ros en
Bart Tromp

De in *Het eerste jaarboek* begonnen lijn wordt in *Het tweede jaarboek* doorgetrokken. Een aantal artikelen is ditmaal gegroepeerd rond het thema socialisme en cultuur. Jan Bank schrijft daarop een uitvoerige inleiding. Bertus Mulder noteert een verhelderende historie van het tijdschrift *De Nieuwe Tijd* en Sjoerd van Faassen van *De socialistische gids*. De veranderingen die zich in het redactionele beleid van dit laatste blad voltrokken zijn in veel opzichten tekenend voor nieuw ingeslagen wegen met betrekking tot de sociaal-democratische theorie en praktijk. Harry Lintsen levert een bijdrage over de relatie die een aantal ingenieurs in Nederland in de eerste decennien van deze eeuw met het socialisme heeft onderhouden. De twee profielen zijn gewijd aan J. Suys – door Fenna van den Burg – en Hilda Verwey-Jonker – door Anneke Ribberink. Deze portretten sluiten goed aan bij de thematiek socialisme/cultuur. Twee historische bijdragen gaan over speciale problemen waarmee de SDAP en de pvdA werden geconfronteerd. Bas van Dongen schrijft over de SDAP en de eerste wereldoorlog en Frans van Baardewijk over pvdA en Indonesische kwestie. Van Nico Wilterdink is er een diepgaand artikel over inkomensverdeling, van Maarten van Traa een bijdrage over de ontwikkeling van de Franse sociaal-democratische partij SFIO tot de huidige Parti Socialiste van Mitterrand, een bijzonder interessante ontwikkeling in het socialistische denken in Frankrijk.

* Al met al: ik noem dit jaarboek een belangwekkend initiatief. Je zou wensen dat ook de andere hoofdstromen uit het vaderlandse politieke leven een dergelijk platform oprichten om zich te bezinnen op hun historische erfenis en betekenis.
– Bert Ummelen in *Eindhovens Dagblad*

ISBN 90 295 2301 8

Het tweede jaarboek voor het democratisch socialisme

Links klassiek nr. 4

Het tweede jaarboek
voor het democratisch socialisme

Onder redactie van

Jan Bank, Martin Ros en Bart Tromp

Amsterdam Uitgeverij De Arbeiderspers

Copyright © 1980 B V Uitgeverij De Arbeiderspers

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt, door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever. *No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means, without written permission from the publisher.*

Grafische vormgeving: Alje Olthof
Druk: Tulp, Zwolle

ISBN 90 295 2301 8

Inhoud

INLEIDING Redactie Jaarboek

7

SOCIALISATIE EN COLLECTIVERING

Nico Wilterdink *Collectivisatie van de vermogens in Nederland in plaats van socialisatie der produktiemiddelen* 14

OORSPRONGEN VAN DE SDAP

Bertus Mulder *Theorie en scholing in de vroege SDAP: De Nieuwe Tijd, sociaal-demokratisch maandschrift 1896-1921*
42

Harry Lintsen *De Delftse Polytechnische School als bakermat van socialisme 1900-1925* 81

NATIONALE INTEGRATIE VAN HET SOCIALISME

Anneke Ribberink *Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren '30: de levensgeschiedenis van Hilda Verwey-Jonker*
112

Sjoerd van Faassen *Ten koste van de helderheid. De overgang van De Socialistische Gids tot Socialisme en Democratie* 149

DE PVDA IN OORLOGSTIJD 1945-1950

Frans van Baardewijk *De PvdA van het koninkrijk 1945-1947*
164

Fenna van den Burg *Een linkse non-conformist in de Koude
Oorlog. Het denken van Jef Suys* 213

PERSONENREGISTER

257

Inleiding

JAN BANK, MARTIN ROS & BART TROMP

Geschiedenis van de sociaal-democratie laat zich beschrijven zowel op het niveau van de politieke ideeën en biografieën als op het niveau van de verhouding tussen theorie en werkelijkheid. Partijen worden opgericht vanuit een maatschappelijke theorie en vanuit een tijdsperspectief, dat het verleden van klassen-tegenstellingen en de toekomst van een socialistische samenleving in zich sluit. Socialisme is niet tijdloos gedacht, maar in historische termen. Maar deze theorie verliest aan geldigheid, indien niet voortdurend pogingen worden gedaan de historische ontwikkeling op die samenhang van opvattingen en interpretaties te laten inwerken. De bedoeling van de uitgave van het *Jaarboek* is tot een confrontatie te komen tussen theorie en werkelijkheid en door onderzoek en analyse de stagnerende componenten van een socialistische interpretatie van de maatschappij aan te geven. In dit opzicht is geschiedenis van de sociaal-democratie nauw met de theorie verbonden.

Een benadering zoals wij die ons voorstellen is de beschouwing over vermogens- en klassenverhoudingen in Nederland van de hand van Nico Wilterdink. Hij gaat in zijn artikel uit van de historische socialistische doelstelling, dat het particuliere eigendom van de produktiemiddelen moet worden opgeheven ten einde de tegenstelling tussen bezitters en bezitslozen te doen verdwijnen. De lotgevallen van de particuliere vermogens beschrijft hij in vergelijking met de groei van de collectieve vermogens en met een mindere nivellering van inkomens. De Tweede Wereldoorlog is in verschillende opzichten een breuk dan wel een ommekeer in die ontwikkeling. De onmiskenbare collectivering van de vermogens sindsdien moet evenwel niet gelijk worden gesteld met socialisering van de produktiemiddelen in de traditionele partijbetekenis, want zij heeft geen publiek beheer van die middelen met zich meege-

bracht. Dat zou consequenties moeten hebben voor de Partij van de Arbeid, die in haar nieuwe beginselprogramma van 1977 de noties van kapitalisme en klassenstrijd weer centraal stelt zonder dit met een empirische analyse van de klassen- en bezitsverhoudingen te ondersteunen. Hier zou de socialis- tische theorie zich moeten specificeren aan de hand van histo- rische ervaringen.

Een sociaal-democratische geschiedenis van ideeën en bio- grafieën bepaalt het grootste gedeelte van dit *Jaarboek*. Een ideeëngeschiedenis zou men de bijdrage van Bertus Mulder over het sociaal-democratisch maandschrift *De Nieuwe Tijd* kun- nen noemen, al moet dat blad vooral ook worden gezien als scholingsorgaan voor een nogal studieuze beginnende SDAP. Met die partij had de redactie een kritische verhouding, welke in 1916 eindigt in een breuk. Opvallend in deze beschouwing is het primaat van de politieke en syndicale discussie in de nieuwe tijd van het socialisme; de socialistische analyse van de maatschappij is nog niet uiteen gevallen in beleidstechnische deelproblemen. Een tweede historische bijdrage over de oor- sprong van de sociaal-democratie in Nederland is de beschrij- ving van de relatie tussen (Delftse) ingenieurs en het socialisme, door Harry Lintsen. De Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten is in de ontwikkeling van het ingenieursberoep rond de eeuwwisseling een nieuw verschijnsel, maar ook een bakermat van sociaal-democratisch kader. De plaats is niet willekeurig. Uiteraard zou de Poly- technische School in Delft een groot aandeel hebben in de technische en industriële modernisering van Nederland. Ook de aantrekkelijkheid van het reformisme in deze kring baart geen opzien. De stv is overigens niet rechtstreeks met de SDAP verbonden geweest. Een kleine kern heeft de verenig- ing tot de jaren twintig geactiveerd. In 1914 had de SDAP een partijapparaat ontwikkeld. Dat markeert de groei die de sociaal-democratie in de periode van de eerste industrialisatie van Nederland heeft doorgemaakt. Ze werd door het feit van de Eerste Wereldoorlog voor een dilemma geplaatst, dat, achteraf gezien, in een geschiedenis van het Europese socia- lisme klassiek genoemd kan worden: de keuze tussen een na-

tionale identiteit of een internationaal pacifisme. De eerste keuze zou onherroepelijk leiden tot integratie van de socialis-tische partijen in de burgerlijke maatschappij.

Het vraagstuk van nationale bewapening is aan het eind van de jaren dertig opnieuw een dilemma voor de SDAP; de keuze gaat tussen de nationale beveiliging tegen het nationaal-socia-lisme of een consequente ontwapening. Opnieuw kiest de SDAP voor een integratie. De ontwikkeling daarvan wordt dan be-vestigd in de deelneming van SDAP-ministers aan een kabinet van nationale eenheid in 1939, een regering van zes democra-tische partijen. Anneke Ribberink beschrijft de lotgevallen van deze integratie in de persoonlijke levens- en ideeëngeschie-denissen van Hilda Verwey-Jonker. Sjoerd van Faassen ziet in de naamsverandering van *De Socialistische Gids* in *Socialisme en Democratie* en in de vervanging van redacteur Bongers door redacteur Banning als leidend figuur in de redactie de nadelen van deze ontwikkeling.

De bijdragen van Frans van Baardewijk en Fenna van den Burg zijn een schets van de grootste conflicten in het naoorlogs bestaan van de nieuwe Partij van de Arbeid. In de eerste wordt de politiek van de pvdA beschreven tegenover de Indonesische revolutie en de daaruit voortgekomen Republiek. De periode is in dubbele zin traumatisch geworden in de geschiedenis van de sociaal-democratie. Op schrijnende wijze is duidelijk gewor-den tot welke concessies aan een koninkrijkspolitiek de pvdA in staat moest blijken om het primaat van de bestaanszekerheid en de planeconomie door deelneming aan de regering te verwerke-lijken. Het was de prijs voor een succesvolle opbouw van de verzorgingsstaat. Maar bovendien is aan de 'Indonesische kwes-tie', zoals de revolutie in de binnenlandse politieke verhoudin-gen van Nederland is genoemd, de politicus Schermerhorn ver-sleten, die symbool was voor de naoorlogse vernieuwing. Hij is niet de enige maar zijn symboolwaarde was hoog. Van Baarde-wijk maakt duidelijk welke keuze de SDAP van Drees en Vor-rink in 1945 heeft gedaan: concessies aan de vrijzinnig demo-craten, mogelijk nieuwe partijleden in een gefuseerde pvdA, of begrip voor de Indonesiërs in de SDAP, die in de Republiek de uitdrukking zagen van hun vrijheidsverlangen. Drees koos

in 1945 zoals Albarda en Van den Tempel, de eerste sociaal-democratische ministers in 1942: voor het koninkrijk.

Fenna van den Burg beschrijft de politieke denkbeelden en lotgevallen van Jef Suys, die aan de zich toespitsende koude oorlog in Nederland is versleten en daardoor symbool is geworden van een in het toenmalige Nederland haast ontoelaatbaar nonconformisme. Suys werd op twee manieren slachtoffer; door zijn weigering partij te kiezen voor een van de twee grote mogendheden, de Verenigde Staten en de Sovjetunie, en door zijn individualisme. Hij kwam terecht in het niemandsland tussen de afgrenzing die zowel de sociaal-democratie als de communistische partij vooral na februari 1948 vaststelde. Suys werd betrokken in een benoemingsconflict aan de nieuwe politieke en sociale faculteit van de gemeente-universiteit van Amsterdam. Van alle 'gewraakte' kandidaten bleek hij de enige die uiteindelijk niet werd benoemd.

Socialisatie en collectivering

NICO WILTERDINK

*Collectivisatie van de vermogens in Nederland in plaats van
socialisatie der produktiemiddelen*

Probeert men het oorspronkelijke, negentiende-eeuwse socialisme in een korte omschrijving te vangen, dan is de beste mischien wel: het socialisme beoogt de opheffing van de particuliere eigendom van de produktiemiddelen, ten einde de tegenstelling, de uitbuitingsrelatie tussen bezitters en niet-bezitters te doen verdwijnen. In de visie van socialisten (niet alleen marxisten) was bezit de basis van welstand, economische macht, politieke invloed, maatschappelijk aanzien; bezitloosheid daarentegen de basis van armoede, onzekerheid, machteloosheid, onwetendheid.

Voor meer recente perioden gaat deze omschrijving niet meer op, zeker niet als men daarbij speciaal de sociaal-democratische partijen van West-Europa op het oog heeft. In de terminologie van de huidige Partij van de Arbeid zijn de 'bezitters' grotendeels vervangen door 'hogere-inkomensgroepen' of, in een wat andere benadering, 'gevestigde machten'; de 'bezitlozen' zijn vervaagd tot 'kansarmen' of 'zwakken'. De recente herleving van de belangstelling voor Marx heeft daar niet veel aan af kunnen doen. De laatste tien jaar is het wel weer meer gebruikelijk geworden om 'het kapitalisme' op te voeren als de term die alle kwalen van onze maatschappij samenvat,¹ maar een specificatie van wat dat kapitalisme inhoudt, blijft doorgaans achterwege. Nog altijd kan men zeggen dat de hoofdstroom van het Westeuropese socialisme, de sociaal-democratie, in de loop van deze eeuw steeds meer afstand heeft genomen van het oorspronkelijke centrale uitgangspunt van de tegenstelling tussen bezitters en bezitlozen.

Zijn er aan de empirie ontleende argumenten, verwijzend naar maatschappelijke ontwikkelingen, aan te voeren die deze verandering van oriëntatie kunnen rechtvaardigen of althans begrijpelijk maken? Twee soorten van dergelijke argumenten

zou men kunnen bedenken: 1 privé-eigendom is minder belangrijk geworden als basis van allerlei privileges, zoals economische macht en materieel levenspeil. 2 de verdeling van bezittingen is in de loop van de tijd minder ongelijk geworden. Het eerste argument relativeert de tegenstelling tussen bezitters en bezitlozen door de betekenis, de consequenties van privé-eigendom als zodanig te reduceren, het tweede argument door aan te geven dat bezitters en bezitlozen geen scherp van elkaar afgebakende klassen meer zijn.

In sociaal-democratische geschriften is voornamelijk van het eerste argument gebruik gemaakt, al dan niet als expliciete verdediging van een ideologische heroriëntatie. Vertegenwoordigers van de SDAP en de PVDA voerden in de jaren dertig, veertig en vijftig aan, dat 'de gemeenschap' (d.w.z. de staat en publiekrechtelijke lichamen) een steeds belangrijker rol in het economisch leven zou spelen en de macht en speelruimte van privé-eigenaren steeds meer zou inperken.² Ook werd gewezen op een toenemende scheiding van bezit en beheer in grote naamloze vennootschappen. Uit beide ontwikkelingen bleek, zo stelde men, dat formele eigendom en beschikkingsmacht niet onverbrekkelijk met elkaar verbonden waren. Planning, centrale regulering, 'socialisatie van de beschikkingsmacht' was mogelijk zonder tot socialisatie van de eigendom over te gaan. Op deze wijze konden ook de 'bezitlozen' worden beschermd – door wettelijke garanties tegen willekeurige behandeling, verplichte sociale verzekeringen en collectieve voorzieningen.³

Het tweede argument voor het niet meer centraal stellen van de bezitsverhoudingen, het argument van de gelijkere wordende verdeling, is van socialistische zijde zelden of nooit naar voren gebracht. Wel ging bij voorbeeld het naoorlogse plan-rapport *De Weg naar Vrijheid* (1951) vrij uitvoerig op de vermogensverhoudingen in, maar dit betrof veel minder de feitelijke ontwikkeling dan aanbevelingen voor de toekomst, zoals met name een sterke vermogenspositie van de overheid, omvangrijke collectieve fondsen ten behoeve van sociale uitkeringen en een zekere spreiding van privé-vermogens.⁴ In de jaren zestig en zeventig werd de belangstelling voor vermogens-

verhoudingen überhaupt gering. Voor zover ze werden genoemd, was dat nog voornamelijk als aanhangsel van de inkomensverhoudingen, die op hun beurt steeds meer als de centrale maat van sociale ongelijkheid werden gezien.

Deze veronachtzaming van de vermogensverhoudingen geldt niet alleen voor de pvdA. Zo wordt van katholieke zijde weinig meer vernomen over de ooit zo vurig bepleite persoonlijke bezitsvorming. Ook de wetenschappelijke belangstelling voor de vermogensverdeling is miniem, zeker in vergelijking met die voor de inkomensverdeling.

Een reden hiervoor zou gelegen kunnen zijn in het functieverlies dat privé-bezit in de loop van deze eeuw heeft ondergaan, niet alleen als basis van persoonlijke economische macht, maar ook als voorwaarde voor materiële zekerheid en als bron van inkomen. Een voldoende reden is dit echter niet. Privé-bezit heeft immers nog altijd zeer belangrijke, althans hogelijk gewaardeerde functies voor de bezitters, zowel in de sfeer van de produktie als in die van de consumptie; het biedt keuzevrijheid (uitstel van arbeidsverplichtingen bij voorbeeld), het kan status verschaffen en het is nog steeds een belangrijk element in de continuering van privileges over generaties.

Redenen genoeg dus om op het verwaarloosde onderwerp van de vermogensverhoudingen in te gaan. Op basis van globale cijfermatige gegevens zal ik aangeven hoe de ontwikkeling van de Nederlandse vermogensverhoudingen gedurende deze eeuw in grote trekken is verlopen.⁵ Langs deze weg probeer ik enig licht te werpen op de aard van de bezits- en klassenverhoudingen – dat oude socialistische thema dat, afgezien van abstracte bespiegelingen, zozeer op de achtergrond is geraakt.

De verwaarlozing van dit onderwerp betekent intussen wel dat er niet alleen weinig over bekend is, maar dat er ook weinig basisgegevens over beschikbaar zijn. De voornaamste bron waarvan in dit artikel gebruik is gemaakt, wordt gevormd door de vermogensstatistieken die berusten op de aanslagen van de vermogensbelasting.⁶ Deze gegevens kennen een aanzienlijke mate van onbetrouwbaarheid, terwijl bovendien niet alle soorten persoonlijke bezittingen eronder vallen (kunstschaten bij

voorbeeld niet, evenmin als meubilair en kleding). Het gaat hier vrijwel uitsluitend om 'kapitaal' in ruime zin: grond, huizen, bedrijven, aandelen, obligaties, spaar- en bankrekeningen. Vanwege onnauwkeurige waardeschattingen, belastingontwijking en belastingontduiking zijn – nogmaals – de persoonlijke vermogens die deze bestanddelen met elkaar vormen niet erg precies geregistreerd. De eruit te trekken conclusies moeten dan ook met enig voorbehoud worden gezien. (Dit geldt echter minder voor conclusies over ontwikkelingen, aangenomen dat de aard van de vertekening in de loop van de tijd niet te zeer veranderd is.) Om stilistische redenen zie ik ervan af dit voorbehoud steeds uitdrukkelijk te vermelden.

Verschuiving in de vermogensverhoudingen

De algemene verschuiving die in de loop van deze eeuw in de vermogensverhoudingen is opgetreden, kan worden uitgedrukt in het gegeven dat de rijkste 1 procent van de Nederlandse bevolking (gedefinieerd als echtparen en alleenstaanden van twintig jaar en ouder⁷) omstreeks 1900 een totaal vermogen bezat dat volgens de gepubliceerde statistieken overeenkwam met ongeveer 2,3 maal het nationaal inkomen, in 1974 daarentegen een vermogen dat overeenkwam met minder dan een derde van het nationaal inkomen. Nog groter is de verandering bij de meest vermogende 0,1 procent: deze rijken hadden in 1900 met elkaar een vermogen dat bijna evenveel was als het hele nationale inkomen van dat jaar, terwijl in 1974 hun gezamenlijke vermogen nog geen 12 procent van het nationaal inkomen bedroeg.⁸

Als we, met veel economen, aannemen dat de verhouding tussen nationaal vermogen en nationaal inkomen de laatste honderd jaar vrij constant gebleven is, mogen we concluderen dat het aandeel van de vermogens van grote individuele bezitters (hoe ook omlijnd) in het nationaal vermogen gedurende deze eeuw sterk is afgenomen. Gesteld dat – om de gedachten te bepalen – het nationaal vermogen 4 maal het nationaal inkomen bedraagt, dan is het aandeel van de rijkste 1 procent van de bevolking in dat nationaal vermogen volgens de sta-

tistische gedaald van meer dan 50 procent in 1900 tot minder dan 8 procent in 1974.⁹

Deze schattingen duiden erop dat het overwicht van de grote kapitaalbezitters in de Nederlandse economie in de loop van deze eeuw aanzienlijk is verminderd, voor zover het althans hun persoonlijk kapitaalbezit zelf betreft. Een minder omvangrijk deel van de totale maatschappelijke rijkdom is, als persoonlijk eigendom, in de handen van weinigen geconcentreerd, de afstand tussen de rijkdom van die weinigen en het welvaartspeil van de velen is verkleind. Deze ontwikkeling zou aan twee trends kunnen worden toegeschreven: 1 de ongelijkheid in de verdeling van persoonlijke vermogens (van individuen en gezinnen) is verminderd; en 2 persoonlijke vermogens zijn minder belangrijk geworden ten opzichte van collectieve. In feite hebben beide ontwikkelingen zich voorgedaan, zoals hieronder zal worden toegelicht.

De verdeling van persoonlijke vermogens

De gegevens van de vermogensbelasting strekken zich slechts uit over een minderheid van de bevolking. Als we ons strikt tot deze gegevens beperken, kunnen we veranderingen in de verdeling vaststellen door na te gaan in welke mate de gemiddelde vermogens van categorieën grote en minder grote bezitters binnen deze minderheid in de loop van de tijd veranderen. Tabel 1 geeft dit weer.

TABEL I *Gemiddelde vermogens volgens belastingstatistieken van rijkste 0,1, 0,1-0,5, 0,5-1 en 1-4 procent van de Nederlandse bevolking (echtparen, ongehuwden en ex-gehuwden van twintig jaar en ouder), in absolute bedragen maal 1000 en indexcijfers (1894:1), 1894-1974.*¹⁰

	bedragen maal 1000				indexcijfers (1894 = 1)			
	0,1 ⁰ /0	0,1- 0,5 ⁰ /0	0,5- 1 ⁰ /0	1- 4 ⁰ /0	0,1 ⁰ /0	0,1- 0,5 ⁰ /0	0,5- 1 ⁰ /0	1- 4 ⁰ /0
1894	876	196	82	27	1	1	1	1
1899	874	201	81	27	1,0	1,0	1,0	1,0
1914	998	209	84	28	1,1	1,1	1,0	1,0
1920	1406	295	126	47	1,6	1,5	1,5	1,7
1930	1343	274	124	46	1,5	1,4	1,5	1,7
1939	898	196	90	35	1,0	1,0	1,1	1,3
1951	891	225	113	52	1,0	1,2	1,4	1,9
1960	1972	469	226	98	2,3	2,4	2,7	3,6
1970	2911	720	370	178	3,3	3,7	4,5	6,6
1974	3335	800	428	212	3,8	4,1	5,2	7,9

Bron: zie noot 6.

Uit deze tabel is op te maken dat de concentratie van vermogens vanaf ongeveer 1920 wat minder groot is geworden: de gemiddelde vermogens van de kleinere bezitters zijn meer gestegen dan die van de grotere.

Speculatiever maar veelzeggender zijn schattingen van de aandelen van verschillende categorieën vermogensbezitters in het totaal van alle persoonlijke vermogens. We kunnen een ruwe schatting van dit totaal doen door ervan uit te gaan dat de regelmaat die voor de gegeven vermogens is te vinden ook voor de niet-gegeven vermogens geldt. De gegeven vermogens zijn bij benadering lognormaal verdeeld (d.w.z. de frequenties van de logaritmen van de vermogens vormen bij benadering een normale verdeling), en extrapolatie van deze regelmaat voor dat deel van de bevolking waarover geen gegevens bekend zijn, levert ramingen van het totale privé-vermogen in verschillende jaren op (enkele onafhankelijke schattingen van het totale privé-vermogen op basis van andersoortige gegevens en volgens een andere procedure bevestigden in grote trekken de uitkomsten van de hier gevolgde berekening).¹¹ Vervolgens kunnen we het aandeel van de rijkste zoveel procent van de bevolking in de aldus geschatte totalen bepalen. Tabel 2 vat de voornaamste resultaten van deze berekeningswijze samen.

TABEL 2 *Aandeel van de rijkste 0,1, 0,5, 1 en 5 procent van de bevolking (echtparen, ongehuwden en ex-gehuwden van twintig jaar en ouder) in de geschatte totale privé-vermogens in verschillende jaren, Nederland 1894-1974, in procenten.*

	0,1 ^o / _o	0,5 ^o / _o	1 ^o / _o	5 ^o / _o
1894	23	44	54	79
1900	24	44	55	79
1905	24	45	55	79
1910	25	46	56,5	80
1914	25	46	56,5	80
1920	22	40,5	50	76
1925	21	38	47,5	73
1930	21	39	48	74
1935	17	33	42	69
1939	19	35,5	45	71
1947	12	25	33	60
1951	13	25,5	34	60,5
1955	14	27	35	62
1960	15	29	38	65
1965	—	25	33	59
1970	12	24	32	59
1974	11	22	29	54,5

Bron: zie noot 6.

Tabel 2 laat, om te beginnen, zien dat de ongelijkheid van persoonlijke vermogens bijzonder groot was en is, veel groter dan bij voorbeeld de ongelijkheid van inkomens. Zo bezit in recente jaren de rijkste 1 procent van de bevolking naar schatting nog altijd tegen de 30 procent van het totaal van alle persoonlijke vermogens – dat is ongeveer evenveel als wat de 90 procent minst vermogenden met elkaar bezitten! Deze verhoudingen zijn des te sprekender als we ons realiseren dat bij de bevolking een groot deel van de ‘bezitlozen’, namelijk kinderen en gehuwden vrouwen, nog niet eens is meegerekend.

De tweede bevinding die zich direct uit de tabel laat aflezen, is dat de ongelijkheid in de loop van de tijd minder groot is geworden. Het aandeel van de rijkste 1 procent is vanaf 1894 gedaald van meer dan de helft van het totale privé-vermogen tot minder dan een derde, en was rond de eeuwwisseling ongeveer even groot als het aandeel van de rijkste 5 procent nu. Nader beschouwing laat zien dat de nivellering het sterkst is geweest aan de top van de vermogenshiërarchie – bij de rijkste 0,1 procent, waarvan het aandeel in de loop van deze eeuw meer dan gehalveerd is. Bekijkt men de categorieën ‘rijkste 0,5-1 procent’ en ‘rijkste 1-5 procent’, dan blijkt het aandeel daarvan in de loop van de tijd nauwelijks respectievelijk helemaal niet gedaald te zijn (het aandeel van de laatste categorie schommelt steeds rond de 25 procent. De nivellering komt er, met andere woorden, op neer dat de kleine minderheid van zeer rijken een deel van haar vermogen heeft moeten afstaan aan de grote massa van weinig-tot-niets-bezitters (de armste 95 procent), waarbij de tussencategorie van welgestelden (de meest vermogende 0,5-5 procent) haar positie in de vermogenshiërarchie vrijwel geheel heeft kunnen handhaven. Uiteraard moet deze bewering niet al te letterlijk worden genomen: het gaat om betrekkelijk willekeurig van elkaar afgegrensde statistische categorieën, die niet in een rechtstreekse relatie van geven en ontvangen tot elkaar staan.

Nauwkeurige inspectie van de tabel laat, ten slotte, zien dat het proces van vermindering van de vermogensongelijkheid niet continu is geweest – dat er vertragingen en versnellingen in zijn opgetreden, en dat er ook perioden van vergroting van de

ongelijkheid zijn geweest. In feite kan pas vanaf de Eerste Wereldoorlog van een nivelleringstendens worden gesproken, daarvóór is er eerder sprake van denivellering. Ook in de tweede helft van de jaren dertig en in de jaren vijftig werden de vermogensverschillen groter. Perioden van vermindering van ongelijkheid waren daartegenover de jaren 1914-'25, de eerste helft van de jaren dertig (toen bijna alle vermogens sterk in waarde daalden, maar de grote gemiddeld het meest), de Bezetting van 1940-'45 en de nasleep daarvan (vooral deze periode bracht een aanzienlijke verschuiving in de vermogensverhoudingen), en de jaren zestig en zeventig. Het zijn deze perioden die het meest bepalend zijn geweest voor de lange-termijnontwikkeling.

Persoonlijke en collectieve vermogens

De geschetste nivelleringstendens in de verdeling van persoonlijke vermogens kan de verminderde betekenis van grote individuele vermogens in de nationale economie voor een deel verklaren; maar niet meer dan voor een deel. Want alles bij elkaar is de vermindering van deze ongelijkheid toch tamelijk beperkt gebleven.

Van grote, maar moeilijk in precieze termen te omschrijven betekenis is de toenemende collectivering van vermogens: een steeds groter deel van de totale maatschappelijke rijkdom is onttrokken aan het eigendom van aanwijsbare individuen. Het gaat hier om bezit van collectiviteiten – overheden, stichtingen, verenigingen; om de fondsen voor pensioenen, levensverzekeringen en sociale uitkeringen; en om het in NV's opgehoopte kapitaal, voor zover zich dat niet weerspiegelt in de waarde van de aandelen.

Vergelijken we het geschatte totaal van alle persoonlijke vermogens met het nationaal inkomen, dan blijkt de eerste grootheid in de loop van deze eeuw veel minder gestegen te zijn dan de tweede: het totale privé-vermogen werd in de periode 1900-1974 nominaal 22 maal zo groot, het nationaal inkomen groeide in diezelfde periode met een factor 90. Anders uitgedrukt: het berekende totale privé-vermogen be-

droeg omstreeks 1900 ruim 4 maal het nationaal inkomen, terwijl het in 1974 niet veel meer was dan 1 maal het nationaal inkomen. (Gezien de onbetrouwbaarheid van de basisgegevens en het enigszins speculatieve karakter van de totaalschattingen geven deze verhoudingscijfers niet meer dan een tamelijk ruwe indruk van de verandering.) Aangenomen dat de verhouding tussen nationaal inkomen en nationaal vermogen in de loop van de tijd geen al te sterke veranderingen heeft ondergaan,¹² betekent dit een aanzienlijke daling van het persoonlijke kapitaalbezit ten opzichte van de in geldelijke waarde uit te drukken maatschappelijke rijkdom als geheel: terwijl aan het begin van deze eeuw die rijkdom vrijwel geheel door individuele vermogens bestreken werd, geldt dit nu waarschijnlijk nog maar voor minder dan de helft ervan.¹³

Volgen we de verhoudingscijfers voor tussenliggende jaren, dan blijkt de grote breuk te liggen in de periode rond de Tweede Wereldoorlog. Weliswaar nam ook voor die tijd het totale privé-vermogen af ten opzichte van het nationaal inkomen, maar dat gebeurde heel langzaam en geleidelijk; in 1939 bedroeg de eerste grootheid nog altijd 3 maal zoveel als de tweede. In de jaren vijftig echter waren de verhoudingen anders geworden: het geschatte totale privé-vermogen bedroeg toen nog maar iets meer dan 1,5 maal het nationaal inkomen, oftewel tussen de 30 en 40 procent van het nationaal vermogen zoals geraamd door het CBS.¹⁴ Eind jaren vijftig en begin jaren zestig stegen de persoonlijke vermogens sneller dan het nationaal inkomen, om daarna verder te worden teruggedrongen.

Deze relatieve terugdringing van de persoonlijke vermogens kan worden toegeschreven aan de groei van drie soorten collectieve vermogens die aan het begin van deze paragraaf al even genoemd zijn: de vermogens van niet-commerciële organisaties, de zogenaamde semi-privé-vermogens van diverse fondsen en het 'orgaanvermogen' van NV's.

1 De uitbreiding van overheidsbezit, hoewel aanzienlijk, is van beperkte betekenis geweest in de collectivering van vermogens, doordat met die uitbreiding ook de overheidsschuld is toegenomen. Belangrijk is de groei van de vermogens van

uiteenlopende stichtingen en verenigingen geweest – woningbouwcorporaties, sportverenigingen, vakbonden, natuurbeschermingsorganisaties, stichtingen voor monumentenzorg, enzovoort.

2 De semi-privé-vermogens – fondsen voor pensioenen, levensverzekeringen en sociale uitkeringen – zijn de afgelopen decennia sterk in omvang toegenomen. Tussen 1935 en 1973 groeiden de beleggingen van deze fondsen van 2,3 tot 84,4 miljard,¹⁵ wat sneller is dan de groei van het nationaal inkomen en veel sneller dan de groei van het totale privé-vermogen. Deze beleggingen vormden in 1935 een vermogen dat overeenkwam met minder dan een zevende van het geschatte totale privé-vermogen, in 1973 met meer dan de helft ervan.

3 Er is in deze eeuw een kloof gegroeid tussen de waarde van de in naamloze vennootschappen geconcentreerde kapitaalgoederen aan de ene kant en de aandelenvermogens aan de andere kant. De stijging van de aandelenkoersen en de emissie van nieuwe aandelen hebben de groei van bedrijfskapitaal niet bijgehouden. De herinvestering van onverdeelde winsten heeft zich niet uitgedrukt in een evenredige stijging van de koerswaarde van aandelen.

Het is vooral op dit punt dat de Tweede Wereldoorlog een breuk in de ontwikkeling heeft betekend. Zo vormden volgens een ruwe schatting van Glasz¹⁶ de koerswaarden van de aandelen in 1938 gemiddeld nog 60 à 65 procent van de 'intrinsieke waarde', in 1947 echter nog maar 35 à 40 procent. In de jaren vijftig leken de vooroorlogse verhoudingen zich weer enigszins te gaan herstellen: de koerswaarden stegen snel, de kloof tussen aandelenbezit en bedrijfskapitaal werd minder groot. Na 1960 hebben de aandelenkoersen de gemiddelde prijsstijgingen echter niet meer bijgehouden, terwijl ook weinig nieuwe aandelen werden uitgegeven.¹⁷ Zo is in NV's steeds meer onpersoonlijk kapitaal geconcentreerd¹⁸ dat een in geld uit te drukken waarde vertegenwoordigt (het heeft geld gekost en het brengt geld op), zonder dat iemand die waarde persoonlijk bezit.¹⁹

Deze collectivering van vermogens is grotendeels géén socia-

lisering in de traditionele socialistische betekenis: zij heeft geen 'publiek' beheer van produktiemiddelen met zich meegebracht. Van enige politieke verantwoordingsplicht voor degenen die de grootste zeggenschap hebben over de gecollectiveerde en geconcentreerde kapitalen – directeuren en commissarissen van NV's, stichtingsbestuurders, beheerders van fondsen – is geen sprake. De oude socialistische dichotomie van privé-bezit tegenover 'sociaal' bezit of 'gemeenschapsbezit' is al te simpel gebleken (afgezien nog van de wel bijzonder optimistische gelijkstelling van overheid en gemeenschap). Behalve persoonlijk bezit en kapitaalbezit is een derde categorie te onderscheiden: vermogen dat onpersoonlijk en collectief is, maar dat nochtans tot de 'private sector' behoort en daarmee tot op zekere hoogte van politieke controle is afgeschermd. Het is dit type vermogen dat steeds meer kenmerkend is geworden voor onze maatschappij.

Veranderende vermogensverhoudingen: samenhang met andere ontwikkelingen

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat tussen de twee geconstateerde tendenties – nivellering en collectivering – een samenhang bestaat. Dit vermoeden wordt bevestigd door het feit dat beide zich het duidelijkst gemanifesteerd hebben in de periode rond de Tweede Wereldoorlog. In elk geval is er één ontwikkeling te noemen die met beide tendenties samenhangt: het achterblijven van de aandelenkoersen bij de groei van bedrijfskapitaal. Behalve collectivering betekent deze ontwikkeling ook een zekere nivellering, daar aandelen van oudsher in hoge mate geconcentreerd zijn in de handen van grote-vermogensbezitters.

Het vervolg van deze paragraaf zal vooral gewijd zijn aan de verklaring van de trage tendens van vermindering van de privé-vermogensongelijkheid. De weinige economische theorieën over de vermogensverdeling geven op zichzelf geen uitsluitend over deze tendens, nogal ver verwijderd van empirische gegevens als ze zijn. Wel wijzen ze op mechanismen die mogelijk van invloed zijn geweest, zoals demografische ontwikke-

lingen, veranderingen in het erfrecht en verschuivingen in de opbrengsten uit bezit respectievelijk arbeid.²⁰

Het is vooral dat laatste type verandering dat aandacht verdient. In de loop van deze eeuw zijn de vermogensinkomsten aanzienlijk gedaald ten opzichte van de arbeidsinkomens, en de ontwikkeling in de verhouding tussen beide typen inkomen is min of meer parallel gelopen aan die in de vermogensverdeling. Ook hier deed de meest ingrijpende verschuiving zich voor in de periode rond de Tweede Wereldoorlog: de inkomsten uit vermogens daalden tussen 1938 en 1948 van ongeveer 22 tot 5 procent van het nationaal inkomen. Daarna stegen ze licht, om in de jaren zestig en zeventig nog wat verder te dalen. Het meest opvallend, en het duidelijkst parallel verlopend met de ontwikkeling van de vermogensverdeling, is de verschuiving in het aandeel van de dividenden: van meer dan 10 procent in 1938 tot 1 procent in 1948; vervolgens een stijging tot 2,5 procent in 1958, daarna weer een daling tot ternauwernood 1 procent.²¹ Ook de winsten vertoonden een daling; deze manifesteerde zich echter pas na de Tweede Wereldoorlog en vooral na 1965.

De samenhang tussen deze verschuiving in inkomens van kapitaal naar arbeid en de verkleining van vermogensverschillen is niet moeilijk te begrijpen. Met de stijging van lonen en salarissen, zowel absoluut als ten opzichte van kapitaalinkomens, werd steeds meer vermogen op basis van dit type inkomen – minder ongelijk verdeeld dan andere typen inkomen – gevormd. Deze vermogensvorming onder de voormalige bezitlozen uitte zich onder meer in de groei van spaartegoeden en de uitbreiding van het eigen-woningbezit. Daartegenover betekende de daling van de beleggingsinkomsten en vervolgens ook de winsten dat accumulatie van vermogen op basis van al gevormd vermogen minder gemakkelijk werd. Bezittingen die onderhoudspersoneel vereisten (een landgoed, een grote villa) werden door de gestegen arbeidskosten bovendien moeilijker te handhaven.

Hoe is deze relatieve vermindering van kapitaalinkomens ten gunste van arbeidsinkomens nu zelf te verklaren? De economische theorie die deze verschuiving verklaart uit de verminde-

rende kapitaalschaarste, past slecht op de feitelijke ontwikkeling: de grootste verandering vond immers plaats rond de jaren 1940-'45, toen de schaarste aan kapitaal juist enorm toenam.

De veranderingen in de vermogensverhoudingen en direct daarmee samenhangende economische ontwikkelingen – de toenemende kloof tussen aandelenbezit en bedrijfskapitaal, en de verschuiving van kapitaal- naar arbeidsinkomen – moeten met ruimere maatschappelijke ontwikkelingen in verband worden gebracht. Het achterblijven van aandelenbezit bij de expansie van bedrijven weerspiegelt een differentiatie tussen 'bezit' en 'beheer' in naamloze vennootschappen, in die zin dat grote ondernemingen zich verzelfstandigden ten opzichte van de formele eigenaren. Deze ontwikkeling is extra bevorderd door de toenemende betekenis van 'vreemd vermogen', van obligaties, ondershandse leningen, bankkredieten als bron van investeringen in plaats van nieuwe aandelen. Waar de ondernemingsleiding geen beroep doet op aandeelhouders voor de verschaffing van nieuw kapitaal, hoeft zij in de uitkering van dividend met de aandeelhouders ook niet zoveel rekening te houden. En omgekeerd: waar de dividenden laag zijn, worden aandelen minder aantrekkelijk en is de ondernemingsleiding eerder genoodzaakt 'vreemd vermogen' aan te trekken.

Deze ontwikkeling hangt ten nauwste samen met enerzijds de groeiende behoefte aan omvangrijke investeringen, anderzijds de toenemende druk op de winsten (vooral sinds de jaren zestig) bij de stijging van lonen en sociale-verzekeringspremies. We zijn hier weer terug bij de voor de verklaring belangrijke, maar zelf nog nauwelijks verklaarde verschuiving van kapitaal- naar arbeidsinkomens. Ten dele is het de uitbreiding van de vennootschapsvorm zelf die hier op een heel directe (zij het ook oneigenlijk te noemen) manier aan ten grondslag ligt: de eigenaar die zijn bedrijf tot BV maakt en zichzelf een salaris gaat uitkeren, zet daarmee 'winst' om in 'arbeidsinkomen'.

De verschuiving is echter van meer dan alleen statistische aard. In de meest algemene termen gesteld, kan de tendens in verband worden gebracht met de lange-termijn-ontwikkeling van toenemende interdependentie tussen sociale klassen. On-

dernemers raakten in de loop van de industrialisatie meer aangewezen op gedisciplineerde, enigszins gemotiveerde, gezonde arbeiders; de groeiende macht van deze laatsten drukte zich onder meer uit in het toenemende gewicht van vakbonden bij de bepaling van lonen en andere arbeidsvoorwaarden. Met de groeiende omvang van ondernemingen moesten werkgevers ook steeds meer een beroep doen op een loyaal en toegewijd middenkader, dat toezicht hield, administratieve taken verrichtte en technische vernieuwingen doorvoerde. De spreiding van vermogens onder werknemers betrof in eerste instantie vooral deze zich uitbreidende laag van hoog opgeleiden en goed gesalarieerden. Voor hen en ook voor de handarbeiders waren het daarnaast de semi-privé-vermogens die belangrijker werden.

Ondernemers raakten ook meer aangewezen op een regulerende, en voorzieningen scheppende overheid; omgekeerd waren vertegenwoordigers van die overheid steeds meer geneigd welvaart en economische groei als politieke doelen te definiëren, daarmee op hun beurt meer afhankelijk wordend van actieve, op expansie gerichte ondernemers én van coöperatief ingestelde arbeiders. Het duidelijkst drukte deze interdependentie zich kort na de Tweede Wereldoorlog uit in de Wederopbouw-ideologie, die samenwerking en inzet van allen ten behoeve van het algemeen belang benadrukte.

Welke is de betekenis van het staatsingrijpen geweest in de ontwikkeling van de vermogensverhoudingen? Indirect beïnvloedde de uitbreiding van het overheidsapparaat op zichzelf al de vermogensverhoudingen, doordat zij bijdroeg tot de verschuiving van kapitaal- naar arbeidsinkomens – van particuliere winsten naar ambtenarensalarissen. Daarnaast zijn er diverse wettelijke maatregelen te noemen die collectivering en nivellering bevorderden, zonder dat één ervan een erg drastische ingreep betekende. Sociale-verzekeringswetten droegen bij tot de uitbreiding van semi-privé-vermogens, huur- en pachtwetten drukten de opbrengsten van respectievelijk huizen- en grondbezit, belastingen (successie-, vermogens-, dividend-, vennootschaps- en inkomstenbelasting) beperkten de mogelijkheden van vermogensaccumulatie. Deze maatregelen werden

echter zelden of nooit genomen met het oog op nivellering of collectivering van vermogens. Voor zover zij die consequenties hadden, waren die veelal onbedoeld.

Met andere woorden, het feit dat de nationale overheid op verschillende manieren tot de collectivierungs- en nivellerings-tendens in de vermogensverhoudingen heeft bijgedragen, wil niet zeggen dat deze ontwikkeling *gestuurd* is door de overheid. Dit wordt bevestigd door het feit dat er geen duidelijke samenhang te vinden is tussen de veranderingen in de vermogensverhoudingen en de politieke signatuur van opeenvolgende kabinetten. Maatregelen die de eerste naoorlogse, 'rooms-rode' kabinetten namen in het kader van de geldsanering en de economische wederopbouw (met name de vermogensaanwasbelasting van 1946 en de 'Vermogensheffing ineens' van een jaar later), hadden een collectivierend en nivellerend effect. Maar in de jaren vijftig vond onder kabinetten met een eveneens sterke sociaal-democratische inbreng juist een zekere denivellering en decollectivering in de vermogensverhoudingen plaats, een ontwikkeling waartoe de politiek van loonbeheersing bijdroeg: de hierdoor verruimde investeringsmogelijkheden waren voor kapitaalbezitters tegelijk mogelijkheden tot persoonlijke verrijking. En juist onder de liberaal-confessionele kabinetten die na 1958 optraden werd – mede door het loslaten van de geleide loonpolitiek en de daaropvolgende 'loonexplosies' – de ongelijkheid van privé-vermogens weer wat minder groot en breidden de collectieve vermogens zich uit.²²

Scherpe conclusies zijn uit deze zeer globale en tastende inventarisatie van veranderingen die een verklaring zouden kunnen bieden voor de veranderingen in de vermogensverhoudingen, niet te trekken. Het meest direct en duidelijk is de samenhang met twee economische ontwikkelingen: het achterblijven van de groei van aandelenbezit bij de groei van in nv's geïnvesteerd kapitaal; en de verschuiving van kapitaal- naar arbeidsinkomens. Beide processen zijn in hoge mate gestimuleerd door de Tweede Wereldoorlog (met alle consequenties daarvan: vermindering van de kapitaalvoorraad, verarming, verlies van buitenlandse bezittingen, dekolonisatie, versterking van internationale afhankelijkheden). Tegelijk hangen deze

economische ontwikkelingen samen met bredere lange-termijnontwikkelingen: de verzelfstandiging van groter wordende bedrijven (NV's) ten opzichte van formele eigenaren, de toenemende interdependentie tussen verschillende sociale klassen, de belangrijker wordende rol van de overheid.

Vermogens en klassenverhoudingen

Wat zeggen de gesignaleerde veranderingen in de vermogensongelijkheid nu over de klassenverhoudingen in onze samenleving? Duiden de veranderingen bij voorbeeld op een algemeen proces van vermindering van sociale ongelijkheid?

In zeker opzicht gaat de ontwikkeling verder dan uit de opgevoerde cijfers blijkt. Privé-bezit heeft aan functies ingeboet, en met name de functie van materiële zekerheid is met de uitbreiding van sociale voorzieningen en verzekeringen minder belangrijk geworden. Zouden we de semi-privé-vermogens aan individuen toerekenen en bij de privé-vermogens optellen, dan zouden we ongetwijfeld tot een verder gaande nivellering (maar een minder ver gaande collectivering) concluderen. Dit zou nog veel meer gelden als we gekapitaliseerde sociale uitkeringen die berusten op een omslagstelsel bij de 'vermogens' zouden rekenen.

Er zijn echter ook argumenten te geven die tegen de nivelleringsthese pleiten of deze relativeren. In de eerste plaats kleeft aan de vermogenscijfers, zoals gezegd, een aanzienlijke marge van onbetrouwbaarheid, en het is niet uitgesloten dat deze de laatste vijftien jaar (inflatie, snelle stijging van onroerend-goed-prijzen die onvoldoende in de statistieken is verwerkt, onderwaardering van BV-aandelen, verslechterende 'belastingmoraal') is toegenomen. En in de tweede plaats, zoals er voor de 'bezitlozen' in toenemende mate functionele alternatieven voor privé-bezit beschikbaar kwamen, zo geldt dat op een wat andere manier ook voor veel 'bezitters'. Waar bij voorbeeld bestuurders van grote ondernemingen tot op grote hoogte hun eigen inkomen bepalen (salaris, tantièmes, 'onkosten'), maken zij ten eigen voordele gebruik van kapitaal dat ze formeel niet in eigendom hebben. Waar vermogenden geld steken in

door henzelf opgerichte en beheerde stichtingen of fondsen, verdwijnt dat geld uit de statistieken van de persoonlijke vermogens, zonder dat het daarmee de functies van persoonlijke vermogens hoeft te verliezen. En waar welgestelden Nederlands moordende belastingklimaat ontvluchten, heeft dat een vorm van nivellering binnen de landsgrenzen tot gevolg die de voorstanders van een rechtvaardiger verdeling niet als ideaal voor ogen zal staan.

En ten slotte – er is hierboven op gewezen – betekent collectivering van vermogens nog geen socialisering. De collectivering is gepaard gegaan met een toenemende concentratie van kapitaal onder ‘particulier’ beheer en daarmee van ‘particuliere’ economische macht.

Toch betekent deze concentratie van economische macht niet dat er niet een zekere nivellering in de materiële levensomstandigheden heeft plaatsgevonden (getuige ook de verkleining van inkomensverschillen).²³ Beide ontwikkelingen hangen zelfs op een paradoxale manier met elkaar samen, zoals in de vorige paragraaf is aangegeven: concentratie van kapitaal heeft verontpersoonlijking, collectivering van vermogen met zich meegebracht en daarmee indirect ook een zekere mate van nivellering.

Met de collectivering en nivellering van vermogens – hoe beperkt ook – hebben steeds meer mensen belang gekregen bij zowel privé-bezit als andere vormen van ‘bezit’, zoals rechten op uitkeringen. De ‘meerwaarde’ komt niet meer alleen een kleine groep bezitters ten goede – hij verdeelt zich langs vele verschillende wegen over brede lagen van de bevolking. Die verdeling is nog steeds zeer ongelijk, maar kan minder goed in contrasterende dan in graduele termen worden weergegeven. Klassenverschillen en klassentegenstellingen zijn daarmee niet verdwenen, wel minder scherp en eenduidig geworden. Van een grens tussen ‘bezitters’ en ‘bezitlozen’ is minder dan voorheen sprake, nu eigenaren van produktiemiddelen en geldkapitaal steeds minder samenvallen met de beheerders ervan, de betekenis van aandelenbezit is teruggelopen, kleinbezit zich over brede lagen van de bevolking heeft uitgebreid en een nog massalere uitbreiding heeft plaatsgevonden van de aanspraken op collectieve vermogens.

In een losse betekenis die uitgaat van de afwezigheid van duidelijke grenzen, kan men echter nog steeds wél spreken van een *bourgeoisie*: een maatschappelijk dominante klasse die veel economische macht combineert met het bezit van grote vermogens en die er – mede door dat bezit – in slaagt privileges door te geven aan de volgende generatie.²⁴ De stelling van de ‘scheiding van bezit en beheer’²⁵ is onjuist voor zover ze suggereert dat er een sociale scheiding zou zijn opgetreden tussen enerzijds bezitloze managers, anderzijds machteloze bezitters. Eigenaren van grote vermogens (afgezien van de talrijke bejaarden onder hen) zijn in grote meerderheid actief in het zakenleven, en omgekeerd zijn de bestuurders van grote ondernemingen bijna altijd eigenaren van aanzienlijke vermogens. Hoe sterk privé-bezit en economische macht samengaan, blijkt al enigszins uit het gegeven dat in 1971 van de niet-gepensioneerde miljonairs 59 procent directeur van een NV of BV was en 21 procent behoorde tot de zelfstandigen, terwijl slechts 7 procent (waarschijnlijk in meerderheid vrouwen) in de categorie ‘zonder beroep’ was geplaatst.²⁶ Het percentage ‘nietsdoende’, ‘functieloze’ bezitters, dat oude socialistische model van parasitisme en uitbuiting, is in de loop van deze eeuw vermoedelijk afgenomen.

Deze bourgeoisie is niet scherp af te bakenen van andere klassen – zij vloeit over in middenlagen van de samenleving en contrasteert niet meer zo scherp als vroeger met de grote massa van ‘bezitlozen’. Voor een politieke partij die zich van oudsher opwerpt als woordvoerder en verdediger van deze bezitlozen, levert dat een ideologisch probleem op: de contrasten zijn minder duidelijk, de belangen die men verdedigt zijn minder scherp aan te geven, de tegenstander waartegen men strijdt is vervaagd.

De geschiedenis van de SDAP en later de PvdA geeft duidelijke voorbeelden van deze ideologische worsteling te zien. Merkwaardig is echter – het is hierboven al opgemerkt – dat het probleem van de bezitsverhoudingen en in het bijzonder de vermogensverhoudingen toch weinig expliciet aan de orde is gesteld. Sociaal-democraten die zich, in kritiek op de marxistische leer, rekenschap wilden geven van veranderingen in de

klassenverhoudingen, legden daarbij in het algemeen sterk de nadruk op de groei van de zogenaamde middengroepen. Weinig aandacht besteedden ze daarentegen aan veranderingen in de feitelijke verdeling van privé-bezittingen. Iets dergelijks kan ook van meer recente jaren worden gezegd. Sinds het einde van de jaren zestig heeft de Partij van de Arbeid een neiging tot verbaal radicalisme vertoond (zie het Beginselprogramma van 1977), waarbij men gaarne teruggreep op min of meer marxistische noties van 'kapitalisme' en 'klassenstrijd'. Aan feitelijke analyses die deze termen een duidelijke empirische betekenis zouden kunnen geven, heeft het echter ontbroken. In het huidige gebruik hebben dergelijke termen bovenal een morele en expressieve waarde: ze drukken strijdbaarheid en veranderingsbereidheid uit, zonder dat ze passen in een coherente visie op de maatschappelijke verhoudingen. En voor zover vanuit de pvdA wél feitelijke analyses zijn gepleegd, hebben deze klassen- en bezitsverhoudingen in hoge mate verwaarloosd.

Om terug te komen op de aan het begin van dit stuk genoemde twee argumenten voor het niet meer centraal stellen van de tegenstelling tussen bezitters en bezitlozen: Het argument dat persoonlijk bezit aan functies heeft ingeboet, kan moeilijk bestreden worden, zij het dat de accenten anders moeten worden gelegd dan in de latere SDAP en de vroegere pvdA. De indertijd levende verwachting van een ver gaande 'socialisering van de beschikkingsmacht' is niet uitgekomen. De sociaal-economische wetgeving op nationaal en supranationaal niveau heeft zich sterk uitgebreid, het overheidsapparaat is omvangrijker geworden, maar van een beheersing van economische processen door de overheid is geen sprake. Tegelijk met de groeiende rol van de staat heeft zich steeds meer kapitaal, kennis en macht in groter en internationaler wordende ondernemingen geconcentreerd. Het is een ontwikkeling die de laatste vijftien jaar in de pvdA met bezorgdheid is gesignaleerd, en die een van de achtergronden vormt van het hierboven genoemde, machteloze verbale radicalisme.²⁷

Als tweede argument voor het afstand nemen van de tegenstelling bezitters/bezitlozen is de vermindering van de bezitsongelijkheid genoemd. De in dit artikel aangevoerde gege-

vens en schattingen kunnen als een bevestiging van dit argument gelden. Tegelijk wijzen dezelfde gegevens en schattingen er echter op, dat ondanks de tendens van collectivering en nivellering de ongelijkheid op dit gebied nog altijd bijzonder groot is, veel groter dan de geringe politieke, ideologische en wetenschappelijke aandacht zou doen vermoeden.

Noten

1—Zie het thans geldende Beginselprogramma van de Partij van de Arbeid, daterend van 1977.

2—Deze visie komt o.a. naar voren in *Het Plan van de Arbeid* van 1935, en nog wat explicieter in de toelichting daarop van H. Vos, *Het Plan van de Arbeid. Basis en Bouw*, Amsterdam 1936. Zie bijvoorbeeld ook K. Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd*, Arbeiderspers, Amsterdam 1945. In meer academische trant is het optimisme over de toenemende invloed van 'de gemeenschap' tot uitdrukking gebracht door de sociaal-democratisch georiënteerde rechtssocioloog J. Valkhoff in zijn overzichtsstudie *Een Eeuw Rechtsontwikkeling. De vermaatschappelijking van het Nederlands privaatrecht sinds de codificatie (1838)*, Arbeiderspers, 1949, Amsterdam, 1e druk 1938.

3—Een andere, meer recente variant van het eerste argument is het wijzen op de verminderde betekenis van bezit als bron van inkomensongelijkheid. Verschillende met de pvda verbonden economen hebben dit naar voren gebracht (o.a. J. Tinbergen, *Income Distribution*. Amsterdam etc., North Holland/Elsevier, 1975).

4—*De Weg naar Vrijheid*. Rapport van de Plancommissie van de Partij van de Arbeid, Arbeiderspers, Amsterdam 1951.

5—Deze beschouwing sluit nauw aan bij een uit twee delen bestaand artikel dat ik eerder publiceerde: 'Vermogensverhoudingen in Nederland', *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 4,2, september 1977 en 4,3, december 1977, p. 182-203, 349-377.

6—Gegevens voor de periode van 1894 (het begin van de vermogensbelasting) tot 1900: *Statistiek der Rijksfinanciën*, diverse jaren. Voor de jaren 1900-'30: CBS, *Bijdragen tot de Sta-*

tistiek van Nederland. Statistiek der Rijksinkomsten, diverse jaren. De jaren 1930-'40: CBS, *Statistiek der inkomens en vermogens in Nederland*, diverse jaren. Naoorlogse jaren: CBS, *Vermogensverdeling 1951*; CBS, *Inkomensverdeling 1954 en vermogensverdeling 1955*; en volgende jaren. Ook: CBS, *Statistisch Zakboek*, diverse jaren. Bevolkingscijfers zijn ontleend aan de volgende CBS-publicaties: *70 Jaar Statistiek in Tijdreeksen*; *Statistisch Zakboek*, diverse jaren; en *Bevolking van Nederland naar geslacht, leeftijd en burgerlijke staat*, 's-Gravenhage 1970.

7—In de vermogensstatistieken zijn niet 'duurzaam gescheiden' levende echtparen, conform de wet op de vermogensbelasting, steeds als één geteld. Kinderen zijn hier niet meegerekend omdat deze in het algemeen weinig of geen eigen vermogen (buiten de strikt consumptieve sfeer) bezitten. Er zijn wel personen jonger dan twintig jaar in de vermogensstatistieken opgenomen, maar hun aantal is verwaarloosbaar klein (gegevens over de leeftijden van vermogenden o.a. in CBS, *Inkomensverdeling 1954 en vermogensverdeling 1955*, en andere jaren). De populatie is berekend door van de totale Nederlandse bevolking het aantal personen beneden de twintig jaar en het aantal gehuwde vrouwen van twintig jaar en ouder af te trekken. Voor sommige jaren moest hiervan door middel van interpolatie een schatting worden gemaakt.

8—Als 'nationaal inkomen' is de variant 'netto, marktprijzen' aangehouden. De percentages zijn hierdoor wat lager uitgevallen dan wanneer was uitgegaan van de variant 'factorkosten'; dit verschil is echter onbelangrijk, het gaat tenslotte om niet meer dan een globale indruk. Daar de peildatum van de privé-vermogens na 1945 op 1 januari valt (vóór de oorlog op 1 mei), is als 'nationaal inkomen' voor de naoorlogse jaren steeds het gemiddelde van het nationaal inkomen van het betreffende jaar en dat van het daaraan voorafgaande jaar genomen. Het vermogen van de rijkste zoveel procent is berekend door ervan uit te gaan dat de vermogens *binnen* iedere gegeven vermogensklasse volgens een zg. Pareto-regelmaat verdeeld zijn; de som van de vermogens binnen een klasse die met behulp van dit uitgangspunt berekend kon worden, bleek steeds vrij precies overeen te komen met de gegeven som.

9—Schattingen van het Nederlandse nationale vermogen zijn onvolledig, onnauwkeurig en niet zelden onderling tegenstrijdig. Derhalve kon hier niet systematisch van gebruik worden gemaakt. De schattingen die er zijn wijzen echter op een verhouding van ruwweg 4:1 tussen nationaal vermogen en nationaal inkomen (zie CBS, *Statistische en econometrische onderzoeken*, 1960, 3, p. 101 e.v.). Vgl. echter ook noten 12 en 14.

10—Berekend volgens het uitgangspunt van een Pareto-verdeling binnen elke vermogensklasse (zie noot 8).

11—Een lognormale verdeling van de persoonlijke inkomens en vermogens is door verscheidene economen geponoerd en ook theoretisch beargumenteerd; o.a. door J. van der Wijk, *Inkomens- en vermogensverdeling*, Erven F. Bohn, Haarlem 1939. De hier gevolgde berekeningswijze zal in een toekomstige, uitvoeriger publikatie nader uiteengezet worden. Zij wijkt af van de berekeningswijze die in een eerdere publikatie (zie noot 5) werd gevolgd; de resultaten van beide berekeningen stemmen echter in grote trekken overeen.

De gemiddelde fout bij het uitgangspunt van de lognormale verdeling, dat wil zeggen, de gemiddelde procentuele afstand tussen de voorspelde aantallen en de feitelijk gegeven aantallen per vermogensklasse, bleek in het algemeen tussen de 2 en 5 procent te liggen; de grootste fout bedroeg 5,7 procent (voor 1974), de kleinste 1,0 procent (voor 1939). Onafhankelijke schattingen van het totale privé-vermogen zijn verricht voor de jaren 1955 en 1960 aan de hand van gegevens over diverse soorten inkomsten uit vermogen (CBS, *Inkomensverdeling 1954 en vermogensverdeling 1955*; en CBS, *Inkomensverdeling 1959 en vermogensverdeling 1960*). Het aldus berekende totale privé-vermogen bedroeg voor 1955 40,2 miljard, d.i. 1,6 procent minder dan het totaal volgens de lognormale verdeling, en voor 1960 64,3 miljard, d.i. 7 procent meer dan het totaal volgens lognormale verdeling. Dit laatste gegeven is één van de aanwijzingen voor het vermoeden dat de schattingen sinds ongeveer 1960 aan de lage kant zijn ten opzichte van die voor de jaren ervoor (in absolute zin zijn alle schattingen aan de lage kant); naar de mate waarin dit het geval is, is de nivelle-

ringstendens verder, de collectiveringstendens minder ver voortgeschreden dan hier gesuggereerd.

12—Nauwkeuriger uitgedrukt, heeft de veronderstelling van een constante verhouding betrekking op de waarde van de totale binnenlandse kapitaalvoorraad ten opzichte van het nationaal inkomen (zie ook noot 14). Zoals gezegd, zijn de schattingen van het totale privé-vermogen voor de jaren na 1960 waarschijnlijk aan de lage kant, waardoor het hier gegeven beeld van de mate van collectivering wellicht wat overtrokken is (zie ook noten 13 en 14).

13—De verhouding is slechts in zeer globale termen weer te geven, niet alleen omdat schattingen van het nationaal vermogen voor veel jaren ontbreken, maar ook omdat deze schattingen op een andere basis berusten dan die van de privé-vermogens: het verschil tussen beide moet behalve aan 1 collectief vermogen ook worden toegeschreven aan 2 het verschil in waarderingsgrondslag: voor het nationaal vermogen veelal de zogenaamde vervangingswaarde, voor privé-vermogens de marktwaarde (die doorgaans lager uitvalt); en 3 onderwaardering en onvolledige registratie van privé-vermogens.

14—CBS, 'Het Nationale Vermogen van Nederland 1948-1958', *Statistische en econometrische onderzoeken*, 1960, 3, p. 101-118. Volgens de in noot 12 gespecificeerde veronderstelling zal bij vermindering van het saldo van buitenlandse bezittingen de verhouding tussen nationaal vermogen en nationaal inkomen afnemen. Met name in en kort na de Tweede Wereldoorlog is dit saldo feitelijk ook verminderd (o.a. door verlies van koloniaal bezit), en de sterke daling van totaal privé-vermogen ten opzichte van nationaal inkomen in de periode 1938-'48 zou mede hieruit verklaard kunnen worden.

15—Ontleend aan *Economisch-Statistische Berichten*, 24 november 1943, p. 358-359; en *Maandstatistiek van het Financie-wezen*, diverse afleveringen.

16—Ch. Glasz, 'De tegenwoordige positie van het aandeel in Nederland', *Economisch-Statistische Berichten*, 6 december 1950, p. 972-975.

17—Gegevens over aandelenkoersen, emissies en de totale waarde van op de Amsterdamse beurs genoteerde aandelen in

CBS, *75 Jaar Statistiek in Nederland* en CBS, *Maandstatistiek van het Financiewezen*, diverse afleveringen.

18—Ook door de toename van 'vreemd' ten opzichte van 'eigen' vermogen (zie verderop in de tekst).

19—Deze door niemand bezeten waarde is niet zomaar een van buitenaf opgelegde constructie: hij komt althans voor een deel tot uitdrukking in de balanswaarde van bedrijven.

20—A. B. Atkinson & A. B. Harrison, *Distribution of personal wealth in Britain*, Cambridge University Press, Cambridge etc. 1978, p. 201 e.v.

21—Ontleend aan J. G. Odink, *Kanttekeningen bij de inkomensverdeling in Nederland*, Research Memorandum 7908, Faculteit der Economische Wetenschappen, Universiteit van Amsterdam, mei 1979, p. 9.

22—De arbeidsinkomensquote daalde in de eerste helft van de jaren vijftig, om in de jaren zestig en zeventig gestadig te stijgen. Cijfers bij Odink, op. cit. (noot 21), p. 7-8, en John P. Windmuller/C. de Galan, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, deel 2, p. 102, 180, Het Spectrum, Utrecht/Antwerpen 1977, 2e bijgewerkte druk.

23—Met de meeste klem naar voren gebracht door J. Pen & J. Tinbergen, *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling*, Elsevier, Amsterdam/Brussel 1977, p. 43-52. Hun conclusie 'dat de egalisatie van de geldinkomens in Nederland tussen 1938 en 1976 bijna 50 procent is geweest' (p. 50), is overigens een slag in de lucht, die veel meer exactheid suggereert dan kan worden waargemaakt.

24—Dat erving van bezit nog altijd van grote betekenis is in de continuering van privileges over generaties, wordt gesuggereerd door de Britse studie van C. D. Harbury & D. M. W. N. Hitchens, *Inheritance and Wealth Inequality in Britain*, Allen & Unwin, London 1979.

25—Inmiddels klassiek geworden werken waarin deze stelling centraal staat: A. A. Berle & G. C. Means, *The Modern Corporation and Private Property*, Chicago 1932, en James Burnham, *The Managerial Revolution*, New York 1941. Het laatste boek maakte rond 1950 onder Nederlandse sociaal-democraten enige opgang. Zie J. M. den Uyl, 'Technische voor-

uitgang en anonieme maatschappij' (1947) en 'Heroriëntering van het socialisme' (1952), beide herdrukt in J. M. den Uyl, *Inzicht en uitzicht*, Bert Bakker, Amsterdam 1978.

26-CBS, *Inkomensverdeling 1970 en vermogensverdeling 1971*.

27-Als voorbeeld kan gelden een artikel van Ed van Thijn, 'Het kabinet Den Uyl en de bierkaai', *Socialisme en Democratie*, 1974, p. 41-52; juist ook in de vele onduidelijkheden mag Van Thijns betoog representatief genoemd worden voor de vage verontrusting die de pvdA het afgelopen decennium beheerst heeft.

Oorsprongen van de SDAP

BERTUS MULDER

*Theorie en scholing in de vroege SDAP:
De Nieuwe Tijd, sociaal-demokratisch maandschrift 1896-1921*

HARRY LINTSEN

*De Delftse Polytechnische School
als bakermat van socialisme 1900-1925*

*Theorie en scholing in de vroege SDAP:
De Nieuwe Tijd, sociaal-demokratisch maandschrift 1896-1921*

Het eerste nummer van *De Nieuwe Tijd*, met de ondertitel 'sociaaldemokratisch maandschrift', verschijnt op 15 mei 1896. Directe aanleiding tot de oprichting vormt de kritiek van het SDAP-congres van 4 en 5 april 1896 op het redactiebeleid van het partijorgaan *De Sociaal-Demokraat*. Het partijorgaan wordt gebruikt voor zowel propaganda- als scholingstaken, wat slecht samengaat. Nog tijdens het congres wordt gewag gemaakt van de plannen van de uitgever H. J. Poutsma om een tijdschrift te beginnen dat 'zich in het bijzonder met het wetenschappelijk deel van de propaganda zou bezighouden'.¹ Door het blad zelf uit te geven verlicht Poutsma de lasten van de jonge partij. Hij heeft de bedoeling het blad te zijner tijd aan de partij over te dragen.²

In dezelfde periode wordt vanuit kringen van de Socialistenbond geprobeerd het maandblad *De Sociale Gids* nieuw leven in te blazen. In juni 1896 verschijnt het blad te Amsterdam onder redactie van J. A. Bergmeijer. Tot de medewerkers behoren C. Cornelissen, F. Domela Nieuwenhuis en J. Methöfer. In dit blad verschijnt onder andere een vertaling van Marx' kritiek op het program van Gotha. Langer dan één jaargang zal *De Sociale Gids* het niet volhouden.³

Omdat Poutsma gehoord heeft van de plannen tot heroprichting van *De Sociale Gids*, zet hij vaart achter het uitbrengen van *De Nieuwe Tijd*.⁴ De start lijkt overhaast en financieel ondoordacht. Frank van der Goes wordt aangesteld voor f 40,- per maand en aangekondigd wordt dat alle bijdragen gehonoreerd zullen worden.⁵ Betaling blijkt echter afhankelijk van het aantal betalende abonnees. Voortdurend bericht Poutsma Van der Goes hierover: na één aflevering heeft het blad 225 abonnees, in augustus 303, in oktober '330 goede abonnees' en in november 350.⁶ Op de duizend leden van de SDAP is dat niet slecht.⁷

Pressie van een geldschieter in juni en het wegvallen van drukorders van de diamantbewerkerbond ANDB in juli 1896 maken het Poutsma onmogelijk om *De Nieuwe Tijd* te blijven uitgeven.⁸ Het blad is verliesgevend en de betaling aan Van der Goes drukt zwaar op het blad. Poutsma informeert het partijbestuur van de SDAP over de moeilijkheden, dat daarover vergadert op 28 juni 1896. Poutsma licht toe dat hij het blad wel wil blijven drukken, maar geen uitgever kan vinden. P. J. Troelstra suggereert daarop de boekhandelaar en uitgever J. A. Fortuyn, lid van de SDAP. Op 11 oktober vergadert het PB weer over *De Nieuwe Tijd*: de eerste nummers hebben Poutsma een verlies opgeleverd van 500 à 600 gulden, 'voornamelijk door de uitbetaalde salarissen'. In deze vergadering stelt H. van Kol dat hij de uitgave wel over wil nemen, mits hem de vrijheid van handelen wordt gelaten.⁹ Hij wil het blad saneren door een andere drukker te zoeken, en de administratie te laten doen door Schaper. Hij vraagt Van der Goes om – zonder betaling – zijn medewerking aan het blad voort te zetten. De keuze is, zo stelt Van Kol, een gratis redactie of geen tijdschrift.¹⁰

Dit is zowel voor Poutsma als voor Van der Goes onvoor- delig, en Poutsma wil 'onder die omstandigheden De Nieuwe Tijd niet aan Van Kol' geven. In plaats daarvan komt hij zelf met voorstellen. Van der Goes wordt alleen nog maar betaald voor door hem geschreven, bewerkte of vertaalde stukken (voor resp. f 25,-, f 16,- en f 10,- per vel). R. Triebels, voor- heen redacteur van het socialistische studentenblad *Stemmen* en een zwager van Van der Goes, is bereid om onbetaald het redactiewerk op zich te nemen.¹¹ Fortuyn zal het blad uitge- ven.¹²

Bij de tweede jaargang (1897-'98) worden twee nieuwe re- dacteurs aangetrokken, Herman Gorter en Henriëtte Roland Holst. Omdat de financiën een probleem blijven, zet Gorter zich aan het verzamelen van fondsen. In mei 1897 meldt hij Van der Goes dat hij voor dat jaar zes mensen gevonden heeft die elk f 33,- willen geven voor *De Nieuwe Tijd*. Daarmee wordt het mogelijk de medewerkers wat te betalen. Triebels en For- tuyn willen dat jaar hun diensten nog gratis verrichten, zodat

het blad op de oude voet, zonder bepaalde vennootschap en betaalde redactie, nog een jaar kan worden voortgezet.¹³ Aan Van der Goes, voor wie betaling een 'broodquestie' is, stelt Gorter betaling voor van f 15,- per bijdrage van een half vel – zodra het kan f 20,-. Gorter bericht verder over een stijging van dertig abonnees in een maand.¹⁴ Het tekort over de tweede jaargang bedraagt desalniettemin f 160,-.¹⁵

Na dat ene jaar legt Triebels het redactiewerk neer, waarop Gorter Roland Holst voorstelt om afwisselend halfjaarlijks het redactiesecretariaat op zich te nemen.¹⁶ Het is onduidelijk hoe dit geregeld wordt. Op de omslag van een los nummer uit de tweede en de vierde jaargang wordt Gorter vermeld als redactiesecretaris. In 1902 draagt Roland Holst het secretariaat over aan Pieter Wiedijk.¹⁷

Hadden de eerste en de tweede jaargang een omvang van respectievelijk 396 en 440 pagina's, uit zowel de omvang, 770 pagina's, als de oplage, 600 à 650, van de derde jaargang blijkt een grote vooruitgang.¹⁸ Het financieel tekort (ditmaal f 200,-) blijft evenwel.

De Nieuwe Tijd zal door de jaren heen zowel deze omvang als dit financieel tekort behouden, en wordt tot en met de zesentwintigste jaargang uitgegeven door J. A. Fortuyn te Amsterdam. Bij de aanvang van de derde, vierde, zevende en achtste jaargang roept men de abonnees op de oplage te doen vergroten en men voert een advertentiecampañne in het vrijzinnig-democratische *Sociaal Weekblad*.¹⁹ Er is verder niet zoveel bekend over de gang van zaken van het blad. Eind 1909 heeft het maandschrift een oplage van 700 op een ledental van de SDAP van 8748.²⁰ En merkwaardig genoeg leidt de oprichting van een eigen SDAP-maandblad náást *De Nieuwe Tijd* in 1916 tot een stijging met 116 abonnees, wat dan voor het eerst sinds vele jaren tot een sluitende exploitatie leidt.²¹ Vervolgens daalt het abonneebestand tot maart 1918, om vanaf dat moment gestaag te groeien, wat het blad bij de opheffing in 1921 op 800 abonnees brengt. De financiële resultaten lopen daarmee parallel. Over 1917 wordt nog verlies geleden dat wordt weg-gewerkt door particulieren; door de stichting van een garantiefonds voor *De Nieuwe Tijd* komt sindsdien f 250,- per jaar

binnen, waardoor het blad jaarlijks financiële overschotten kent.²²

Program en redactie

In de eerste jaargang omschrijft Van der Goes als taken van de redactie: 'Wat wij in De Nieuwe Tijd zullen trachten te geven is een overzicht van de politieke en economische ontwikkelingsgeschiedenis van onze tijd: de gebeurtenissen, de ideeën en de gevoelens. Alles werkt samen om de socialistische maatschappij te verwezenlijken, en alles heeft daarom betrekking op ons programma; op onze kritiek van het bestaande, op onze verwachting van de komende maatschappij en onze tactiek als maatschappelijke klasse.'²³ Basis voor het program van de SDAP en daarmee van *De Nieuwe Tijd* is het Erfurter Program (1891) van de Duitse SDP. Hierin wordt de grote lijn van de ontwikkeling van de kapitalistische maatschappij geschetst, de gevolgen beschreven voor de verschillende klassen en de arbeidersklasse tot strijd aanzet. Kenmerkend is de nadruk op de organisatorische en ideologische zelfstandigheid van de arbeidersorganisaties. Deze profilering vinden we terug in de taakstelling van *De Nieuwe Tijd*. Het acht het zijn taak de beginselen van de 'internationale partij' te propageren, 'vrij van alle burgerlijke bijmengsels: anarchie, radikalisme, staatsocialisme etc.'. Verder wil men graag plaats bieden aan 'kunstenaars, die door de arbeidersbeweging worden aangetrokken, om tot ons lezerspubliek te spreken'.

Alle vooraanstaande partijgenoten werken in het begin mee aan het blad. Naast Van der Goes zijn dat onder meer Schaper, Vliegen, Van Kol, Henri Polak, Troelstra, Tak en Wiedijk. Opvallend is het grote aantal pseudoniemen dat gebruikt wordt als Rienzi (H. van Kol), Ictus (M. Mendels), J. van Meeden (R. Triebels), Mattheus (Louis J. C. Poppe) en J. Saks (P. Wiedijk).

Saks is redacteur vanaf de zevende jaargang (1902) tot de achttiende (1913), en F. M. Wibaut van 1907 tot 1916. Herman Heijermans is redacteur in de derde jaargang en daarna vanaf 1903. Als de SDAP in januari 1916 de Socialistische Gids

gaat uitbrengen, verlaten de SDAP-leden Van der Goes, Wibaut en Heijermans de redactie van *De Nieuwe Tijd*.

Er ontstaat dan een driehoofdige redactie, bestaande uit Herman Gorter, Henriëtte Roland Holst en Anton Pannekoek. In 1917 komt W. van Ravesteyn het redactiesecretariaat overnemen van Roland Holst en treedt Gorter uit de redactie. In 1919 heet *De Nieuwe Tijd* niet langer 'sociaaldemocratisch maandschrift' maar 'revolutionair-halfmaandelijksch tijdschrift'. De laatste maanden voor de opheffing eind 1921 voert Roland Holst alleen de redactie.

Relatie met andere bladen

De Nieuwe Tijd heeft zijn naam zowel ontleend aan zijn Duitse voorbeeld, *Die Neue Zeit*, als aan het weekblad *De Nieuwe Tijd* (1893-'94) dat Poutsma, Troelstra en Van der Goes in Amsterdam hadden uitgegeven als opvolger van *De Sneeker Courant*.²⁴ *De Nieuwe Tijd*-redactie is sterk beïnvloed door *Die Neue Zeit*, zoals de gehele internationale sociaal-democratie opkeek tegen de SDP en zich laafde aan het gezag van haar voormannen Bebel en Kautsky. *Die Neue Zeit* fungeerde daarbij als het intellectuele centrum van de internationale sociaal-democratie.

De navolging komt in verschillende aspecten naar voren. In de eerste jaargang door het gebruik van gotische letters voor de koppen. En later in de rubriekindeling die men bij het maken van het register hanteert. Als belangrijkste rubrieken kende *Die Neue Zeit* 'Zeitgeschichte und soziale Zustände' en 'Sozialismus und politische Ökonomie'. In *De Nieuwe Tijd* heten ze respectievelijk 'Hedendaagse Geschiedenis en Maatschappelijke Toestanden' en 'Socialisme, Economie en Partijzaken'. *De Nieuwe Tijd* kent verder nog drie rubrieken: de rubriek 'Vakbeweging', die later 'Vakbeweging, Coöperatie en Arbeidswetgeving' heet; een rubriek over wetenschap en geschiedenis met een sterk wisselende aanduiding en een rubriek 'Kunst en Literatuur'.

Blijkt de invloed van *Die Neue Zeit* verder uit de inhoud van *De Nieuwe Tijd*, en wordt deze ook kenbaar doordat men zich

herhaaldelijk beroept op de Duitse sociaal-democratie, daarnaast hechten de *Nieuwe Tijd*-redacteuren, waar het hun eigen politiek optreden in de SDAP betreft, belang aan *Die Neue Zeit* als internationaal forum van de sociaal-democratie. Belangrijk is dan wie in *Die Neue Zeit* over de SDAP schrijft.

Vanaf 1896 doet W. H. Vliegen dat. Dat wordt minder gewaardeerd in de jaren van de partijstrijd waarin Vliegen zelf een grote rol speelt. In de jaargang 1903-'04 raakt hij in *Die Neue Zeit* in de clinch met Henriëtte Roland Holst over de betekenis van het laatste partijcongres. Het luidt het einde in van zijn medewerking aan *Die Neue Zeit*; na er nog een artikel geplaatst te zien, treffen we Vliegen aan als medewerker voor Nederlandse zaken in de *Sozialistische Monatshefte*, het orgaan van de Duitse revisionisten. De verslaggeving over de Nederlandse partij in *Die Neue Zeit* wordt voortgezet door Roland Holst en Van der Goes. Na het aftreden van Roland Holst als redactrice van *Het Weekblad*, de in 1909 ingestelde marxistische bijlage van *Het Volk*, vervult haar voormalige mede-*Weekblad*-redacteur Wibaut de inbreng vanuit SDAP-hoek.

Die Neue Zeit kiest niet in het conflict tussen SDAP en SDP; de SDP'ers Pannekoek en Van Ravesteyn blijven als medewerkers aan *Die Neue Zeit* verbonden, net als trouwens de SDAP'er W. A. Bongers. Door de Eerste Wereldoorlog komt er een einde aan de medewerking van Nederlanders aan *Die Neue Zeit*, maar ook aan de bijdragen van Vliegen en H. Spielman aan de *Sozialistische Monatshefte*.

Met haar ondertitel 'sociaaldemokratisch maandblad' markeert *De Nieuwe Tijd* zich ten opzichte van een aantal andere periodieken, als *De Kroniek*, *Vragen des Tijds* en *Het Sociaal Weekblad*.

Vriendschappelijke relaties bestaan met het 'algemeen weekblad' *De Kroniek* (1895-1907; oplage ongeveer 600) onder redactie van P. L. Tak. Het is een artistiek blad met nadruk op maatschappelijk engagement. Zonder een partijblad te zijn, biedt *De Kroniek* ruimte aan sociaal-democraten, waar vooral Frank van der Goes en F. M. Wibaut gebruik van maken. Na

de toetreding van Tak tot de SDAP (1899) lijken *De Kroniek* en *De Nieuwe Tijd* elkaar aan te vullen: voor het wekelijks commentaar biedt *De Kroniek* ruimte, terwijl *De Nieuwe Tijd* plaats verschaft voor langere theoretische en achtergrondartikelen. In de laatste jaren van het bestaan van *De Kroniek* is Wibaut mederedacteur. Na het overlijden van Tak wordt *De Kroniek* opgeheven. In datzelfde jaar treedt Wibaut toe tot de redactie van *De Nieuwe Tijd*.

Het maandblad *Vragen des Tijds* en *Het Sociaal Weekblad* hebben een zelfde politieke kleur en gedeeltelijk dezelfde redacteurs, als A. Kerdijk, B. H. Pekelharing en M. W. F. Treub. *Vragen des Tijds* (1874-1930) is het maandblad van de Nederlandse kathedersocialisten, waarin over allerlei wetenswaardigheden op maatschappelijk terrein wordt geschreven. Incidenteel verlenen sociaal-democraten hun medewerking. H. Spiekman schrijft over de vakbeweging, J. K. van der Veer over Russische en Engelse zaken en W. H. Vliegen vooral over Franse aangelegenheden.

Het Sociaal Weekblad (1887-1911) werd opgericht door A. Kerdijk. In het eerste nummer licht de redactie haar uitgangspunt toe: 'niet loochenend dat ten gevolge van dat loonstelsel, op den persoonlijken eigendom opgebouwd, zekere tegenstrijdigheid van belangen tussen kapitaal en arbeid onvermijdelijk heten moet, doch hun verzoening najagend voor zover doenlijk is, de middelen en wegen zoekend om haar te bevorderen'. Het blad acht het de dure plicht van de bevoorrechten hun voorrechten, meer nog dan als een bezit, te beschouwen als een hun toevertrouwd talent. Het anarchisme verwerpend, heeft *Het Sociaal Weekblad* een welwillend oog voor de opkomende sociaal-democratische beweging. Tot en met de twaalfde jaargang (1897) vinden socialisten als Frank van der Goes, P. J. Troelstra, W. H. Vliegen, A. H. Gerhard, Vitus Bruinsma en R. van Zinderen Bakker er onderdak, terwijl P. L. Tak, F. M. Wibaut en Cornelia Huygens de status van officiële medewerkers hebben.

In 1898 en 1899 treedt Treub op als redacteur en saneert de inbreng van de sociaal-democraten; de enigen die regelmatig aan het blad mee blijven werken zijn W. H. Vliegen (tot

1901), de in Londen verblijvende J. K. van der Veer en H. Spiekman. Vanaf Treubs redacteurschap wordt *Het Sociaal Weekblad* steeds meer een partijblad van de Vrijzinnig Democratische Bond en raakt het in voortdurende polemiek verwickeld met de SDAP. Zo bezien belichaamt *De Nieuwe Tijd* het einde van de patronage der kathedersocialisten; ze markeert de intellectuele emancipatie van de sociaal-democratie in de Nederlandse politieke verhoudingen.

De politieke rol van De Nieuwe Tijd

'De Nieuwe Tijd zal zijn het tijdschrift waarin de beginselen, neergelegd in het programma van de Sociaaldemocratische Arbeiderspartij in Nederland, worden toegelicht op een andere wijze als mogelijk en wenschelijk is in een weekblad. Zonder, derhalve, een orgaan van de Partij te wezen, zal het bevorderlijk aan haar streven kunnen zijn, vooral bij die arbeiders die meer verlangen van de Socialistische pers dan een zuiver propagandablade kan verstrekken.' Deze zinnen uit de prospectus van *De Nieuwe Tijd* geven de eigenaardige verhouding tussen partij en blad treffend weer. De onafhankelijkheid van *De Nieuwe Tijd* maakt het mogelijk dat het maandschrift zich na verloop van tijd steeds losser opstelt ten opzichte van de SDAP.

In haar beginjaren voert de SDAP een scherpe politiek-ideologische strijd om zich ruimte te verschaffen in het politieke krachtenveld. Kadervorming is belangrijk en wordt ook beoefend. Zo vertelt De Wolff hoe in 1897 in Sneek vier arbeiders wekelijks bijeenkomen. Een van de vier leest de anderen dan een sociaal-democratisch artikel voor 'waarbij hij het liefst iets van Van der Goes uitkiest'.²⁵ Ook bij Troelstra komt men in zijn 'Utrechtse periode' deze interne scholing tegen.²⁶

In haar eerste jaren (1896-1902) sluit de inhoud van *De Nieuwe Tijd* ten nauwste hierbij aan. *De Nieuwe Tijd* fungeert als kaderblad van een partij die – in de woorden van Vliegen – een 'staf zonder leger' is. Dat blijkt ook uit de verhouding tussen de oplagecijfers en het ledental van de SDAP: eind 1896 was dat 350:1000, in 1899 625:2500. Onduidelijk is de betekenis van de verschuiving in het abonneebestand: het aan-

tal 'arbeiders-lezers' à f 3,50 neemt toe, terwijl de abonnemen-
ten van f 5,- verminderen.²⁷ *De Nieuwe Tijd* kan die kader-
functie des te gemakkelijker vervullen omdat tot 1900 vele in-
tellectuelen en kunstenaars tot de SDAP toetreden.²⁸

Deze, door idealistische motieven bewogen intellectuelen
verwachten veel van de SDAP.²⁹ In hun politieke stellingname
komt dat tot uiting. Zo schrijft Henriëtte Roland Holst naar
aanleiding van *de Herstemmingen* (1905) dat 'in een sfeer
van onreinheid, eigenbelang en bedrog', 'de sociaaldemokratie
het ongelofelijk geachte heeft volbracht van in de politiek weer
moraliteit in te voeren'.³⁰ Immuun, voor besmetting gevrij-
waard, zijn we alleen zolang we vasthouden aan ons beginsel,
voegt ze eraan toe.

Daarmee is de toon voor de eerstvolgende jaren gezet. Tot
1909, de afsplitsing van de *Tribune*-groep, vervult het blad
een kritische rol binnen de SDAP. En terwijl de SDAP haar
leden- en stemmental gestaag uitbreidt, en tot een politieke
factor van bescheiden gewicht wordt, volhardt de redactie van
De Nieuwe Tijd in haar taak, theoretische helderheid te ver-
schaffen over de standpunten der internationale sociaal-demo-
cratie.

Zo bespreekt Van der Goes in de vierde jaargang het debat
tussen Bernstein en Kautsky. De kwestie-Millerand en de po-
gingen van de Franse socialistische fracties om tot één partij
te komen worden uitvoerig weergegeven en becommentarieerd.
Bij de bespreking van de algemene staking in België (1902) en
de Russische Revolutie van 1905 komt het internationale ka-
rakter van het tijdschrift tot uiting in artikelen van Rosa
Luxemburg, Emile Vandervelde, Karl Kautsky en August Be-
bel. Robert Michels levert bijdragen over 'rechtvaardigheid
van de werkstaking' en 'ethiek en klassenstrijd'. De internatio-
nale ontwikkeling van de sociale wetgeving en de vooruitgang
van de socialistische beweging wordt nauwkeurig bijgehouden.
De blik van de redactie raakt aldus gescherpt in het opsporen
van revisionistische afwijkingen binnen de SDAP. Daartegen-
over staat, dat bij de achterlijke industriële ontwikkeling de
Nederlandse arbeidersbeweging nog niet op vaste rails loopt.
Internationale standpunten worden bij onduidelijkheid over de

merites van de tactische opstelling van de SDAP vrij gemakkelijk getransporteerd naar en gehanteerd binnen Nederlandse verhoudingen. Zo ontbrandt een debat over de massastaking tussen enerzijds Rosa Luxemburg en Roland Holst en anderzijds H. Spiekman naar aanleiding van Belgische, Nederlandse, Zweedse, Spaanse en Russische ervaringen. Ten slotte is belangrijk dat *De Nieuwe Tijd* de ruimte biedt en het platform voor deze discussies vormt, los van de controle van de partijleiding.

Deze kritische houding wordt *De Nieuwe Tijd* niet altijd in dank afgenomen. Aan de vooravond van het SDAP-congres van 1906 richt Troelstra (in 1903, na de spoorwegstakingen, gewipt als hoofdredacteur van *Het Volk*) zich in de brochure *Inzake Partijleiding* tegen de 'Nieuwe Tijd-groep'. Het congres spreekt zich onder zijn aanvoering uit tegen degenen die 'zich in het bijzonder bevoegd en verplicht achten de partij te bewaren voor «verwatering», en verplicht alle partijgenoten 'de kritiek te houden binnen de perken van elkanders waardigheid en de eenheid der partij'. En voor het geval het onduidelijk mocht zijn wie hier in het geding zijn: het congres draagt het Partijbestuur op de verhouding tot *De Nieuwe Tijd* nader te onderzoeken. Onder verwijzing naar andere bladen als het religieus-socialistische *De Blijde Wereld* weigert de redactie zich te laten 'muilkorven' en zijn zelfstandigheid in te leveren.³¹ Door zijn optreden drijft Troelstra de oppositionele figuren bijeen tot een groep met een zelfde politieke opstelling – een *Nieuwe Tijd-groep* bestaat slechts tussen de congressen van 1906 en 1907.³² Daarvoor treedt de *Nieuwe Tijd*-redactie een enkele maal als collectief naar buiten. Van der Goes schrijft echter wel eens namens de redactie zonder daarin alle redactieleden gekend te hebben.³³

Na de oprichting van het weekblad *De Tribune* (1907) neemt het debat in *De Nieuwe Tijd* een wending. De discussies gaan minder over tactische geschillen, maar spitsen zich toe op prognoses van maatschappelijke ontwikkelingen. Als gevolg van de afscheuring van de *Tribune*-groep in 1909 raakt de redactie partijpolitiek verdeeld. Er vinden in de periode

1910-'14 geen redactievergaderingen plaats, en bovendien treedt de redactiesecretaris Wiedijk in 1913 uit de redactie. Een programmatisch redactiebeleid ontbreekt; hoogstens zijn er doorlopers van vroegere discussies.

De Eerste Wereldoorlog verdiept de scheiding in het socialistische kamp en draagt de in *Nieuwe Tijd*-kring sluimerende hoop op hereniging van de Nederlandse marxisten definitief ten grave. Tót de oprichting in 1916 van het eigen wetenschappelijk tijdschrift van de SDAP, *de Socialistische Gids*, komen Schaper en Wijnkoop naast elkaar voor in *De Nieuwe Tijd*; daarna is het blad zijn redacteuren van SDAP-huize en zijn medewerkers uit NVV-kring kwijt. *De Nieuwe Tijd* raakt afgesneden van de hoofdstroom van de arbeidersbeweging en wordt het orgaan van het revolutionair socialisme. Hoe diep de scheiding tussen sociaal-democraten en revolutionair socialisten is, mag blijken uit de publikatie van de Quack-studie van de dan partijloze Saks in de *Socialistische Gids*.

Afbakening naar links

Binnen de Nederlandse politieke verhoudingen van 1896 is het een belangrijke taak van de redactie zijn lezers theoretisch te wapenen, ten einde het sociaal-democratische erf af te kunnen bakenen ten opzichte van de belendende percelen van anarchisten, tolstoianen en andere wereldverbeteraars.

Zo kritiseert J. van Meeden in de eerste jaargang het boekje *Kapitaal en Arbeid* dat Domela Nieuwenhuis als bewerking van Marx' *Kapitaal* wil laten doorgaan. En in 'De jongste rene-gaat' vloert Van der Goes de redacteur van het maandschrift *De Dageraad*, de vrijdenker A. H. Gerhard. Gerhard, nota bene een der twaalf 'apostelen' van de SDAP, is daarvan geen lid geworden en kritiseert het 'neutrale' standpunt van de SDAP ten opzichte van godsdienst. Verder houdt Van der Goes zich in de eerste twee jaargangen onledig met 'Multatuli en het Socialisme'. 'Niet van de socialisten, van de anarchisten is Multatuli in Nederland de patroon geweest en hij is het nog. Een bewijs te meer voor onze stelling dat de anarchie geen leer is

waarin proletariërs op den duur de uitdrukking van hunne wenschen en gevoelens vinden – maar dat zij de voortzetting is van het burgerlijk vrijheidsbegrip,’ betoogt hij.³⁴ In ‘Het congres van de Socialistenbond’ (1897) schrijft Van der Goes dat de redactie strikt genomen zwijgend voorbij had kunnen gaan aan het kerstcongres van de Socialistenbond, om vervolgens uit te weiden over de betekenis van het aftreden van Domela Nieuwenhuis als redacteur van het partijorgaan *Recht voor Allen*. De Bond had zich alsnog op parlementair standpunt geplaatst. Maar, zo profeteert Van der Goes, ‘de Socialistenbond is anti-parlementair of hij is niet’.³⁵ In de derde jaargang richt hij zich dan ook tot ‘De Kameraden van den Socialistenbond’ met de uitspraak dat ‘het bestendigen van de scheiding niet wenschelijk, wijl niet noodzakelijk is’.³⁶ Anderhalf jaar later, op 24 juni 1900 sluiten de leden van de Socialistenbond zich aan bij de SDAP.

Van der Goes volgt nauwgezet de partijpolitieke ontwikkelingen, terwijl Saks zich meer op het theoretische vlak met het anarchisme bezighoudt, vooral met de opvattingen van de syndicalistische voorman Christiaan Cornelissen. In ‘Cornelissen Redivivus en de Dood der Dialectiek’ neemt Saks een loopje met zijn artikel over de invloed van Hegel op Marx. Had de discussie met de anarchisten tot dusverre een scherpe toon, Saks is eerder geamuseerd: ‘we zetten ons aan zijn voeten en luisteren begerig’, spot hij.³⁷ In 1903 neemt Saks in ‘Ouderwetsche Lektuur’ nogmaals de degen op tegen Cornelissen.

Maar de sociaal-democratie voert een strijd op vele fronten. In zijn artikel ‘Geheel-onthouding’ kritiseert Pieter Jelles Troelstra het standpunt van de ‘jongeren’ in de toenmalige predikantenwereld om zich niet te bemoeien met politieke strijd. ‘[...] het zich onttrekken aan de schuld van het maatschappelijk onrecht, door geen genot te willen smaken, dat anderen leed of ellende maakt – zietdaar de motieven voor de algemene onthoudingsleer.’³⁸ Maar, zo vervolgt Troelstra, ‘hoe schoon dit alles ook moge zijn, daar is in deze geheelonthouding veel onbeholpens en inkonsekvents’. En hij betoogt vervolgens hoe in de praktijk deze geheelonthouding weinig betekent, en dat zij én van algemeen wijsgerig én van maatschappelijk

standpunt niet te verdedigen is. In het tweede deel van zijn polemieek bestrijdt Troelstra expliciet de tolstoiaanse onthoudingsleer. Hij verwijt haar onvoldoende rekening te houden met het proletariaat als machtsfactor en blind te zijn voor 'de wording der socialistische maatschappij die voor onze ogen plaatsvindt'.³⁹

Nog op een andere manier kreeg men te maken met aversie tegen politieke strijd. Zo oordeelt Frederik van Eeden niet erg gunstig over 'de politieke partijen'. 'Zij lopen toch altijd weer iets achter bij het inzicht der beste enkelingen,' merkt hij niet zonder eigendunk op. Van Eeden en zijn, door de anarchisten met sympathie gadeslagen, kolonie Walden moeten het ontgelden in Saks' *'De Pionieren van Bussum'*. 'Als pionier in de kapitalistische woesternij, kenmerkt zich de praktijk der maatschappij-omwenteling voorhands bescheidenlijk als de omwenteling van een stukje bussumer hei,' oordeelt Saks. En: 'Walden werd terecht beschouwd als het schoonste museum van sociale deugden; het was na de stichting van Van Marken de beste temperingsinrichting van den klassenstrijd; het was voor Barnum de «greatest show» in Nederland.'⁴⁰ In 1905 komt J. van der Tempel terug op Van Eeden en het Gemeenschappelijk Grond Bezit in het artikel 'Frederik de Verzoeker'.

Vakbeweging

De redacteuren dragen aldus argumenten aan om de arbeidersklasse op het spoor van de politieke machtsvorming te krijgen. Naast de strijd op politiek niveau tussen sociaal-democratie en de stroming-Nieuwenhuis zijn er ook aanzienlijke geschilpunten op het terrein van de vakbeweging. Sociaal-democraten staan een actief optreden van de vakbeweging inzake sociale wetgeving voor. En verder leven er in de sociaal-democratische kring uitgesproken opvattingen over de organisatorische opzet van de vakbeweging, opvattingen die nogal afwijken van de in het NAS gebruikelijke. Deze 'moderne' opvattingen werden in 1898 publiekelijk verkondigd door Henri Polak, voorzitter van de Diamantbewerkersbond en lid van de SDAP. Een van de strijdpunten binnen de SDAP is dan of het NAS alsnog her-

vormd kan worden, of dat er een 'nieuw NAS' moet worden opgericht.⁴¹

De Nieuwe Tijd speelt ook op dit terrein een rol. In de tweede jaargang (1897-'98) start Jos Loopuit de discussie met 'De Sociaaldemokratie en de vakbeweging'. Het waren de utopisch socialisten – uitgezonderd Owen, maar inclusief Lassalle – die de vakbeweging zoal niet overbodig, dan toch wel schadelijk vonden voor de vrijwording van de arbeiders. Loopuit acht het een door de anarchisten bewerkstelligd misverstand dat sociaal-democraten alleen oog zouden hebben voor de politieke strijd. Alsof zij het nut niet zouden erkennen van kleine hervormingen en verbeteringen die de vakbewegingsstrijd kan voortbrengen en dikwerf met succes voortgebracht heeft.⁴² Vervolgens wordt gewerkt aan een overzicht van de stand van zaken op vakbondsterrein. De Seinwachter (pseudoniem van F. P. Oudens) geeft een 'stukje geschiedenis' van de vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel. Er volgt een overzicht van 'De Typografen in Nederland, hun toestand en hun organisaties'. En de redactie organiseert een enquête onder verschillende bonden over twee vragen:

1 Welke zijn Uwe denkbeelden aangaande de taak der vakverenigingen in het tegenwoordige tijdperk der kapitalistische maatschappij?

2 Meent gij dat de revolutionaire (dat is: op het standpunt van den klassenstrijd staande) arbeiderspartij nog andere middelen moet gebruiken dan de economische aktie?⁴³

Reacties komen binnen van een zevental bonden en van de Socialistenbond. Dit biedt Van der Goes gelegenheid om het standpunt der sociaal-democraten nauwer te omlijnen. Allereerst werken ze mee aan de versterking van de bonden. Ze doen dat onder erkenning van de partijpolitieke neutraliteit van de vakbonden en de nevenstelling van politieke partij en vakbeweging. De vakbeweging is door haar karakter als massa-organisatie niet-socialistisch. Van der Goes verwijst naar de door sociaal-democraten bestuurde ANDB, die zich ervoor hoedt niet-socialisten onder zijn leden tegen de haren in te strijken.⁴⁴ De redactie van *De Nieuwe Tijd* besluit verder om een

bijzondere rubriek voor de vakbeweging te bestemmen, waarin ook buitenlandse ontwikkelingen aan bod zullen komen.⁴⁵

Nadat Van der Goes zo de grote lijnen heeft geschetst, wordt een nadere uitwerking overgelaten aan mensen uit de vakbeweging als H. Spiekman, A. S. de Levita, Henri Polak en J. van der Tempel, en in later jaren S. J. Pothuis. Spiekman's bijdragen zijn gericht op de omvorming van het NAS, het Nationaal Arbeidssecretariaat. In zijn artikel 'Arbeidssecretariaten' (1899-1900) schetst hij de taken die de secretariaten toegewezen hadden gekregen op het Internationaal Socialistisch Congres van 1891, en gaat na hoe het NAS deze uitgevoerd heeft. Zijn conclusie is dat het NAS een aantal taken niet heeft verricht, is afgegroeid van zijn oorspronkelijke functie en feitelijk, zij het slecht, functioneert als een Federatie van Vakverenigingen. Spiekman kritiseert de 'neutraliteit' van het NAS inzake de Ongevallenwet, de wanverhouding tussen grote en kleine bonden en het ontbreken van verplichte weerstandskassen binnen de afzonderlijke bonden.

Na de verloren spoorwegstaking van 1903 wordt Spiekman lid van een commissie van het NAS inzake een plan voor federatieve samenwerking van vakverenigingen, inclusief de buiten het NAS staande bonden. In eerste instantie krijgt hij de commissie en het bestuur van het NAS mee voor reorganisatie. Maar op de jaarvergadering wordt actie voor arbeidswetgeving vanuit het NAS verworpen. 'Wat staat nu te doen' is de kop van zijn artikel in 1904. Hij concludeert dat het NAS gesloten is voor alle vakverenigingen die naast de industriële actie ook de bevordering van arbeidersbelangen op wetgevend terrein voorstaan. Deze conclusie geldt niet alleen voor sociaal-demokraten, maar voor allen die geen aanhanger zijn van de anarchistische richting. Spiekman acht de tijd gekomen om naast het NAS een 'nieuw NAS' op te richten, en laat zijn verzet tegen de plannen van Polak omtrent een nieuwe vakcentrale varen. Ook A. S. de Levita verzet zich in zijn artikel 'NAS en SDAP' (1901) nog tegen deze plannen. De Levita waarschuwt voor overijling en legt 'vanuit historisch-materialistisch standpunt' de nadruk op de bijzondere sociale en economische omstandigheden van Nederland, waar de 'kleinindustrie' overheerst en de

afkeer van politiek niets anders is dan de vrees dat ingrijpende arbeidswetgeving ontwrichtend zal werken op het economisch leven.⁴⁶ De Levita is kritisch over de sociaal-democratie: de ongenueanceerde stellingname van de SDAP ten opzichte van hen die de sociaal-democratische belijdenis niet op hun duimpje kennen, doet hen afdrijven naar de anarchisten.

Het opmerkelijke is dat ook Polak zich zeer behoedzaam opstelt. Als de Alg. Ned. Timmerliedenbond zich in 1901 van het NAS losmaakt, verklaart hij in 'Een ernstig Ogenblik' aan het welslagen van een nieuwe Federatie te twijfelen. Eerst als de ondeugdelijkheid van het NAS in 1903 overduidelijk wordt gedemonstreerd én de onmogelijkheid om haar te veranderen is gebleken, kan eendrachtig worden gewerkt aan de oprichting van het NVV.

Ook op andere terreinen vervult *De Nieuwe Tijd* een gidsfunctie. Dat blijkt uit artikelen over vakbondstactiek, de positie van de Bestuurdersbonden, de verhouding tot het Algemeen Nederlands Werkliedenverbond en beschouwingen over de christelijke vakbeweging. En het laatste conflict waarin *De Nieuwe Tijd* een rol speelt binnen de SDAP, betreft de verhouding tussen Partij en vakbeweging naar aanleiding van de Amsterdamse zeelieden- en havenstaking (1911). In het blad pleit H. Sneevliet voor steun van de SDAP aan zowel het NVV als het NAS omdat beide organisaties handelen tegen de achtergrond van de besluiten van de Internationale Transportarbeidersfederatie. In de praktijk beperkt de SDAP zich tot het steunen van het NVV.⁴⁷

De afbakening naar rechts

De Nederlandse sociaal-democratie is voortgekomen uit het verzet tegen de stroming-Nieuwenhuis. Haar identiteit ontleende ze allereerst aan haar parlementaire opvattingen. De afbakening naar de rechterzijde wordt pas later actueel. Maar voor de sociaal-democratische intellectuelen maakt dit onderscheid hun 'raison d'être' uit.

Saks is de eerste in *De Nieuwe Tijd* die hieraan werkt, bij de bespreking van Werner Sombarts *Sozialismus und soziale Bewegung im 19. Jahrhundert*. Hij heeft waardering voor Sombarts historische verklaring van de opkomst van het socialisme zoals deze zich op specifieke, naar natie verschillende wijze in Engeland, Frankrijk en Duitsland voltrekt. Minder waardering heeft hij voor de lijnen die Sombart naar de toekomst uitzet en nog minder voor diens 'neutraliteit', een 'noodlottige keuze voor het standpunt boven de klassen'. Saks vat zijn oordeel samen in de volgende zinnen: 'de vastheid zijner socialistische tekening van het verleden verslapt bij het schetsen van het heden en verliest zich in kenmerkende burgerlijke vaagheid omtrent de toekomst'.⁴⁸ Bij de bespreking van de vijfde druk door Jos Loopuit (1906) blijkt dat oordeel nog steeds te gelden: Sombart waardeert zowel de kapitalistische grootindustrie als de moderne arbeidersbeweging positief, inclusief haar werkzaamheid door de klassenstrijd. 'Vraagt men hem, waar het met dien klassenstrijd heenmoet, dan glijdt hij u door de handen.'⁴⁹

Sombarts studie is in het Nederlands vertaald door Helene Mercier, medewerkster van *Het Sociaal Weekblad*, en is uitgegeven door H. D. Tjeenk Willink en Zoon, de huisdrukker van de Nederlandse kathedersocialisten. Van dezen zal vooral Treub het moeten ontgelden in *De Nieuwe Tijd*.

Dat begint al in de eerste jaargang, waar de inaugurele rede van de woordvoerder der Radicalen, later de Vrijzinnig Democraten, speelbal wordt van de spotternijen van W. de Graaf. In de vijfde jaargang waardeert Van der Goes Treub als een exemplaar van de tweede generatie kathedersocialisten; in het algemeen geven dezen de voorkeur aan tijdige hervormingen boven een politiek van uitstel en reactie. De tweede generatie verliest het gezag van de eerste door de opkomst van de arbeiderspartij-zelf. Ze kan zich als politieke beweging slechts staande houden door de sociaal-democraten voor te stellen van toekomstige Radicalen, die voor Treub de enig welingelichte, betere sociaal-democraten zijn, vat Van der Goes samen.⁵⁰ En fijntjes wijst hij erop dat Treub bij zijn burgerlijke kritiek op de sociaal-democratie te rade gaat bij die andere, anarchistische

tegenstander, Domela Nieuwenhuis.⁵¹ Treub blijkt een goede leerling als hij later de sociaal-democraten verwijt verraad te plegen aan de leer van de klassestaat door deel te nemen aan de parlementsverkiezingen. Loopuit stelt daar tegenover dat het zowel de anarchisten als de Vrijzinnig Democraten mankeert aan 'dialectisch vermogen' om zich die ontwikkelingsprocessen voor te stellen, die met het algemene verschuivingspatroon in de werkelijke krachtsverhoudingen tussen kapitaal en arbeid direct verband houden.⁵² Beiden verabsoluteren de staat.

Is Treub harnekkelig in zijn socialistenbestrijding, de hardnekkigheid komt niet van één kant. In 1908 kritiseert Loopuit het voorstel van Treub om te komen tot een 'organisch' kiesrecht voor de Eerste Kamer, geënt op corporatistische vertegenwoordiging van industrieel-statistische groepen. En ook dan moet Treubs staatsopvatting het ontgelden. De Staat, voorgesteld als 'aanvullende gerechtigheid', staande boven de politieke partijen, dient de 'economisch zwakkeren' door wetgeving te beschermen in een kapitalistische maatschappij waaraan principieel niets ontbreekt, doch waar slechts aan hare uitwerking nog allerlei te veranderen is.⁵³

Het hoogtepunt van de Treub-bestrijding wordt evenwel gevormd door de kritiek op diens studie 'Het wijsgeerig-economisch stelsel van Karl Marx'. In slagorde wordt opgetrokken tegen de hier geponeerde onnozelheden. Anton Pannekoek (prof. Treub en het historisch materialisme), R. Kuyper (prof. Treub en de klassenstrijd), J. J. B.(ekaar) (prof. Treub over de bedrijfsconcentratie), Frank van der Goes (De concentratie van het kapitaal, en De 'Verelendungstheorie' volgens prof. Treub) en J. Saks (De minderwaardigheid der meerwaarde-theorie) vullen de jaargangen 1903-'07 in vele, elkaar opvolgende afleveringen. De kroon spant Saks met twaalf kleingedrukte en breedvoerige opstellen, die nog steeds een internationaal hoogtepunt van Marx-kennis en -interpretatie vormen.⁵⁴

Het waarom van deze wat geprikkelde reactie wordt het best

verwoord door R. Kuyper. De Vrijzinnig Demokraten erkennen het bestaan van klassenstrijd, maar wensen deze niet te voeren; tegelijk poneren ze dat de klassenstrijd – met enig succes gevoerd – zichzelf zal uithollen en langzaam zal afsterven. 'Het is de keutelige opvatting van de welwillende bourgeois (bestuurslid van «Liefdadigheid naar Vermogen»): geef de arme bliksem een paar centen meer loon, wat meer lucht en licht in woning en werkplaats, wat kortere arbeidsduur, wat uitkering bij ziekte, werkloosheid en oude dag, in een woord wat minder gebrek, en ze zijn tevreden.'⁵⁵ De door Treub gepostuleerde toenadering tussen kapitaal en arbeid is onzin volgens Kuyper. De tegemoetkoming van de bourgeois aan de onmiddellijke behoeften van de arbeiders doet niets af aan het voortbestaan van maatschappelijke ongelijkheid.

Tactische geschillen

In de strijd met de anarchisten had *De Nieuwe Tijd* zijn sporen verdiend door, op basis van de marxistische theorie waarin de praktisch-politieke werkzaamheid gekoppeld werd aan het perspectief van een socialistische maatschappij, argumenten te leveren voor sociale wetgeving, de moderne vakbeweging en politieke machtsvorming.

De Vrijzinnig Demokraten accepteerden algemeen kiesrecht en sociale wetgeving en erkenden het nut van de vakbeweging. Tegenover de sociaal-democratie ontkende men dat effectief optreden van de arbeidersbeweging tot een socialistische maatschappij zou leiden. Hoogstens zou een deel van de ondernemingen gesocialiseerd worden.⁵⁶

De discussie binnen de SDAP over diverse tactische vraagstukken raakt al gauw de verhouding tot de Vrijzinnig Demokraten, zijnde het meest progressieve deel der burgerij. Bovendien heeft de SDAP-fractie van 1905 tot 1908 de mogelijkheid om het liberale kabinet-De Meester (opvolger van het kabinet van Abraham Kuyper) te laten vallen. Wat kan en mag de SDAP verwachten van steun aan een regering met Vrijzinnig Demokraten? De SDAP blijkt te sterk om geen invloed te hebben, maar te zwak om macht uit te kunnen oefenen. De moei-

lijke positie waarin de SDAP deze jaren verkeert, klinkt later duidelijk door bij Vliegen als hij schrijft: 'Waar het op aan kwam was dat de SDAP (daarna, B.M.) niet mee behoefde te wikken en te wegen, geen onaangename, verwarring wekkende verantwoordelijkheden had te dragen en haar volle stuwkracht zonder rem kon laten werken'.⁵⁷

Gewend als ze is aan het verschaffen van theoretische duidelijkheid, kan de redactie van *De Nieuwe Tijd* niet uit de voeten met de vrijage met de Vrijzinnig Democraten. De wetenschappelijke weerlegging van Treub wordt daardoor tevens een politieke bestrijding van de genuanceerde opstelling van de SDAP-fractie. De SDAP komt deze periode niet ongehavend door. In 1909 scheurt de *Tribune*-groep af, en met haar de *Nieuwe Tijd*-redacteuren Gorter en Saks.

De interne strijd heet te zijn aangevangen in 1902.⁵⁸ Dan spelen twee zaken, die allebei te maken hebben met eerdere Duitse discussies, het agrarische vraagstuk en de schoolkwestie. Bij de eerste gaat het erom of de SDAP zich niet te veel conformeert aan de belangen van de pachters en kan pleiten voor uitgifte van gemeentegrond aan landarbeiders. *De Nieuwe Tijd* publiceert artikelen van Friedrich Engels en Karl Kautsky, waar Troelstra op reageert onder verwijzing naar Friese agrarische verhoudingen en deel drie van *Het Kapitaal*. De 'Agrarische Kommissie' zal enige jaren later adviseren het SDAP-programma te herzien.

Als de leiding van de Nederlandse sociaal-democratie neigt naar het accepteren van de 'vrije', dat wil zeggen niet-openbare school, ontwaart het arendsoog van J. C. Ceton daarin een buigen naar rechts. Onder verwijzing naar het standpunt van de Duitse sociaal-democratie pleit hij voor het handhaven van de verplichte staatschool.

Beide thema's hebben van doen met de moeite van de SDAP om zich bij het beperkte kiesrecht een electorale achterban te verschaffen. Op het platteland haalt de partij vijf van haar zeven zetels; tegelijk probeert ze een opening te houden naar de confessionele arbeiders-kiezers.

In hetzelfde jaar 1902 staat de verhouding tussen klein-

burgerij en SDAP centraal in de discussie tussen Roland Holst en Troelstra. Ondanks ijverig speurwerk naar verderfelijke afwijkingen concludeert ze dat van de tactiek zich aan de kleinburgerij aan te passen 'nog maar de kiem aanwezig is'.⁵⁹ Van der Goes bespreekt aansluitend de brochure *Theorie en Beweging* van Troelstra en komt niet verder dan hem 'theoretisch opportunisme' te verwijten: hoe durft Troelstra de positie van de theorie, het 'veelvuldige inzicht, de opgehoopte ondervinding, de vereenigde kennis' van de arbeidersbeweging te relativieren? Van der Goes bestrijdt Troelstra's opvatting om bij de stellingname in concrete, telkens bijzondere situaties slechts 'rekening' met de algemene regel te kunnen houden. De discussies van dat jaar overziend, blijkt ze primair van ideologische aard en een blijk van machteloosheid van de beweging.

Voorbarig lijkt het debat dat Van der Goes en Vliegen voeren in 1904-'05, naar aanleiding van het Internationaal Socialistisch Congres te Amsterdam.⁶⁰ Vliegen verdedigt in *Vragen des Tijds* de coalitiepolitiek van Jaurès, terwijl Van der Goes meent dat de Franse socialisten zich laten inpakken. Vliegen verklaart zich daarop bereid om ter wille van gewichtig geachte hervormingen afstand te doen van het 'beginsel' van de klassenstrijd.⁶¹ Van der Goes vindt dat dwaas, omdat hervormingen alleen afgedwongen kunnen worden op basis van de zelfstandige macht van de arbeidersklasse: 'Wat het proletariaat de kracht niet heeft te veroveren, vreezen we dat ze ook de kracht niet zal hebben te behouden'.⁶²

Minder academisch blijkt een element uit Vliegens betoog. Tot twee maal toe stelt hij Van der Goes de vraag wat de partij moet doen als de SDAP te beslissen krijgt wie zal regeren, Treub of de Savornin Lohman. 'We kunnen hoog of laag springen, de arbeidersklasse zal eischen dat we Treub steunen en Lohman tegenstaan.'⁶³ Deze vraag komt concreet aan bod bij de kwestie van de Herstemmingen (1905). Tegen de verwachting in blijkt het mogelijk om de gehate regering-Kuyper weg te stemmen door bij de herstemmingen niet-confessioneel, dus liberaal te stemmen. Deze situatie was niet voorzien op het

congres van de SDAP. In een resolutie was vastgelegd dat de SDAP bij de herstemmingen alleen de voorstanders van algemeen kiesrecht onder de liberalen zou steunen.

In *De Nieuwe Tijd* zijn de redacteuren het oneens. Van der Goes acht de resolutie achterhaald en ergert zich aan de halfheid van het partijbestuur (waaronder Gorter) en kamerfractie (Troelstra en Schaper), die formeel trouw belijden aan de resolutie, maar deze gaan herinterpreteren. Meer waardering heeft hij voor de resolutere Van Kol die voorstelt tegen Kuyper te stemmen en de congresresolutie domweg terzijde stelt. Gorter komt het partijbestuur verdedigen in een voor zijn doen uiterst mild betoog, waarna Henriëtte Roland Holst verklaart het onderscheid tussen het 'officieel steunen' door de partij en het 'individueel steunen' door de afzonderlijke partijgenoten belachelijk te vinden. Ze acht steun aan de liberalen uit den boze: 'Zelfstandige strijd tegen alle burgerlijke partijen is het natuurlijkste element van de sociaaldemocratie. Dan spartelt zij vrolijk en schiet als een zwemvisch vooruit, dan ontwikkelt zij al haar kracht en beweegt zich weifelloos zeker'.⁶⁴ De politieke verhoudingen onder het kabinet-De Meester zijn er de eerste jaren niet naar.

Na de tegen de redactionele zelfstandigheid van *De Nieuwe Tijd* gerichte 'muilkorfresolutie' van het SDAP-congres van 1906 probeert de redactie de discussie over het revisionisme op een algemener plan te brengen met een artikel van Pannekoek, 'Theorie en Beweging in de Arbeidersbeweging'. Aansluitend schetst Gorter de concrete gevolgen in 'Het revisionisme in de Praktijk'.⁶⁵ Hij wijst hierin onder meer op de problemen rond de opstelling van de SDAP-fractie bij de behandeling van de wet op het arbeidscontract in 1906.

De parlementaire discussie hierover was voorafgegaan door een schriftelijke in *De Nieuwe Tijd* van 1905, en vormt voor Troelstra een voorbeeld hoe een 'gezuiverde' redactie zou kunnen functioneren.⁶⁶ Van der Goes schetst in een inleiding de betekenis van arbeidswetgeving, Roland Holst formuleert de kritiek op de arbeidswet, S. R. de Miranda maakt aan de hand van de Franse wetten op arbeids- en rusttijden het verschil duidelijk tussen het aannemen en het uitvoeren van arbeidswetten,

terwijl B. S. (onbekend pseudoniem) twee artikelen wijdt aan de rol van de arbeidsinspectie en de rechterlijke macht in het naleven van arbeidswetgeving.

De SDAP nam in de persoon van haar hoofdbestuurslid Spiekman deel aan een landelijk agitatiecomité van vakbonden tegen het wetsontwerp-Drucker. Tijdens de parlementaire behandeling stelt het SDAP-kamerlid P. L. Tak zich op de lijn van het agitatiecomité, maar distantieert Troelstra zich publiekelijk van zijn fractiegenoot, en daarmee van zowel het partijbestuur als de vakbonden. Waarschijnlijk voelde Troelstra zich in zijn leiderschap bedreigd door de onweerstaanbare opkomst van Tak in de partij, die, in 1899 lid geworden, redacteur was van *De Kroniek*, deskundige op het terrein van de gemeentepolitiek en gemeenteraadslid van Amsterdam, lid van het partijbestuur en later haar voorzitter, opvolger van Troelstra als redacteur van *Het Volk*, en in 1905 gekozen tot Tweede Kamerlid. Hij was, in de woorden van Vliegen, 'op de hoogste leidersplaats geklommen en, na Troelstra, de eerste man in de partij'.⁶⁷

'Onze partij heeft in haar dertienjarig bestaan geen verlies geleden, dat zo zwaar te dragen valt als dit,' schrijft Van der Goes bij het overlijden van Tak in 1907. In de voor het marxistisch denken binnen de SDAP zo belangrijke jaren tussen 1906 (de motie tegen *De Nieuwe Tijd*) en 1909 (de afsplitsing van de *Tribune*-groep) is Taks overlijden en het verdwijnen van *De Kroniek* psychologisch van groot belang. De intellectueel Tak genoot het vertrouwen van de linkervleugel van de SDAP. Twee maanden later verschijnt *De Tribune* van Wijnkoop, die zich er weinig aan gelegen laat 'de kritiek te houden binnen de perken van elkanders waardigheid en de eenheid der partij'.⁶⁸

Reformistische prognose

De tactische geschillen blijken van doen te hebben met verschillen in strategie, maar tevens verbonden met uiteenlopende prognoses van maatschappelijke ontwikkeling. In geding zijn

zowel de juistheid van een aantal door Marx aangegeven tendenties als de waardering van de specifiek Nederlandse ontwikkeling van industrialisatie en arbeidersbeweging. Een centrale rol spelen een aantal artikelen van W. H. Vliegen die zoal niet de bedoeling hebben de 'gemuilkorfde' redactie te provoceren, dan toch weinig bijdragen tot wederzijdse toenadering.

In 1906 geeft Vliegen een boekje uit, *Het Kapitalisme in Nederland*. De strekking ervan was dat niet – zoals Henriëtte Roland Holst in *Kapitaal en Arbeid in Nederland* had betoogd – de achterlijke industriële verhoudingen, maar de onvolkomenheid van de SDAP-politiek verantwoordelijk is voor haar bescheiden omvang. Vliegen wijst op de snelle industrialisatie die in Nederland optreedt. Er volgen nogal kritische besprekingen door drie *Nieuwe Tijd*-medewerkers: W. van Ravesteyn in *De Nieuwe Tijd*, Q (J. W. Albarda) in *De Kroniek* en mr. M. Mendels in *De Stem des Volks*.

In 'De verarmingsstheorie en hare consequenties' (1907) in *De Nieuwe Tijd* onmiddellijk volgend op de anti-Treub-artikelen van Van der Goes inzake Verelendung – zet Vliegen zijn opvattingen verder uiteen. Nergens houdt Marx rekening met de mogelijke stijging van de materiële levensstandaard der arbeiders. Integendeel, Marx gewaagt slechts van toenemende verarming van de arbeider tot pauper. En de meerdere druk op de arbeiders moet dan tot revolutie leiden. Terwijl hij terloops Mendels van repliek dient, pleit Vliegen via deze aanval op de Marx aangewreven verarmingsstheorie voor een herziening van het gehele beginselprogramma.

Voor Saks is dit een aardige kluif. Aansluitend bij de door Vliegen als kroongetuige opgevoerde 'gewoone mensch' vraagt hij naar de relatie tussen theorie en handelen der sociaal-democratie: 'hij, de gewoone mensch zal vragen hoe het zit met zulk een programma, met zulk een centraaltheorie die door Vliegen met voorbijgaan van het strijdprogramma wordt voorgesteld als de directe leidraad tot handelen, hoe de arbeidersklasse *gestreden* heeft en hoe hare leiders *gehandeld*. Welke is de taktiek, door de internationale sociaaldemocratie gevolgd, gevolgd op voorgaan in de eerste plaats van Karl Marx. Geeft zij

cursussen in barrikadenbouw, populariseert zij de samenstelling van dynamiet, drijft ze een handel in revolvers.⁶⁹ En in plaats van zich te laten verleiden om tegenover de Vliegen-citaten de zijne te stellen, vraagt Saks zich af hoe Vliegen tot zijn eigenaardige opvattingen komt. Hij verklaart dit uit de 'andere manier' waarop Vliegen tot de SDAP kwam; voor Vliegen is de SDAP de voortzetting van de 'Oude Bond', terwijl Saks haar veeleer waardeert als een zelfstandig nieuw begin der Nederlandse arbeidersbeweging en als Hollands kind der Duitse partij. «Verijdelde is de poging van Vliegen óns te omhangen met zijn eigen half-anarchistische oude plunje», is Saks' mening na de tweede ronde.⁷⁰ Vliegen heeft inderdaad weinig verweer, al laat hij niet na te verkondigen 'dat mijn opvattingen in deze strijd zullen zegevieren, en gij zult als puntje bij paaltje komt een ernstig verzet niet aandurven'.⁷¹

Vliegen wijst in deze discussie ook op de verhouding van de sociaal-democratie ten opzichte van de in omvang toenemende middengroepen. Hoe dient de sociaal-democratie zich tegenover hen op te stellen? In 1907 gaat Louis J. C. Poppe – onder het pseudoniem Mattheus schrijvend over belastingpolitiek – in op de 'ambtenaarsbeweging'. In een historisch gedocumenteerd betoog geeft hij aan hoe de behartiging der ambtenarenbelangen samenhangt en samengaat met de beweging der arbeiders – allebei wortelend in de industriële ontwikkeling. In 1910 concretiseert Poppe dat door een overzicht van 'Een ambtenaarsorganisatie', de in 1892 opgerichte 'Vereeniging van Commiezen bij 's Rijks Belastingen' die in 1910 zo'n 2500 leden telt. In 1908 gaat J. Joosse in op 'De taak der Sociaaldemokraten in den Bond van Nederlandsche onderwijzers', terwijl A. Klinkenberg de verscherpende interne verhoudingen bij de Posterijen schetst (1910) en C. A. van Doorn jr. in 1911 'De Klassenstrijd bij Posterijen en Telegrafie' schildert.

De redactie van *De Nieuwe Tijd* anticipeert met het artikel van Poppe aardig op de discussie met Vliegen. In het laatste nummer van 1908 wil deze in 'Abstracties in de Klassenstrijd' de 'almacht' van het begrip klassenstrijd aantasten. Naast het be-

staan van de gesalarieerde tussenklassen wijst hij op de heterogeniteit van zowel de arbeidersklasse als de kapitalistenklasse en de verschillen in belangen naar natie, 'terwijl soms de belangen van grootere of kleinere kapitalistengroepen met die der arbeiders samenvallen'. In dit verband wijst hij ook op de afname van het aantal stakingen door het optreden van sterke vakbonden – iets waarin Henriëtte Roland Holst hem voorving.⁷² Vliegen stelt zelfs dat 'het kan voorkomen dat het in het proletarisch belang is dat sommige stakingen door de arbeiders verloren worden, b.v. welke door arbeiders op touw gezet worden tegen invoering van machines'.⁷³ Nauw daarmee verbonden is een ander element. Had Vliegen de marxistische opvattingen over de ondergeschikte maatschappelijke positie van de arbeiders in zijn stuk over de Verarmingstheorie bestreden door 'Verelendung' in te perken tot materiële verarming, in dit artikel gaat hij een stap verder door te stellen dat de industriële vooruitgang leidt tot verbetering van de positie van de arbeiders in het productieproces. Hij verwijst hiervoor onder meer naar de groeiende omvang van het ambachtsonderwijs. En ten slotte vraagt hij hoe het met de klassestaat zit: vertonen de moderne staten die in meerdere of mindere mate democratisch geregeerd worden niet een tweeslachtig karakter zodra de arbeidersklasse 'enige macht erlangt'?

Vliegen schetst een rozig perspectief voor de rode beweging: industriële vooruitgang, verbetering van de positie van de arbeiders in het productieproces, een samen optrekken van de arbeidersklasse met grotere of kleine groepen kapitalisten zodra de arbeidersklasse enige macht verwerft. De klassenstrijd, de strijd om de zeggenschap over produktiemiddelen, kan als consequentie van Vliemens opvattingen voortaan gevoegelijk worden ingeperkt tot loonstrijd en sociale wetgeving, en alle nadruk kan komen te liggen op 'taaie, volhardende, alle moeilijkheden overwinnende organisatiearbeid'.⁷⁴ Met deze politieke opvattingen sanctioneert Vliegen in feite de scheiding tussen denkende leiding en volgende leden die Michels zo kenmerkend achtte voor de Duitse sociaal-democratie. Pas met de invoering van het bedrijvenwerk in de vakbeweging en met het WBS-rapport 'Op weg naar Arbeiderszelfbestuur' (1974) her-ziet de sociaal-democratie deze opvattingen.

Uiteraard komt hierop reactie. Onder de titel 'Abstractie of ongerijmdheid' kritiseert Van der Goes Vliegengs staatsopvatting. De optimistische toon over de interne bedrijfsverhoudingen wordt nogal getemperd door Sam de Wolff en Theo van der Waerden; in 'Een aktueel vraagstuk' geeft de eerste Marx' opvattingen weer over de degradatie van de arbeid in het kapitalistische industrialisatieproces, terwijl de laatste in 'Modern Bedrijfsbeheer' de dan actuele taylorisatie tegen Vliegen opvoert. De polemiek met Vliegen vormt het startpunt van zijn latere proefschrift *Geschooldheid en Techniek*, dat in 1911 in *De Nieuwe Tijd* besproken wordt door Wibaut en Van der Goes.

Marxistische sociaal-democratie

Kan men zich uit Vliegengs artikelen een beeld vormen van de lijn waarlangs de Nederlandse sociaal-democratie zich metterdaad zal bewegen, een opvatting van het bedrijven van sociaal-democratische politiek naar marxistische signatuur laat zich destilleren uit een aantal samenhangende en naar elkaar verwijzende artikelen van J. Saks. Het betreft zijn artikelen over 'De Krisis' (1908), de 'Nabetrachting van het werkloosheidsdebat' (1909), 'Reformisme en revisionisme', de brochure 'Bernstein-Vliegen' (1909) en het uit vijf delen bestaande 'Koncentratie en Centralisatie' (1910).

De economische crisis van 1907-'08 is aanleiding om de eerdere polemiek met Treub weer op te vatten. Tegenover de verknipte opvattingen van Treub over de 'marxistische' *crisis*theorie als productiecrisis, stelt Saks Marx' opvattingen over de conjunctuurcyclus. Treub verklaart de crisis uit bijzondere en toevallige omstandigheden, terwijl Saks haar periodiciteit benadrukt en bovendien tot de voorspelling komt dat de cyclus zal gaan versnellen.

Door de parlementaire discussie over de werkloosheid loopt de bestrijding van Treub over in een kritiek op Troelstra. Deze had tegenover Treub het vraagstuk der periodiciteit als 'theoretisch' afgedaan. Saks bestrijdt dat en wijst op het praktische belang van de theorie: door het inzicht in het conjunc-

tuurverloop maakt men zich geen illusies over permanente economische opgang, en blijkt er evenmin reden te zijn voor overdreven vrees in het dal van de conjunctuur. Kennis van de conjunctuur is van grote praktische waarde voor de onderhandelingspositie van de vakbeweging.

In de 'Nabetrachting' haast Saks zich, misschien 'ten laatste male' op partijgenootschappelijk niveau een beoordeling te geven van Troelstra's opvattingen over 'theorie' en 'praktijk'. De onverschilligheid inzake de periodiciteit der 'krisen' acht Saks illustratief voor diens relatieve geringschatting der theorie in het algemeen; relatief, omdat Troelstra in verschillende vraagstukken telkens een andersoortig sociaal-democraat blijkt te zijn. Troelstra, aldus Saks, verstaat onder theorie de inhoud van het socialistisch streven en niet de kennis van het wezen en de ontwikkelingswetten van het kapitalisme, waaruit het doel en de middelen van de sociaal-democratie voortvloeien. Saks verwijt Troelstra het socialisme tot een 'ideaal' af te takelen, waardoor zijn opvattingen sterk utopische trekken krijgen.

Saks pleit voor democratisering van de theorie. Hij acht de verspreiding van theoretische kennis van de maatschappelijke werkelijkheid nodig om het proletariaat sterk te maken, wat van grote invloed is op de wijze 'waarop we doelbewust in deze maatschappelijke werkelijkheid ingrijpen, m.a.w. de klassenstrijd voeren: haar algemene betekenis is juist om ons de klassenstrijd op de meest wetenschappelijke, d.i. de meest praktische wijze te doen voeren'.⁷⁵

Na de artikelen over de verarmingstheorie en de crisis vormt 'Revisionisme en Reformisme' Saks' derde bijdrage in zijn bestrijding van het reformisme, ditmaal gericht tegen de Marx aangewreven ineenstortings- en catastrofetheorie, afkomstig van Bernstein. Het eerste deel is een studie van de ontwikkeling van Marx' politieke denken vanaf 1848. Saks constateert dat de eerst overheersende betekenis van de politieke revolutie en de economische crisis steeds meer naar de achtergrond verdwijnen, om vervangen te worden door het streven naar voorbereidende hervormingen van het kapitalisme door de zelf-

standige politieke en economische organisaties van de arbeidersklasse, gericht op de definitieve hervorming van het kapitalisme zelf. 'Wat [...] de politieke revolutie tot het directe doel der taktiek kiest, wordt door de marxistische hoofdstroom als onverenigbaar met het proletarisch socialisme uitgescheiden,' is zijn conclusie.⁷⁶ Maar Saks volstaat niet met deze weerlegging. Waartoe dient het van de kant der 'orthodoxen' deze revisionistische misvattingen voor de zoveelste maal te herstellen, vraagt hij zich in het tweede deel af. Waartoe dient het van de zijde der 'moderneren' zoveel dezer misverstanden telkens opnieuw te opperen? En hij stelt dan: 'De onvermoeibare praktijk hunnerzijds om de theorieën der «orthodoxen» in een ongunstig, wordt begrijpelijk wanneer men haar opvat als de poging om hun eigen praktijk in een gunstig daglicht te stellen...'⁷⁷ Deze zonderlinge campagne is gericht op het verheffen van de eigen arbeid.'

Het hoofdonderscheid tussen de revisionisten en de oude sociaal-democratische lijn ligt – zo citeert Saks – in de verhoogde waardeschatting van de socialistische hervormingsarbeid in het parlement. Daarbij wordt samenwerking met de bourgeoisie niet toevallig aanvaard, maar bewust nagestreefd, waarbij niet de bourgeoisfractie naar de principieel socialistische tactiek bijdraait, maar waarin de sociaal-democratie door 'diplomatische matiging' deze samenwerking voorbereidt.

Bij alle kritiek op de reformisten moet Saks toch concluderen dat de arbeidersmassa's er ontvankelijk voor zijn. Hij stuit dan op de rol van de intellectuelen in de arbeidersbeweging: 'Het reformisme heeft [...] aan kracht gewonnen omdat het telkens nieuwe krachten putte uit een andere dan de intellectuele bron der theorie; het heeft wortel geschoten in de massa van het proletariaat omdat het teert op andere dan intellectuele sappen'⁷⁸: het appelleert aan de dagelijkse opbouwende kleinarbeid. Welke klare mogelijkheden en scherpe eisen het theoretisch intellect ook biedt (Saks wijst op de dreiging van een wereldoorlog) – het bewustzijn van het proletariaat kent zijn eigen 'organische ontwikkeling'.⁷⁹

In de polemiek met Troelstra had Saks betoogd dat het so-

cialisme als stijgende mogelijkheid en stijgende wenselijkheid haar meest algemene grondslag vond in de voortgaande concentratie van de produktiemiddelen. Nadere argumentatie verschaft hij in het vijf delen omvattende 'Koncentratie en Centralisatie', wellicht zijn meest ingetogen werk. Saks geeft de tweeslachtigheid weer van de kapitalistische ontwikkelingsgang: enerzijds impliceert het concentratieproces een toenemende vermaatschappelijking van het arbeidsproces, anderzijds genereert hetzelfde proces een 'afnemend getal van kapitaal-magnaten' die in stijgende mate 'het leeuwendeel der meerwaarde' naar zich toe trekken.⁸⁰ In dat kader situeert hij de overgang van kapitalisme naar socialisme, analoog, zij het een korter tijdsbestek omvattend, aan de overgang van de eenvoudige warenproduktie naar het kapitalisme.⁸¹

Saks kritiseert hier zowel Bernstein als Kautsky, tikt verder Engels op de vingers vanwege onverantwoorde en elkaar tegensprekende invoeringen in *Het Kapitaal*, en corrigeert ten slotte Marx: 'Er is bij Marx van geen regeling der concurrentie sprake, anders dan in de zin eener, van buiten de sfeer der economie-zelve opgelegde, politieke regeling'.⁸² Maar de 'vrije mededinging' blijkt een der voorbijgaande fasen voor te stellen in de tegenstelling tussen de kapitalisten onderling. Kartellen impliceren een verdere regeling en verzwakking der onderlinge concurrentie. En deze tendens tot organiseren der concurrentie staat gelijk met een wijziging der onteigeningsvormen tussen de kapitalisten. Daarbij staan niet langer faillissementen, maar fusie en sanering van het kapitaal centraal.⁸³ Maar al zijn de door Marx aangeduide concurrentievormen achterhaald, de economische uitwerking in de richting van steeds groter centralisatie van meerwaardetoeëigening blijft dezelfde, concludeert Saks.⁸⁴

De ondergang van De Nieuwe Tijd

Het boeiende van *De Nieuwe Tijd* is haar streven de oude sociaal-democratische theorie van praktische betekenis te doen zijn bij de concrete ontwikkeling van de arbeidersbeweging. Na '1909' is er evenwel geen sprake meer van een redactie-

beleid. Als doorlopers van eerdere discussies zijn artikelen van De Wolff en Wibaut (resp. uit 1910-'11 en 1913) aan te merken. Aan de hand van empirisch materiaal uit Duitsland, Engeland en Nederland illustreren ze de door Saks aangegeven tendens tot 'kapitaalkombinatie'. Wibauts artikel 'De nieuwste ontwikkeling van het kapitalisme' is de eerste, op Nederland gerichte studie over de verstrengeling van bank-, industrieel, handels- en koloniaal kapitaal. Even feitelijk zijn een aantal statistische studies van W. A. Bonger over inkomen en vermogen, en over de samenhang tussen geloof, misdaad en socialisme.

De Eerste Wereldoorlog verdiept de scheiding in het socialistische kamp. Bij de aanvang van de eenentwintigste jaargang (1916) constateren redactie en uitgever dat binnen de arbeidersbeweging 'een nationaal-opportunistische richting tegenover een internationaal-revolutionaire staat'.⁸⁵ Voor *De Nieuwe Tijd* zijn als orgaan van de laatste stroming nieuwe taken weggelegd. En weinig materialistisch, doch zeer Gorterians schrijft men: 'Onkunde was een der voornaamste oorzaken van de machteloosheid der arbeiders, toen de wereldoorlog kwam: onkunde omtrent het imperialisme, onkunde omtrent de eigen strijdmiddelen, gebrek aan klaar en diep inzicht.' De materiële strijd der arbeidersklasse moet door geestelijke verheldering ondersteund worden omdat het imperialisme een 'geestelijke macht' geworden is.⁸⁶

Op basis van deze nieuwe grondslag worden nieuwe medewerkers aangetrokken, eerst uit christen-socialistische en syndicalistische kring, later meer uitsluitend van communistische richting. Onder hen vinden we B. Coltof, ds. M. C. van Wijhe, S. J. Rutgers, D. J. Struijk, W. Wolda, D. C. van der Poel en Jan Romein, terwijl J. de Kadt, C. J. Kelk en J. Slauerhoff zich door hun dichtwerk manifesteren.

De nadruk op 'geestelijke verheldering' blijkt uit te monden in een sterk toegenomen aandacht voor het partijpolitieke proces: verhoudingen en geschillen in SDAP en CPN, de Sovjet-russische ontwikkelingen en de toelatingsvoorwaarden van de Derde Internationale. In de laatste jaargang blijkt dit uit artikelen van Karl Radek, N. Boecharin, Kroepkaja, Lenin, Eugen

Varga, Victor Serge en W. Korschew. Met nog twee artikelen van de syndicalist E. Bouwman vult M. Tomski de wel erg ingekrompen rubriek 'Vakbeweging'. De nieuwe rubriek 'Overzicht der Tijdschriften' geeft een beeld van de internationale communistische pers. Voor het intellectuele lezerspubliek van *De Nieuwe Tijd* lijkt de Nederlandse arbeidersbeweging van een onbeduidende grauwheid die schril afsteekt bij de zoveel stralende perspectieven van de Russische. D. C. van der Poel is met Saks de enige die in zakelijke discussie is met de sociaal-democratie. Hij bespreekt onder andere Van der Waerens opvattingen over het taylorstelsel (1917) en het Socialisatierapport van de SDAP (1920).

De problemen over de verhouding tot de Communistische Partij en de wens van haar leiding om greep op het blad te krijgen, leiden tot het einde van *De Nieuwe Tijd*. Een aantal incidenten in de twee jaren dat Van Ravesteyn redactiesecretaris is (1917-'18) zijn hiervoor illustratief. In de kwestie-Lutheraan speelt de vraag of Van Ravesteyn een stuk tegen kan houden dat de leiding der CP onwelgevallig is.⁸⁷ Roland Holst kritiseert zijn plaatsingsbeleid: in een anoniem artikel dat niet in de redactie is doorgesproken, wordt op denigrerende wijze gesproken over de literatoren Boutens en Coster.⁸⁸ De poging – ondanks verzet van de uitgeverij Fortuyn – om *De Nieuwe Tijd* onder te brengen bij de partijdrukkerij 'De Strijd' mislukt door tekortschietende drukcapaciteit.⁸⁹

Het derde congres van de Komintern, waarin een scherpe afbakening van de leninistische partijen wordt geëist ten opzichte van de linksradicale KAP van Pannekoek en Gorter, is de directe aanleiding tot het einde. Voor de CP-leden Roland Holst en Van Ravesteyn houdt dit het verbreken van de redactionele samenwerking met Pannekoek in. Omdat *De Nieuwe Tijd* nog steeds een particulier blad is, stelt Roland Holst dan voor *De Nieuwe Tijd* te laten voortbestaan, en te volstaan met de vervanging van Pannekoek door J. Saks. Deze blijkt bereid daarvoor toe te treden tot de CP, mits de redactie een redelijke mate van politieke onafhankelijkheid wordt gelaten.⁹⁰ De CP-leiding wil echter de opheffing van *De Nieuwe Tijd*, de verhoudingen in de redactie verslechteren en de laatste maanden voert Roland Holst alleen de redactie.

Bij de aanvang van de vijfentwintigste jaargang (1920) had Roland Holst nog de discussievrijheid en onafhankelijkheid van het blad ten opzichte van de communistische leiding verdedigd. In het slotnummer van 1921 blijkt ze (naar buiten toe tenminste) van mening veranderd en noemt ze de constructie van een particulier blad achterhaald. Scherp schetst ze het verschil tussen de sociaal-democratische en de communistische opvatting over meningsvrijheid: voor de sociaal-democraten strekte de 'partijtucht zich enkel uit over het gebied der *daden* – niet over dat der *meeningsuiting*'. En ze vervolgt: 'In de tijd der proletarische revolutie, waarin wij leven, zijn dergelijke opvattingen verouderd en ontoelaatbaar, omdat zij niet meer te verenigen zijn met de algemene voorwaarden van den proletarischen bevrijdingsstrijd' [...] 'Wie de nationale en internationale communistische discipline beschouwt als een grote vooruitgang der beweging, een stap tot organisatorische en geestelijke eenheid der arbeidersmassa's van alle landen, die heeft tot plicht haar op te volgen óók wanneer zij tegenover zijn persoonlijke wensen en zelfs tegen zijn persoonlijk oordeel indruischt.' Het vasthouden aan de oude individuele onafhankelijkheid, het weigeren om *De Nieuwe Tijd* te stellen onder controle der partij, betekent voor Roland Holst dat het tijdschrift 'buiten, dat is tegenover de Derde Internationale' komt te staan.⁹¹

Het blad wordt dus opgeheven, en in zijn plaats komt een officieel maandblad der CP, de *Communistische Gids*, onder redactie van Van Ravesteyn, Henriëtte Roland Holst en 'Opmerker' (pseudoniem voor K. van Langeraad). Succesvol is deze ingreep niet. Tegenover de 800 abonnees van *De Nieuwe Tijd* staan slechts 200 voor het officiële maandschrift. Het communistische partijbestuur is overgegaan tot opzettelijke en onnodige vernieling van een zichzelf bedruipend communistisch tijdschrift, meent Roland Holst in een brief aan Van Ravesteyn. De uitnodiging om aanwezig te zijn bij een bespreking over de financiële resultaten van de *Communistische Gids* wijst ze dan ook af.⁹²

Noten

Met dank aan prof. dr. Fr. de Jong Edz. voor zijn kritisch commentaar op een eerdere versie van dit artikel. Voor het schrijven ervan werd de correspondentie tussen de redacteuren van *De Nieuwe Tijd* geraadpleegd op het IISG te Amsterdam en in het Letterkundig Museum te Den Haag.

1—Vgl. archief-Van der Goes (IISG), map 109, nr. 104 — Prospectus *De Nieuwe Tijd*.

2—Vgl. Fr. de Jong Edz., *J. Saks, literator en marxist*, Nijmegen 1977 (reprint), blz. 57.

3—*De Sociale Gids* verscheen in 1893-'94 te Amsterdam onder de gemengd Vlaams-Hollandse redactie van B. Ruber (ps. van D. H. Meyer jr.), Peer Corstiaan (ps. van G. L. Janssen) en Secutus (ps. van J. Cock) en had een oplage van ongeveer 300 (brief van H. H. van Kol aan F. van der Goes, in archief Van der Goes, map 109, d.d. 3 mei 1896). Medewerkers waren o.m. C. Cornelissen, R. van Zinderen Bakker, A. H. Gerhard, F. Domela Nieuwenhuis, H. H. van Kol en W. H. Vliegen.

4—Archief Van der Goes, map 109, nr. 43, brief van 13 april 1896 van Poutsma aan VdG.: 'meen niet dat het overhaasting is, er moet voor 1 mei een aflevering het licht zien; wij moeten de herleving van de Sociale Gids voor zijn'.

5—Vgl. noot 1.

6—Archief Van der Goes, map 109, brief van Poutsma d.d. 8 juni, 6 augustus en 12 oktober 1896 aan VdG.; idem brief van R. Triebels d.d. 20 november 1896 aan Van der Goes.

7—Vgl. W. H. Vliegen, *Die onze Kracht ontwakende deed*, deel 1, Amsterdam, z.j. blz. 123.

8—Archief Van der Goes, map 109, brief van Poutsma d.d. 7 juni, 24 juni en 27 augustus 1896 aan Van der Goes.

9—Vgl. Notulenboek SDAP, vergadering Partijbestuur 28 juni en 11 oktober 1896.

10—Archief Van der Goes, map 109, brief van Van Kol d.d. 18 oktober 1896 aan Van der Goes.

11—Archief Van der Goes, map 109, brief van Poutsma d.d.

31 oktober 1896 aan Van der Goes. Vgl. voor R. Triebels: Fr. de Jong Edz., *J. Saks*, blz. 34 e.v.

12—Notulenboek SDAP, vergadering Partijbestuur d.d. 15 november 1896.

13—Archief Van der Goes, map 109, brief van H. Gorter d.d. 26 mei 1897 aan Van der Goes.

14—Idem, d.d. 27 juli 1897.

15—Archief Henriëtte Roland Holst (118G), map 4, brief van H. Gorter d.d. 4 juli 1898 aan Roland Holst.

16—Idem, d.d. 1 juli 1898.

17—Vgl. Fr. de Jong Edz., *J. Saks*, blz. 96.

18—Archief Herman Heijermans, Letterkundig Museum, brief van Herman Gorter ongedateerd, i.v.m. de fusiebespreking *Jonge Gids-De Nieuwe Tijd* te dateren in 1899; vlg. Fr. de Jong Edz., *J. Saks*, blz. 56.

19—Archief Van der Goes, map 109, nr. 104-111. Vgl. *Sociaal Weekblad*, 1899, blz. 492, 504, 516 en 528.

20—Archief Wiedijk, map 17. Op 30 maart 1910 is er sprake van een geschil tussen de uitgever Fortuyn en de drukker, de Amsterdamsche Boek- en Steendrukkerij v.h. Ellerman en Co. over het decembern timer van 1909. Partijen besluiten tot het instellen van een arbiter. Uit berekeningen in de marge van het contract dienaangaande blijkt het oplagecijfer 700.

21—Archief Van Ravestejn, brief van Henriëtte Roland Holst d.d. 30 november 1915 en 14 februari 1916 aan Van Ravestejn en brief van J. Rogge d.d. 2 februari 1917 aan Van Ravestejn.

22—Archief Van Ravestejn, exploitatieoverzicht over 1917, begeleidend schrijven bij de brief van J. Rogge van 19 maart 1918 aan Van Ravestejn. Daar treft men ook de exploitatieoverzichten aan van 1918 en 1919. Vgl. verder Archief Van Ravestejn, brief van H. Roland Holst d.d. 15 maart 1922 aan Van Ravestejn. Voor het garantiefonds: Archief Van Ravestejn, brief van J. Rogge d.d. 4 juni 1918 en 27 juni 1918 aan Van Ravestejn.

23—F. van der Goes, *De Nieuwe Tijd* (NT), jrg. 1 (1896-'97), blz. 3.

24—Vgl. voor *De Sneeker Courant* en *De Nieuwe Tijd*: dr.

A. J. C. de Vrankrijker, *Het wervende Woord, Geschiedenis der socialistische week- en dagbladpers in Nederland*, Amsterdam 1950, blz. 86 e.v. Vgl. ook B. Bymholt, *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland* (1894), deel 2, Amsterdam 1976 (reprint), blz. 706.

25—Sam de Wolff, *Uit het land van Belofte*, Nijmegen 1978 (reprint), blz. 65.

26—P. J. Troelstra, *Gedenkschriften*, deel 2: *Groei*, Amsterdam 1928, blz. 83.

27—Vgl. voetnoot 18.

28—Vgl. bijv. W. Thys, *De Kroniek van P. L. Tak*, Amsterdam/Antwerpen 1956, blz. 208.

29—Vgl. over de rol van de idealistische intellectuelen: J. Saks, *Kritische Herinneringen*, Nijmegen 1977 (reprint), blz. 84. Over de rol van Gorter en Roland Holst: W. van Ravesteijn, *de Wording van het communisme in Nederland 1907-1925*, Amsterdam 1949, blz. 18.

30—H. Roland Holst, 'De Herstemmingen', in NT 10 (1905), blz. 523.

31—Vgl. Redactie NT, 'In zake SDAP en Nieuwe Tijd', NT 11 (1906), blz. 905. Zie voor de congresuitspraak: H. Roland Holst, H. Gorter en F. van der Goes, 'De conclusie tegen de marxisten op het congres', NT 11 (1906), blz. 311.

32—Vgl. Fr. de Jong Edz., *J. Saks*, blz. 74 en blz. 89.

33—Vgl. 'Der politische Streik – Bericht der Redaktion von «De Nieuwe Tijd» an der Parteivorstand der Sozialdemokratischen Arbeiterpartei Hollands', in *Die Neue Zeit*, 1903-'04, 2de Band, blz. 342. Vgl. voor de machtspositie in de SDAP: G. W. B. Borrie, *Pieter Lodewijk Tak, journalist en politicus*, Assen 1973, blz. 153 e.v. Vgl. voor de verschillen binnen de NT-redactie ook Troelstra, *Inzake Partijleiding*, en Borrie, *P. L. Tak*, blz. 142. Vgl. verder de kritiek van H. Heijermans op Van der Goes in archief Wiedijk, map 14, brief van Heijermans aan Wiedijk d.d. 12 april 1905. Overigens werd Heijermans gehonoreerd voor zijn bijdragen aan de NT; f 31,- voor alle tot juni 1904 geleverde bijdragen, daarna f 24,- per vel; vgl. archief Wiedijk, brief van Heijermans aan Wiedijk d.d. 29 juli 1904.

34—F. van der Goes, 'Multatuli over Socialisme', NT 2 (1897-'98), blz. 86.

- 35—F. van der Goes, 'Het Congres van den Socialistenbond', NT 2 (1897-'98), blz. 204.
- 36—F. van der Goes, NT 3 (1898-'99), blz. 386.
- 37—J. Saks, NT 3 (1898-'99), blz. 507.
- 38—P. J. Troelstra, NT 1 (1896-'97), blz. 37.
- 39—P. J. Troelstra, NT 1 (1896-'97), blz. 133.
- 40—J. Saks, NT 7 (1902), blz. 134-135.
- 41—Vlg. Fr. de Jong Edz., *Om de Plaats van de Arbeid*, Amsterdam 1956.
- 42—J. Loopuit, NT 2 (1897-'98), blz. 233.
- 43—NT 3 (1898-'99), blz. 34.
- 44—F. van der Goes, NT 3 (1898-'99), blz. 144.
- 45—Idem, blz. 131.
- 46—A. S. de Levita, NT 6 (1901), blz. 515.
- 47—Vgl. H. Sneevliet, 'De Stakingen in het transportbedrijf', NT 16 (1911), blz. 769 e.v.
- 48—J. Saks, NT 1 (1896-'97), blz. 351.
- 49—J. Loopuit, 'De Professor in Verlegenheid', NT 11 (1906), blz. 705.
- 50—F. van der Goes, 'Prof. Treub over Socialistische Taktiek', NT 5 (1900), blz. 99.
- 51—Idem, blz. 108.
- 52—J. Loopuit, 'Mr. Treub over Sociaaldemokratie en Staat', NT 17 (1912) blz. 630.
- 53—J. Loopuit, 'Mr. Treub en het Organisch Kiesrecht', NT 13 (1908), blz. 224. Vgl. voor de waardering van 'organische' opvattingen: J. Saks, 'Reformisme en Revisionisme', NT 14 (1909), blz. 699.
- 54—Vgl. met deze opstellen L. Colletti, 'Marxism as a Sociology', in: *From Rousseau to Lenin*, London 1976. Het beeld dat Fr. de Jong Edz. schetst van de totstandkoming van de anti-Treub-artikelen is niet geheel juist waar het de bijdrage van de Wiedijk onbekende J. J. Bekaar betrof, die de redactie zelf zijn bijdrage aanbood; vgl. De Jong, *Saks*, blz. 242, noot 63 met archief Van der Goes, map 109, brief van Wiedijk aan Van der Goes d.d. 8 oktober 1904. De bijdrage van Kuyper lijkt een verdere uitwerking van zijn polemiek met mr. Van den Bergh in *Het Sociaal Weekblad*, 1901, blz. 403, 412 en 569.

55—R. Kuyper, 'Het jongste Gericht, Prof. Treub over den Klassenstrijd', NT 9 (1904), blz. 637.

56—Idem, blz. 643.

57—W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 2, Amsterdam, z.j., blz. 340.

58—Vgl. S. de Wolff, *En toch...*, Amsterdam 1951, blz. 126; W. van Ravesteyn, *Wording*, blz. 37 en De Jong, *Saks*, blz. 78.

59—H. Roland Holst, 'Beginsel en Praktijk', NT 7 (1902), blz. 200.

60—Vgl. W. Drees, *Marx en het democratisch socialisme*, Amsterdam 1979.

61—W. H. Vliegen, 'Over Internationale Methode', NT 10 (1905), blz. 38.

62—F. van der Goes, 'Het Internationaal Congres in de Tijdschriften (slot) — Vliegen over de taktiekvraag in de «Vragen des Tijds»', NT 9 (1904), blz. 813.

63—W. H. Vliegen, 'Over Internationale Methode', NT 10 (1905), blz. 46 en W. H. Vliegen, 'Een woord van Repliek', NT 10 (1905), blz. 425.

64—H. Roland Holst, 'De Herstemmingen', NT 10 (1905), blz. 522.

65—NT 11 (1906), blz. 602 en blz. 666.

66—Vgl. P. J. Troelstra, *Inzake Partijleiding*, blz. 98. Vgl. NT 10 (1905).

67—W. H. Vliegen, *Die onze kracht ontwaken deed*, deel 2, Amsterdam z.j. blz. 87. Vgl. voor Tak: G. B. W. Borrie, *Tak*, blz. 168.

68—Vgl. voetnoot 31. Hoe J. Th. Bank kan schrijven dat *De Tribune* de opvolger is van de inmiddels opgeheven *Nieuwe Tijd* is onbegrijpelijk. En op welk bronnenonderzoek baseert Bank zich als hij voor de opheffing bovendien nog de oorzaak weet aan te geven: geldgebrek? Vgl. de brochure 'Socialisme' van de Stichting Burgerschapskunde, 1977, blz. 12. Zie voor de verhouding tussen NT, *De Tribune* en *Het Weekblad*: J. Saks, NT 14 (1909), blz. 689.

69—J. Saks, 'Over de nieuwe Theorie. Een antwoord aan Vliegen', NT 12 (1907), blz. 244. Vliegen had in vroeger jaren een revolverhandel gedreven, vgl. J. Saks, *Kritische Herinneringen*, blz. 140-141.

- 70—J. Saks, 'Over de oude Theorie van Vliegen', NT 12 (1907), blz. 242-243.
- 71—W. H. Vliegen, 'Over de oude Theorie', NT 12 (1907), blz. 240.
- 72—W. H. Vliegen, 'Abstrakties in den Klassenstrijd', NT 13 (1908), blz. 869. Vgl. H. Roland Holst, 'De veralgemeende sympathiestaking', NT 10 (1905), blz. 448.
- 73—W. H. Vliegen, idem, blz. 870.
- 74—W. H. Vliegen, idem, blz. 875.
- 75—J. Saks, 'Nabetrachting over het werkloosheidsdebat. Enige opmerkingen over «theorie» en «praktijk»', NT 14 (1909), blz. 161.
- 76—J. Saks, 'Revisionisme en Reformisme. De Brochure Bernstein-Vliegen', NT 14 (1909), blz. 554.
- 77—J. Saks, idem, blz. 689.
- 78—J. Saks, idem, blz. 709.
- 79—J. Saks, idem, blz. 711.
- 80—J. Saks, 'Koncentratie en Centralisatie', NT 15 (1910), blz. 703.
- 81—Idem, blz. 685.
- 82—Idem, blz. 685.
- 83—Idem, blz. 872.
- 84—Idem, blz. 877.
- 85—NT jrg 20 (1915), blz. 1.
- 86—NT idem, blz. III.
- 87—Archief Van Ravestejn, brief van A. Pannekoek aan Van Ravestejn d.d. 25 mei 1918.
- 88—Idem, brief van H. Roland Holst aan Van Ravestejn d.d. 21 mei 1917.
- 89—Idem, brief van J. Rogge aan Van Ravestejn d.d. 8 november 1917 en 15 maart 1918.
- 90—Idem, brief van H. Roland Holst aan Van Ravestejn d.d. 28 september 1921. Vgl. in dit verband de 'affaire Saks', in De Jong, *Saks*, blz. 158.
- 91—H. Roland Holst, 'Het Einde van «De Nieuwe Tijd»', NT 26 (1921), blz. 705.
- 92—Archief Van Ravestejn, brief van H. Roland Holst aan Van Ravestejn d.d. 15 maart 1922.

*De Delftse Polytechnische School
als bakermat van socialisme 1900-1925*

In 1904 wordt te 's-Gravenhage de Sociaal-Technische Vereniging van Democratische Ingenieurs en Architecten (STV) opgericht. De vereniging organiseert de socialistische beweging binnen de ingenieurswereld. Zij tracht vanuit een socialistische visie vorm te geven aan het ingenieursberoep. De bloeiperiode van de vereniging ligt tussen 1904 en 1920. In de jaren twintig gaat het echter bergafwaarts. In 1924 besluit men de vereniging om te vormen tot een besloten gezelschap en in 1935 heft men haar op.

De STV is het uitgangspunt voor de behandeling van het thema ingenieurs en het socialisme in het eerste kwart van deze eeuw. Een korte historische schets van het ingenieursberoep in de negentiende eeuw dient de STV te plaatsen binnen de ontwikkeling van dit beroep. Een beschrijving van het studentenmilieu rond 1900 in Delft (alwaar zich de ingenieursopleiding bevindt) laat zien dat de STV een voortzetting is van de socialistische studentenbeweging. Vervolgens wordt de vereniging nader geanalyseerd: wat is haar doel?, welk type ingenieur vormt de drijvende kracht in de vereniging?, welke activiteiten ontplooit de vereniging?, wat is haar relatie met de SDAP? Tot slot zullen enkele conclusies getrokken worden over de rol van de ingenieurs in het socialisme.

Het ingenieursberoep in de negentiende eeuw¹

Het ingenieursberoep behoort tot de beroepen die kenmerkend zijn voor een moderne samenleving. In Nederland staat zijn vorming in nauw verband met de opkomst van de eenheidsstaat. Tijdens de Bataafse en Franse tijd (1795-1813) komt er in Nederland een krachtige, centrale overheid tot stand met taken op velerlei terreinen. Een van de taken is de waterstaats-

zorg. De ambtenaren, nodig voor het uitvoeren van deze werkzaamheden, organiseert men in het corps ingenieurs van de waterstaat. Het corps heeft een sterk bureaucratisch én militair karakter. De waterstaatsingenieurs worden opgeleid aan de militaire scholen. Zij dragen uniformen, zijn onderworpen aan een strenge discipline en geplaatst in een hiërarchisch rangenstelsel. Iedere rang heeft zijn eigen verplichtingen, rechten en privileges.

In de tweede helft van de negentiende eeuw verandert het karakter van het civiele ingenieursberoep. De militaire signatuur verdwijnt. In 1842 wordt de civiele ingenieursopleiding afgescheiden van de militaire school en wordt de Koninklijke Akademie te Delft voor de opleiding van burgerlijke ingenieurs opgericht. Aanvankelijk heeft deze school nog een militair soort opleidings- en opvoedingssysteem, waarbij gestreefd wordt naar een volledige, sociale controle over de student. Na een heftige strijd slagen de studenten erin om in samenwerking met de docenten een meer liberaal en academisch opleidingssysteem te realiseren, dat de nadruk legt op de vrijheid van studie, studiekeuze en studentenleven. Deze succesvolle strijd eindigt met de opheffing van de Koninklijke Akademie en de oprichting van de Polytechnische School te Delft in 1864, die echter tot algemene teleurstelling van de ingenieurs bij het middelbaar onderwijs ondergebracht wordt en niet bij het wetenschappelijk onderwijs. De ingenieurs van de Koninklijke Akademie en van de Polytechnische School vinden op zeer verschillende plaatsen een functie. Belangrijke domeinen van de ingenieurs zijn in de tweede helft van de negentiende eeuw de waterstaatszorg, de aanleg van de spoorwegen (in hoofdzaak een overheidstaak) en de exploitatie van de spoorwegen.

Een belangrijk aspect van het ingenieursberoep is dat het toentertijd voortdurend strijd leverde om een erkende en invloedrijke positie in de Nederlandse maatschappij te veroveren, die zich gedurende een groot deel van de negentiende eeuw in het voorindustriële stadium bevindt. In de eerste helft van de negentiende eeuw voelen civiele ingenieurs zich achtergesteld ten opzichte van hun militaire collega's en zien zij zich binnen

de overheidsbureaucratie overheerst door een aristocratische notabelen-elite. In de tweede helft van de negentiende eeuw zijn het de academici, in het bijzonder de juristen, die de ingenieur op zijn weg naar erkenning en macht tegenkomt. Daarnaast dwarsbomen de ambachtelijk gevormde technici, 'de mannen der zoogenaamde praktijk', het streven van de ingenieur om een plaats te verwerven in de nijverheid, bij de lagere overheden, of als zelfstandig raadgevend ingenieur.

De argumenten waarmee ingenieurs hun beroep rechtvaardigen en hun strijd tegen de gevestigde standen en beroepen voeren, veranderen in de loop van de geschiedenis. In het begin van de negentiende eeuw ligt de nadruk op de strijd van de (waterstaats)ingenieur tegen het water en de zorg voor de veiligheid van het land. Soms geeft men het militaire belang van waterstaatsprojecten aan. Daarbij is te denken aan de grote rivieren als natuurlijke, militaire verdedigingslijnes. In de loop van de negentiende eeuw worden de economische argumenten steeds belangrijker. Ingenieurs verbeteren in aanzienlijke mate de infrastructuur, zo stellen de ingenieurs. Zij leggen spoorwegen aan, bouwen havens, graven kanalen, etcetera etcetera. De verbetering van de infrastructuur is een voorwaarde voor economische ontwikkeling en welvaart. Sociale argumenten gebruiken ingenieurs gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw niet. Daar komt aan het eind van die eeuw verandering in.

De sociale kwestie, die na 1880 sterk aan actualiteit wint en een grote publieke en politieke belangstelling geniet, laat de ingenieurs niet onberoerd. Met name de ingenieurs, opgeleid binnen het liberale klimaat van de Koninklijke Akademie en van de Polytechnische School, en verenigd in de Vereniging van Burgerlijke Ingenieurs, bemoeien zich intensief met het arbeidersvraagstuk. Zij houden zich bezig met de onveilige en ongezonde arbeidsomstandigheden en met de schrijnende problemen van arbeiders die getroffen zijn door ziekte, invaliditeit en ouderdom. Zij hebben aandacht voor de lange arbeidstijden en lage lonen, voor het vraagstuk van de werkloosheid en voor de rechtspositie van de arbeider. Zij wijzen op de slechte en erbarmelijke situatie van de volkshuisvesting, de volksgezond-

heidszorg en de volkshygiëne. Ingenieurs bediscussiëren en bepleiten technische voorzieningen als de aanleg van riolering, de verbranding van straatvuil en huisafval, de bouw van sanitaire voorzieningen en de invoering van veiligheidstoestellen. Zij zijn zich er echter van bewust dat het sociale vraagstuk niet een technisch probleem, maar een politiek probleem is. Zij volgen nauwlettend de parlementaire discussies, analyseren het besluitvormingsproces en constateren een strijd tussen belangen en een tegenstelling tussen kapitaal en arbeid.

Deze stroming onder ingenieurs, waarop ik verderop in dit artikel nog terugkom, sluit in die tijd het meest aan bij die van de vooruitstrevend liberalen en vooruitstrevend antirevolutionairen in de landelijke politiek. Wij zien ingenieurs dan ook een actieve rol in de partijpolitiek spelen. Twee Delftse ingenieurs, die representanten zijn van de progressieve ingenieursbeweging, hebben in de jaren negentig zitting in een drietal vooruitstrevend-liberale kabinetten als minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid waaronder de arbeidersvraagstukken ressorteren. Het zijn ingenieur Cornelis Lely en ingenieur Philips van der Sleyden. Onder het bewind van deze ministers komen een aantal sociale wetten tot stand zoals een veiligheidswet, een wijziging van de stoomwet, een wijziging van de arbeidswet en een ongevallenverzekeringwet. Ingenieurs hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van de sociale wetgeving in Nederland aan het eind van de negentiende eeuw.

De socialistische stromingen in die tijd hebben het merendeel van de ingenieurs weinig aangesproken. Met name de buitenparlementaire acties van de socialistische groeperingen moeten de meeste ingenieurs veel ergernis hebben gegeven. Er is bij hen geen voedingsbodem voor revolutionaire theorieën, anarchistische en marxistische ideeën. Klassenstrijd moet niet aangemoedigd, maar voorkomen worden. De Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP), opgericht in 1894 door een deel van de meer parlementair ingestelde socialisten, is een nog te jonge en ideologisch weinig uitgekristalliseerde partij om veel aanhang onder ingenieurs te krijgen. Zij heeft dit wel onder Delftse studenten en jonge ingenieurs.

Het Delftse studentenmilieu

Het studentenleven in Delft lijkt in de tweede helft van de negentiende eeuw in een aantal opzichten op dat in de andere universiteitssteden. Het wordt gedomineerd door het Delftsch Studentencorps, dat in 1848 is opgericht naar het voorbeeld van de corpora. Men kent er het traditionele ontgroenen, de mores, het sociëteitsgebeuren, de disputen, de maskerades, andere studentikoze festiviteiten en uitspattingen en de gebruikelijke conflicten met de burgerij. In één opzicht verschilt het corps echter. Het heeft in een vroeg stadium de belangenbehartiging van de studenten op zich genomen. De beslissende strijd van de studenten, tussen 1858 en 1862, tegen de militaire signatuur van de ingenieursopleiding, wordt geleid en georganiseerd door het Delftsch Studentencorps. Weliswaar levert de strijd de verwezenlijking van de diverse academische idealen op, maar de wettelijke gelijkschakeling van de ingenieursopleiding met de universiteiten blijft uit. Dit veroorzaakt reeds bij de studenten het gevoel van achterstelling en minderwaardigheid, zo kenmerkend voor Delftse ingenieurs in deze periode. Een ander uitvloeisel van de studentenbeweging rond 1860 is de oprichting van het corpsdispuut 'Vrije Studie'. Dit dispuut zal, samen met de later opgerichte 'Debating Club', binnen het corps algemene maatschappelijke vraagstukken aan de orde stellen.

Het Delfts studentenmilieu beweegt zich tussen twee polen. Enerzijds kenmerkt het zich door het bewustzijn en gedrag van een toekomstige maatschappelijke elite, anderzijds door het bewustzijn en gedrag van een groep die inziet dat zij de claim op die positie niet volledig kan waarmaken, hetgeen zich uit in belangenbehartiging en in een zekere mate van maatschappelijk engagement. Dit engagement richt zich in de loop van de tijd steeds meer op het sociale vraagstuk mede onder invloed van de bezielende hoogleraar mr. B. H. Pekelharing. Pekelharing, een van de voormannen van de vooruitstrevend-liberale stroming en redacteur van de tijdschriften *Vragen des Tijds* en *Het Sociaal Weekblad*, geeft sinds 1873 college in de staathuishoudkunde en het administratief recht aan

de Polytechnische School. Hij is jarenlang erevoorzitter en animator van de Debating Club, inspireert opeenvolgende generaties studenten en geniet alom erkenning onder de ingenieurs.²

In dit milieu ontstaat in de jaren negentig een socialistische studentenbeweging, voor een deel begonnen binnen, maar zich later sterk afzettend, tegen het Delftsch Studentencorps.³ Strijdlustige artikelen verschijnen in de studentenbladen. Een drietal radicale tijdschriften verschijnt, namelijk *Stemmen, In den Nevel* en het *Studentenweekblad*. 'Gedragen op de machtige tijdstroom der arbeidersorganisatie kwam een scherp begrensde levensbeschouwing, die van het historisch-materialisme, de vrij-geworden hoofden der jongeren omringen,' schrijft de redactie van *In den Nevel*.⁴ De Debating Club maakt de klassenstrijd regelmatig tot discussie-onderwerp van haar avonden, studiegroepjes voor het sociale vraagstuk ontstaan en een Sociaal-Democratische Propagandaclub wordt door de Delftse studenten in 1900 gevormd. Onder het achttal oprichters van de Delftse afdeling van de SDAP (in 1897) bevinden zich drie studenten.⁵ Ook in andere universiteitssteden ontstaan socialistische studentengroepen. Tussen Delftse en Amsterdamse studenten is er een samenwerking. Men nodigt gezamenlijk sprekers uit, zoals Van den Tempel, Schaper en Stenhuis.⁶

De Sociaal-Technische Vereniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, opgericht in 1904, betekent de voortzetting van de Delftse Studentenbeweging, nadat haar leden zijn afgestudeerd. Een duidelijke aanwijzing hiervoor is de vertegenwoordiging van de verschillende afstudeergeneraties binnen de stv (zie tabel 1).

De afstudeergeneraties tussen 1900 en 1909 zijn in 1919 sterk oververtegenwoordigd binnen de stv. Ook absoluut gezien vormen zij verreweg de belangrijkste groep in de vereniging. Het zijn de generaties ingenieurs die rond 1900 (tussen ca. 1895 en 1905) in Delft gestudeerd hebben. De ingenieurs die vóór 1900 en ná 1910 afstudeerden zijn binnen de stv slecht vertegenwoordigd. Met name het relatief geringe aantal ingenieurs in 1919, behorend tot de afstudeergeneraties tussen

1910 en 1919, is een voorteken van het verval van de stv in de jaren twintig.

Tabel 1 laat verder zien dat slechts een klein deel van de Delftse ingenieurs lid is van de stv, minder dan 3 procent! Weliswaar heeft de socialistische beweging onder studenten en ingenieurs waarschijnlijk een diepe indruk gemaakt; de omvang van de beweging is echter zeer beperkt gebleven.

De studentenbeweging en de socialistische ingenieursvereniging zijn niet uniek voor Nederland. Wel kan men zich afvragen in hoeverre zij een specifieke invloed hebben gehad op het socialisme in Nederland. In het navolgende wordt hieraan, voor zover het de stv betreft, aandacht besteed.

De Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten

Het doel van de vereniging is allereerst 'het bevorderen der volkswelvaart voornamelijk waar deze beïnvloed wordt door maatregelen op technisch gebied'.⁹ Op de tweede plaats wenst zij 'den groei van het Staatswezen in democratischen zin' te stimuleren. En ten slotte wil zij de maatschappelijke belangen behartigen van ingenieurs en architecten. Kortom, vrij algemene en vage doelstellingen waaruit geen bepaalde politieke ideologie spreekt. Of dit moet blijken uit de bepaling dat de contributie naar financiële draagkracht wordt geheven. Wij zullen verderop bekijken op welke wijze de stv concreet vorm geeft aan de doelstellingen.

Lid van de vereniging kunnen zowel afgestudeerden van Delft zijn als degenen die zich ingenieur, technoloog of architect voelen en noemen. Verder ook docenten en assistenten van de Delftse ingenieursopleiding. Delftse studenten kunnen buitengewoon lid worden. De stv is dus in principe een open vereniging die voor de theoretisch geschoolde én voor de in de praktijk opgeleide ingenieur toegankelijk is. Beide typen ingenieurs komt men in de vereniging tegen.

Van de 109 leden die de stv in 1919 telt, zijn er 71 afgestudeerd in Delft. Achttien zijn student en twintig leden hebben

TABEL I *Delftse ingenieurs naar afstudeerjaar*

	1		2	
	0/0		0/0	
voor 1900	12	17	813	26
1900-1909	41	58	1020	32
1910-1919	18	25	1354	41
totaal	71	100	3187	99

1: Lid van de STV in 1919⁷

2: Delftse ingenieurs in totaal in 1919 (benaderd)⁸

TABEL 2 *Leden van de STV naar opleiding in 1919*¹⁰

	0/0	
Delfts ingenieur	71	65
géén ingenieur	20	18
buitengewoon lid (student)	18	17
totaal	109	100

geen ingenieursdiploma (zie tabel 2). Tot deze laatste categorie behoren onder andere de Delftse oud-hoogleraar Pikelharing en een tweetal zelfstandige architecten, Z. Gulden en G. Versteeg.¹¹

Uit tabel 3 blijkt dat in 1919 de civiel en bouwkundig ingenieurs relatief iets beter zijn vertegenwoordigd dan men op grond van de samenstelling van de Delftse ingenieurspopulatie kan verwachten. Electrotechnici zijn daarentegen iets ondervertegenwoordigd. De mijnbouwkundigen ontbreken geheel binnen de stv.

Wij bekijken verder de Delftse ingenieurs naar beroep (zie tabel 4). Bij benadering kan gesteld worden dat de ingenieurs in het onderwijs enigszins oververtegenwoordigd zijn binnen de stv en die in dienst van rijk, provincie, gemeente en waterschap ondervertegenwoordigd. Significant zijn de verschillen tussen de samenstelling van alle Delftse ingenieurs en die van de stv, *naar beroep* niet.

Toch springen naast onderwijs een paar beroepsdomeinen binnen de stv er wat uit, hoewel dit niet aan tabel 4 af te lezen is. Zo zijn vijf leden in 1912 in dienst van spoorwegmaatschappijen. Dertien leden werken in de nijverheid, van wie vijf in de machinenijverheid. Een concentratie van leden vinden we ook op het terrein van de gemeentewerken. Acht leden zijn in dienst van gemeenten. Ook het terrein van de (woning)bouw is van belang: vier leden werken bij de Hollandsche Maatschappij tot het Maken van Werken in Gewapend Beton; enkele leden zijn gemeente- of particulier architect en bovendien is een lid inspecteur van bouw- en woningtoezicht.

Een kleine groep vormt waarschijnlijk de drijvende kracht achter de stv. Zo bestaat het bestuur tussen 1910 en 1919 steeds uit dezelfde personen, namelijk de civiel ingenieur P. Bakker Schut (afgestudeerd in 1899 en reeds vanaf 1904 bestuurslid van de stv), W. C. Manen (afgestudeerd in 1898), J. van Hettinga Tromp (afgestudeerd in 1899 en eveneens vanaf 1904 bestuurslid van de stv), A. Keppler (afgestudeerd in 1903) en de werktuigkundig ingenieur J. W. Albarda (af-

TABEL 3 *Delftse ingenieurs naar ingenieursopleiding*

	1		2	
	%		%	
civiel ingenieur	35	49	1122	41
werktuigbouwkundig ingenieur	19	27	770	28
elektrotechnisch ingenieur	2	3	165	6
bouwkundig ingenieur	6	9	78	3
scheepsbouwkundig ingenieur	1	1	69	3
mijnbouwkundig ingenieur			154	6
technoloog	8	11	396	14
totaal	71	100	2754	101

1: Lid van de STV in 1919

2: Delftse ingenieurs in totaal in 1917¹²

TABEL 4 *Delftse ingenieurs naar beroep*

	1		2	
		%		%
<i>a</i> ambtenaar in dienst van rijk, provincie, gemeente en waterschap	16	28	941	34
<i>b</i> werkzaam bij vervoers- ondernemingen (spoorweg- maatschappij, tramwegen, stoomvaartmaatschappij)	10	18	408	15
<i>c</i> werkzaam in handel en nijverheid	14	25	804	29
<i>d</i> werkzaam in onderwijs	9	16	231	8
<i>e</i> zelfstandig werkzaam	4	7	187	7
<i>f</i> werkzaam buiten het ingenieursvak	0	—	40	1
<i>g</i> militaire dienst	0	—	35	1
<i>h</i> onbekend	4	7	108	4
totaal	57	100	2754	100

1: Lid van de stv in 1919 naar beroep in 1912¹³

2: Delftse ingenieurs in totaal naar beroep in 1917¹⁴

gestudeerd in 1903). Vier van de vijf bestuursleden werken in 1912 bij een gemeente. Bakker Schut is ingenieur-afdelingschef bij de gemeente 's-Gravenhage, Hettinga Tromp werkt op de secretarie van de gemeente Amsterdam, terwijl Albarda directeur van de arbeidsbeurs is en Keppler inspecteur van bouw- en woningtoezicht, beiden eveneens te Amsterdam. Manen is onderdirecteur van de Hollandsche Maatschappij tot het Maken van Werken in Gewapend Beton.

Op grond van bovengenoemde gegevens kan gesteld worden dat de kern van de stv bestaat uit de jonge generaties ingenieurs, afgestudeerd tussen ongeveer 1900 en 1910. Ingenieurs in dienst van gemeenten lijken een belangrijke rol binnen de vereniging te spelen. Andere dominante kenmerken in de samenstelling van de leden en van het bestuur heb ik niet gevonden.

Ondanks dat de stv een kleine vereniging is met een kleine actieve kern en beperkte financiële middelen, heeft zij in de korte periode van haar bestaan een groot aantal activiteiten ontplooid. Een deel van de activiteiten raakt direct de belangen van de ingenieur en heeft te maken met zaken zoals de opleiding, de arbeidsmarkt en de financiële positie van de ingenieur. Andere activiteiten betreffen de vraagstukken van meer algemeen maatschappelijke aard, bij voorbeeld woningbouw, arbeidswetgeving, socialisatie van bedrijven en volksgezondheid en -hygiëne. Beide typen van activiteiten zijn niet los van elkaar te zien.

Een van de eerste activiteiten van de stv is het verzenden in 1905 van een adres aan de Tweede Kamer naar aanleiding van de wijziging van de Wet op het Hoger Onderwijs, waarin onder meer de oprichting van de Technische Hogeschool te Delft wordt behandeld.¹⁵ De vereniging juicht weliswaar de oprichting van de Hogeschool toe, die een gelijkschakeling van de ingenieursopleiding met de universiteiten betekent, maar zij stelt dat in het wetsontwerp te weinig rekening is gehouden met de vele ingenieurs die werk van sociale aard verrichten. De stv bepleit daarom allereerst een betere omschrijving van het vak technische hygiëne (met o.a. de invloed van de huis-

vesting op de mens en de wooneisen die daaruit voortvloeien), de bedrijfshygiëne (met o.a. de schadelijke invloeden van het bedrijf op de arbeiders) en de openbare hygiëne (met o.a. de aanleg van waterleiding en riolering). De vereniging wenst verder een verplichting en uitbreiding van de cursus staathuishoudkunde in het bijzonder dat deel dat betrekking heeft op de verhouding tussen kapitaal en arbeid. Uitbreiding van het onderwijs verlangt zij voorts met betrekking tot de sociale wetgeving, de kennis van de arbeidstoestanden en de stedbouw. Doel van de uitbreiding is, zo stelt Bakker Schut – de voorzitter van de STV –, om de ingenieur te leren met andere dan technische factoren rekening te houden: de ingenieur, 'hij maakt een belangrijk deel uit van het maatschappelijk raderwerk; in het volle leven staande, kan en mag hij niet blind zijn voor hetgeen er buiten zijn fabriek, zijn bureau voorvalt. Onbekendheid met factoren van sociale aard zal zich wreken, zowel aan zijn werk als aan hem zelve.'¹⁶

Uitbreiding alleen is niet voldoende, zo stelt men in het adres. Er moet een nieuw diploma, dat van Sociaal-Technisch Ingenieur, geschapen worden. Deze opleiding zou dan vooral bestemd zijn voor de ambtenaren belast met de uitvoering van de sociale wetgeving. De vereniging neemt hier een idee van de bekende fabrikant J. C. van Marken, directeur van de Delftse Gist- en Spiritusfabriek, over, die reeds in 1894 een dergelijke opleiding heeft voorgesteld. Gezien het groot aantal niet-technische vakken in de ingenieursopleiding beveelt de STV tot slot aan om een afdeling voor de Sociaal-Technische Wetenschappen op te richten waarin samen met de bovengenoemde vakken ook een vak als cultuurgeschiedenis kan worden verenigd.

Bij de behandeling van het wetsontwerp verlenen de Kamerleden van Kol (SDAP'er en Delfts ingenieur) en Bos steun aan de voorstellen in het adres. Een meerderheid is echter niet te vinden.¹⁷

De STV neemt daarop zelf het initiatief om enkele ideeën te realiseren. Daar de regering geen geld beschikbaar stelt voor een hoogleraar in de technische hygiëne op de Technische Hogeschool, organiseert het bestuur in de cursusjaren 1907-'08 en

1908-'09 een reeks van wetenschappelijke lezingen over de sociale en technische hygiëne. De cursus wordt kosteloos verzorgd door L. Heijermans, arts te Amsterdam. De belangstelling ervoor is overweldigend. In het cursusjaar 1910-'11 volgt de benoeming van een hoogleraar in de hygiëne aan de Technische Hogeschool te Delft.¹⁸

Een gelijksoortige activiteit, maar meer van direct praktisch nut, is de oprichting van een Sociaal-Technisch Advies-Bureau in 1908.¹⁹ Het bureau heeft in eerste instantie tot doel om te adviseren in sociaal-technische kwesties op gemeentelijk terrein. Daarbij kan men denken aan de oprichting, de organisatie en de exploitatie van gemeentelijke bedrijven, kwesties op het gebied van publieke werken en verdere aangelegenheden die verband houden met de grond- en woningpolitiek van gemeenten, als de bouw van arbeiderswoningen van gemeente-wege en de oprichting van bouwverenigingen. Een ander terrein is dat van de volkshygiëne: vuilafvoer en vuilverbranding, voorkoming van waterverontreiniging, drinkwatervoorziening, stofbestrijding en dergelijke. Eveneens kunnen adviezen gegeven worden voor zaken van meer algemene aard, bij voorbeeld over de uitvoering van de sociale wetgeving en van de Hinderwet, over de exploitatie van mijnen, spoor- en tramwegen en over vraagstukken van technisch onderwijs. Het bureau behandelt dus naast kwesties die direct in verband staan met milieu-, gezondheids- en arbeidersvraagstukken, ook economische en bedrijfskundige zaken.

Er bestaat voor de ingediende aanvragen een algemeen selectie criterium en wel dat het advies wordt verstrekt in die gevallen 'waarin dit naar het oordeel van het Bestuur aan het streven der Vereeniging bevorderlijk is'. Bovendien wordt alleen geadviseerd in kwesties die liggen op het grensgebied tussen sociale en technische wetenschap. Aanvragen van zuiver sociale aard verwijst men door naar het Centraal Bureau voor Sociale Adviezen; zuiver technische zaken zijn het domein van de particuliere ingenieursbureaus. In de praktijk komt dit neer op advisering op een breed terrein aan leden van gemeenteraden en Provinciale Staten, particulieren, ingenieurs in overheidsdiensten, gezondheidscommissies en vakvereni-

gingen. De verstrekking van het advies is gratis (met uitzondering van een kleine bijdrage voor de bestrijding van de administratiekosten) en wordt gedaan door de leden van de stv, die daarvoor geen honorarium ontvangen.

Het Sociaal-Technisch Advies-Bureau kan beschouwd worden als een wetenschapswinkel *avant la lettre*. Onder de leden van de vereniging is een grote animo om medewerking te verlenen. Het bureau heeft enkele jaren redelijk gefunctioneerd. In 1908 zijn er in totaal tien aanvragen, na 1914 loopt het aantal aanvragen echter sterk terug.²⁰

Het werkterrein van het Sociaal-Technisch Advies-Bureau zoals hierboven omschreven, geeft goed het terrein weer waar de vereniging ook op andere wijzen actief is.

Volkshuisvesting is onder meer een regelmatig terugkerend thema binnen de vereniging. Zo wordt de wetgeving op dit terrein gevolgd. Wanneer in 1912 minister Heemskerk een ontwerp tot wijziging van de Woningwet indient, protesteert de stv in een uitgebreide brochure. Het ontwerp bevat naast een groot aantal redactieverduidelijkingen en technische verbeteringen, ook dubieuze bepalingen die een ingrijpende wijziging beogen. '[...] Die bepalingen hebben nagenoeg alle de strekking de belangen van de huiseigenaren te dienen ten koste van de verbetering der volkshuisvestingen'.²¹ Vooral de opruiming van krotwoningen wordt door de voorgestelde wetswijziging nog sterker belemmerd dan voorheen. En ook de uitbreiding van de snelgroeïende steden is in de wet verre van voldoende geregeld. Er is behoefte aan een 'Stedebouw-Wet'. In een afzonderlijk adres duidt de stv de minister nogmaals op de lacune in het onderwijs aan de Technische Hogeschool te Delft betreffende de stedebouw.²² Een wijziging van de Huurcommissie-Wet is voor de stv aanleiding om de regering erop te wijzen dat een definitieve regeling van de woninghuren noodzakelijk is om aan de speculatie in woningen een einde te maken.²³ Tevens dringt zij aan op een nivellering van de huren van oude en nieuwe woningen.

Bevordering van de volkshuisvesting tracht de vereniging ook op andere wijzen. Zo schrijft zij in 1913 een prijsvraag uit

voor een bouwkundig ontwerp van een tuinstadwijk. Het ontwerp van de eerste prijswinnaar wordt door Berlage verwerkt in het Uitbreidingsplan-Zuid (1915) van de gemeente Amsterdam.²⁴ De stv neemt verder deel aan de oprichting van een woningcentrale, welke de volkshuisvesting moet stimuleren en enkele leden maken studies en ontwerpen van de bouw van noodwoningen. De binnen de stv ontwikkelde ideeën over de volkshuisvesting vinden hun weg niet alleen via de activiteiten van de vereniging. Een aantal leden kan deze ook in de beroepswerkzaamheden verwezenlijken. De eerste voorzitter van de vereniging, P. Bakker Schut, is vanaf 1918 directeur van de nieuwe Dienst der Stadsontwikkeling en Volkshuisvesting te 's-Gravenhage.²⁵ In die functie is hij voor een belangrijk deel verantwoordelijk voor het actieve volkshuisvestingsbeleid van deze gemeente, waarvan de sanering van Oud-Scheveningen onderdeel is geweest. A. Keppler, eveneens een actief lid, is als eerste directeur van de gemeentelijke woningdienst te Amsterdam een vurig bestrijder van de slechte woontoestanden in de hoofdstad.²⁶ Zijn activiteiten leiden onder andere tot de saneringsplannen Uilenburg, Valkenburg en de Jonker- en Ridderbuurt. Andere leden die zich beroepsmatig intensief met de volkshuisvesting bezighouden, zijn Z. Gulden en G. Versteeg.²⁷

Het arbeidersvraagstuk is zoals te verwachten eveneens een kwestie die voortdurend de aandacht krijgt. Ook op dit terrein volgt men de wetgeving nauwlettend. Het ontwerp-Arbeidswet van Kuyper uit 1905 is voor de verenigingscommissie 'in zake Arbeidswetgeving' reden voor een uitvoerige beschouwing.²⁸ 'Arbeidswetgeving kan worden nagestreefd met verschillende oogmerken. Men kan haar noodzakelijk achten omdat «de schade die het arbeidsvermogen der natie lijdt» moet worden beperkt. Men kan haar wenschelijk achten omdat men de schade die het levensgeluk der arbeiders lijdt tot een minimum wil teruggebracht zien. Zij die uitsluitend van de eerste overweging uitgaan (en tot hen behoort klaarblijkelijk de Minister) zullen veelal tevreden zijn met een minimum van wettelijke bescherming. Wie door de andere opvatting gedreven worden zullen het werk nauwlijks aangevagen achten

als de eersten meenen het volmaakte bijna te hebben bereikt.²⁹ Het werk van de minister is teleurstellend, aldus de commissie. Ook het wetgevend vermogen van de minister wordt niet hoog aangeslagen, 'daar door de verwarde indeeling, de ingewikkeldheid van vele voorschriften, de wijdloopigheid waarmede de stof behandeld is, door de slordige en dikwijls vage redactie het ontwerp technisch geen fraai produkt van wetgeving kan worden genoemd'.³⁰

De STV verricht over diverse sociale kwesties en wetsontwerpen onderzoek. Zij publiceert rapporten over gebreken en leemten in de wetgeving en verzendt adressen naar de Staten Generaal, Provinciale Staten en gemeentebesturen. Ik noem hier slechts het pamflet *Enkele Opmerkingen over de Bescherming van Caissonarbeiders* (1905), het adres naar aanleiding van het ontwerp-Steenhouwerswet (1911), de brochure *Eene Nieuwe Wet op de Kamers van Arbeid* (1914) van J. van Hettinga Tromp, wiens proefschrift *Het Sociale Arbeidscontract* (1913) eveneens door de STV is uitgegeven.

In een enkel geval leidt een door de vereniging uitgelokte actie tot succes. De vereniging voert, bij voorbeeld, jarenlang actie tegen de gevaren van loodhoudende verfstoffen, die loodwitvergiftigingsverschijnselen veroorzaken bij schilders. Regelmatig verzendt men adressen naar regering, Provinciale Staten en gemeenten. Een populaire brochure dient ter voorlichting van een breed publiek.³¹ Een groot aantal ervan wordt gratis geschonken aan de Nederlandschen Schildersgezellenbond. Een andere brochure verschijnt als reactie op een tegenactie van loodwitfabriekanten en schilderspatroons.³² Wanneer uiteindelijk in 1912 Noord-Holland, als eerste provincie, het gebruik van loodwit voor alle binnenwerk onvoorwaardelijk verbiedt en voor het buitenwerk overal waar dat mogelijk is, ziet de vereniging dit als een persoonlijk succes.³³

In de bemoeienissen van de ingenieur met het sociale vraagstuk, aan het begin van deze eeuw, zit een zekere tweeslachtigheid. Na 1900 is het aantal ingenieurs werkzaam in de nijverheid belangrijk toegenomen. Bovendien claimt de ingenieur een centrale positie in fabriek en onderneming. De vraag rijst: hoe

weet de ingenieur zijn betrokkenheid bij de arbeiders te rijmen, met de belangen van het kapitaal? Ook de stv onderkent het probleem, als zij in een van haar brochures uitdrukkelijk stelt dat de belangen der industrie haar niet onverschillig zijn: 'Wij ingenieurs hechten uit den aard van ons beroep integendeel groot gewicht aan den bloei der industrie. Het is op haar gebied dat wij meerendeels onzen werkkring vinden; het is in haar dienst dat wij dagelijks onze arbeidskracht en onze wetenschap aanwenden ter bevordering van den vooruitgang der techniek en ter verhooging der arbeidsproductiviteit. Niet het zwakst zouden wij ons verzetten tegen maatregelen die haar roekeloos in gevaar brachten. Maar wij wenschen duidelijk te doen uitkomen dat, waar zich botsing voordoet tusschen de belangen der industrie en het stoffelijk en geestelijk welzijn der arbeiders, wij als democraten onze keuzen bepaald hebben.'³⁴ De stv wenst de kant van de arbeiders te kiezen.

Toch ligt de situatie niet zo eenvoudig. Er is eerder een sterk streven onder ingenieurs (ook onder degenen die lid zijn van de stv) om de belangen van kapitaal én arbeid te verenigen en te dienen, om zo de steun van *beide* maatschappelijke groeperingen te verwerven. Duidelijke aanwijzingen hiervoor zien wij bij de houding van de ingenieurs die betrokken zijn bij de wetenschappelijke bedrijfsleiding en de rationalisering van het productieproces. Ingenieurs die belangrijk werk op dit terrein verrichten zijn Ernst Hijmans (eerste directeur van het Centraal Normalisatie Bureau, daarna organisatieadviseur), Jan Goudriaan jr. (o.a. directeur van het Centraal Normalisatie Bureau, ingenieur bij de Maatschappij voor Scheeps- en Werktuigbouw 'Feyenoord', hoogleraar in de bedrijfsleer, directeur van de Spoorwegen) en Vincent van Gogh (organisatieadviseur). Allen zijn lid van de stv.

De wetenschappelijke bedrijfsvoering levert volgens de ingenieurs voordelen op voor kapitaal én arbeid. Zij stelt de winstcapaciteit van de onderneming veilig en vergroot deze door een monopolistische beheersing van het productieproces. Hijmans drukt dit als volgt uit: 'Belangrijker dan alle tijdstudies en schema's is deze ene waarheid: geen werkmans ter wereld zal nalaten het arbeidstempo kunstmatig te drukken zo-

lang de bedrijfsleiding niet in staat is geheel buiten hem om de kortst mogelijke arbeidstijd objectief te bepalen. Heeft de bedrijfsleider eenmaal deze kennis veroverd dan is hij in staat een bepaalde werksnelheid te eisen.³⁵ Beheersing van het productieproces vergt een zo groot mogelijke opsplitsing van de taken en een zo ver mogelijk ontwikkelde standaardisering, routinisering en mechanisering van de productie. Doel is om de organisatie van het arbeidsproces te scheiden van de kennis en de kunde van de arbeiders en het uitdenken te scheiden van het uitvoeren. Het management kan op deze wijze de aanwending van de kennis controleren.

De wetenschappelijke bedrijfsvoering heeft bovendien gunstige gevolgen voor de arbeidende klasse. Zij verbetert de arbeidsomstandigheden, leidt tot een rechtvaardige ('rationeel vastgestelde') beloning, voorkomt een persoonlijk en autocratisch bewind van een directeur of chef, gaat verspilling van menselijke arbeidskracht tegen en schept arbeidsvreugde. Hijmans stelt in dit verband: 'Vóór de industriële revolutie waren handwerker en boer verbonden met hun arbeid door de vrije uitoefening van hun scheppende wil. De taak was zwaarder dan die van onze arbeider en veelal ook eentoniger, maar zij beloonde behalve met materiële bestaansmogelijkheid door een zichtbare uitdrukking der persoonlijkheid. De ruw-doorgevoerde arbeidssplitsing en mechanisatie betrok in de productie het deel der bevolking dat dit soort bevrediging nooit gekend had.'³⁶

Niet alle ingenieurs reageren zo positief. Het stv-lid Th. van der Waerden onderkent weliswaar positieve elementen in het Taylor-systeem (één van de systemen van de wetenschappelijke bedrijfsvoering), maar hij acht de vaststelling van de stukprijzen en de stuktijden door vertrouwensmannen van de vakbonden noodzakelijk. 'Uitmergeling van arbeidskrachten' is anders het gevolg en het systeem wordt dan 'het grote uitbuitingsinstrument' van het kapitaal.³⁷ In zijn dissertatie (die onder meer is opgedragen aan de stv) komt Van der Waerden tot de conclusie dat arbeidsdeling en mechanisatie tot een toeneming van ongeschoolde arbeid leiden, hetgeen hij als een negatieve ontwikkeling beschouwt.³⁸

Ingenieurs worden na 1900 in toenemende mate in het management ingeschakeld.³⁹ 'De ingenieur-werknemer van heden (kan) de ingenieur-werkgever van morgen zijn,' constateert het STV-lid H. E. Suijver.⁴⁰ Dit brengt, samen met de grote belangstelling voor de wetenschappelijke bedrijfsvoering, een verschuiving in de oriëntatie van de ingenieur teweeg. Spreekt men rond 1900 nog van sociaal-technische kwesties en een opleiding voor sociaal-technisch ingenieur, in 1920 praat men, ook binnen de STV, over technisch-economische zaken en een opleiding tot 'bedrijfsingenieur'. Naast kwesties als sociale wetgeving, veilige arbeidsomstandigheden en arbeidsduur komen in sterke mate andere zaken aan de orde als kostprijsberekeningen, vestigingsplaatsonderzoek, produktieplanning en functieclassificatie. Er is behoefte aan een nieuwe discipline, die van de technische economie, welke het geheel van technieken en methoden onderzoekt om bedrijven en instellingen te besturen, te leiden en te organiseren. Het karakter en doel van deze discipline is, aldus Is. P. de Vooyo (lid van de STV) om 'afgescheiden van elken strijd om het winstaandeel of de loonverhouding [...] het nuttig effect der maatschappelijke samenwerking te verhoogen'.⁴¹

Bezien wij tot slot van dit onderdeel van het artikel de relatie van de STV tot de politieke stromingen en partijen. De vooronderstelling dat de STV het meest aansluit bij de sociaal-democratische stroming en bij de SDAP, is voor de hand liggend. Toch ondervindt het bewijs van deze stelling enkele moeilijkheden. Formele banden en afspraken tussen de STV en de SDAP bestaan er niet. Slechts van een aantal leden is mij bekend dat zij lid zijn van de SDAP.⁴² Hiertoe behoren onder meer: Z. Gulden, G. Versteeg, Is. P. de Vooyo en J. Goudriaan. Sommige leden spelen (of gaan spelen) een vooraanstaande rol binnen de SDAP, zoals Th. van der Waerden, die onder andere in 1934 in het curatorium van het wetenschappelijk bureau van de SDAP wordt benoemd. De bekendste ingenieur is J. W. Albar-da, jarenlang Kamerlid en fractievoorzitter van de SDAP en minister van Waterstaat in het kabinet De Geer, het eerste kabinet waaraan socialisten deelnemen.

Verder zien we ook dat de meningsvorming binnen de stv doorwerkt binnen de sdap. Zo houdt de stv zich al in een vroeg stadium bezig met het socialisatievraagstuk. In 1907 geeft zij het rapport *Staatsexploitatie onzer Spoorwegen* uit. En in 1916 stelt Albarda binnen de stv het staatsmonopolie aan de orde over de spoorwegen, gas, water, elektriciteit, mijnen, Zuiderzeepolders-exploitatie, landbouw, boscultuur, ontginning en ijzerbedrijf.⁴³ In de staatscommissie Nolens, de zogenaamde 'Socialisatiecommissie', ingesteld in 1920, heeft onder anderen De Vooy's zitting. Naar aanleiding hiervan vormt de sdap een eigen commissie voor het vraagstuk. Van der Waerden en Goudriaan behoren tot de leden ervan. Voor het eerst is daarmee sprake van een socialistische oppositie door middel van constructieve, op maatschappijhervorming gerichte tegenmaatregelen.⁴⁴ Het rapport van deze commissie, het *Socialisatierapport*, heeft een grote invloed gehad op het denken binnen de sdap over het vraagstuk.⁴⁵

Men kan stellen dat de opvattingen die binnen de stv leven aansluiten bij die van de sdap, met name bij die van de reformistische meerderheid in deze partij. In de tegenstelling tussen orthodoxe marxisten en reformisten binnen de socialistische beweging kiezen de socialistische ingenieurs nagenoeg zeker voor de laatsten. De ontwikkeling naar een nieuwe maatschappij zal een geleidelijke moeten zijn: 'Reform betekent dat in al die kleine winsten [d.w.z. de lotsverbeteringen van meer loon, kortere arbeidstijd, gezonder werk, ruime huisvesting, e.d. — H. L.] de geleidelijke ontwikkeling gezien wordt om langzaam maar dan ook zonder «de wapenen der barbaren» de economische vrijheid van de arbeid te veroveren'.⁴⁶ De middelen daartoe zijn een sterke vakbeweging, vakbondacties, parlementaire machtsuitoefening en eventueel regeringsdeelname. Revolutie is 'zij het ook plaatselijk of gedeeltelijk, niet alleen mogelijk maar ook voor sommige gevallen noodig'.⁴⁷ Het is echter onjuist om te menen dat een menswaardige samenleving slechts mogelijk is na een scherpe machtsstrijd van geweld tegen geweld. Iedere daad van de socialistische beweging te beoordelen naar deze eindstrijd is schadelijk en verderfelijk. Elke lotsverbetering van de arbeider en iedere democratische her-

vorming is immers 'een vergroeiing van de klassenstaat tot de socialistische gemeenschap, en dus het nastreven waard, ja zelfs zoo krachtig nastreven, dat daarop de organisatie der arbeiders in de eerste plaats wordt ingericht'.⁴⁸

Ingenieurs en het socialisme

De stv is vanaf haar oprichting in 1904 vijftien jaar lang vrij actief op een breed terrein. Een kleine kern is de drijvende kracht. Deze kern vormt zowel een teken van sterkte als van zwakte van de vereniging. Zij waarborgt een grote mate van homogeniteit en solidariteit, maar is een gevaar voor de continuïteit. Wanneer men dan ook in 1919 besluit om bestuursleden aan het eind van hun zittingsperiode niet meer direct herkiesbaar te stellen, verdwijnen bestuursleden met een actieve dienst van vele jaren. 'Dat het militante karakter [van de vereniging – H. L.] enigszins verloren is gegaan, moet toch wel daaraan worden toegeschreven, dat het juist de oprichters en de leidende figuren uit de vereniging zijn die thans aan de oplossing van de maatschappelijke problemen medewerken en daarbij zelfs de richting aangeven [...]'.⁴⁹ Dit betekent tevens, aldus de nieuwe bestuursleden, 'dat de verlangens die bij de oprichting voor gezeten hebben, voor een groot deel door de gebeurtenissen achterhaald zijn [...]'.⁴⁹

Ook zal een zekere nostalgie ten grondslag gelegen hebben aan het bestaan van de vereniging. Het gezamenlijk studeren in de tijd van het 'rode Delft' vormt een band, die latere generaties studenten missen. Deze generaties zijn, zoals wij hebben gezien, relatief slecht vertegenwoordigd binnen de stv. Het ontbreken van vers bloed maakt de voortzetting van de vereniging moeilijk.

Een andere oorzaak van het verval van de vereniging is dat ze er mijns inziens onvoldoende in slaagt zich te onderscheiden van de andere ingenieursverenigingen. Vooruitstrevend liberale en antirevolutionaire ingenieurs drukken hun stempel op het Koninklijk Instituut van Ingenieurs en met name op de Vereniging van Delftsche Ingenieurs. Deze ingenieurs leven eveneens in het volledige besef van de tegenstellingen en

de gespannen verhoudingen tussen kapitaal en arbeid. Zij pogen vorm te geven aan het ingenieursberoep vanuit een sociaal harmonisch maatschappijmodel, dat wil zeggen een model voor een maatschappij waarin met behoud van het bestaande stelsel van ondernemingswijze produktie en regulering door de markt al te grote spanningen vermeden worden. De vooruitstrevende ingenieurs zien de ingenieur als de schakel tussen kapitaal en arbeid, die de samenwerking tussen beide maatschappelijke groepen moet bevorderen en botsingen moet voorkomen.⁵⁰ Een dergelijke politieke opstelling benadert die van de reformistisch ingestelde, socialistische ingenieurs. Waarschijnlijk zullen de laatsten minder geneigd zijn geweest conflicten en acties uit de weg te gaan dan de eersten en zullen zij eerder de kant van de arbeiders hebben gekozen. Ook zullen er verschillen hebben bestaan over de mate waarin de overheid dient in te grijpen en over de mate waarin het bedrijfsleven genationaliseerd zou moeten worden. Een revolutionaire houding tot radicale wijziging van de kapitalistische produktiewijze treft men in geen van beide groepen aan.

Albarda stelt reeds als student, in 1898, de retorische vraag aan de socialistische leider dr. F. M. Wibaut of 'de klassehaat die in de socialistische strijd gewekt werd' geen schade doet aan 'het ware, diep ernstige van het socialisme'.⁵¹ Zijn mening is dan al dat het socialisme niet gepropageerd moet worden als 'het rode spook, maar als de blijde boodschap'. Deze opstelling, waarin de samenwerking tussen de maatschappelijke klassen bepleit en nagestreefd wordt, is kenmerkend voor de politieke verhouding van socialistische ingenieurs in de hier beschreven periode.

De stv voorziet zeker in een behoefte. Nog in 1919 is slechts 48 procent van de Delftse ingenieurs van de stv tevens lid van de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs. Toch is haar ideologische basis niet sterk. Illustratief in dit verband is dat, als het Koninklijk Instituut van Ingenieurs in 1924 besluit om een afdeling technische economie op te richten, een aantal stv-bestuursleden meent dat voor het bestaan van de stv nu geen reden meer is.⁵² In hetzelfde jaar vormt men de stv om tot de Sociaal-Technische Kring van Democratische Ingenieurs en

Architecten. De kring treedt niet naar buiten op, tenzij door de leden anders wordt beslist. De afdeling technische economie van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs kiest tot haar eerste voorzitter het stv-lid Is. P. de Vooys en tot bestuurslid Th. van der Waerden.

De stv en de socialistische ingenieurs hebben hun sporen achtergelaten. Daarbij moet men vooral denken aan de volkshuisvesting, de wetenschappelijke bedrijfsvoering en de politiek. Zij hebben zich geworpen op de problematiek van de sanering en de uitbreiding van de steden. Zij zagen in de wetenschappelijke bedrijfsvoering een middel tot 'het wordend sociaal karakter der onderneming'.⁵³ En in de politiek droegen zij bij aan de reformistische koers van de sdap. Zij slaagden erin om het ingenieursberoep in de samenleving ook vanuit een socialistische visie te rechtvaardigen. Zelfs zozeer, dat de socialistische voorman W. H. Vliegen tot een technocratische stellingname over het ingenieursberoep verleid wordt: 'Het is een goed ding, dat in deze tijd [in 1938 – H. L.] de leider der sociaal-demokratische fractie [J. W. Albarda – H. L.] een ingenieur is, wiens opleiding meer dan die van een jurist of van een ander vak, gericht is op zakelijkheid. [...] Voor wat de hoofdzaak is in de socialistische beweging van deze tijd, daarvoor lijkt mij een ingenieursopleiding beter geschikt dan enige andere. Immers, zelfs de kritiek tegen het kapitalisme, die nog altijd, ja misschien meer dan ooit, een noodzakelijk element in onze propaganda en in onze actie moet zijn, moet thans van een konstruktieve geest zijn doortrokken, wil ze indruk maken. En de ingenieur is nu eenmaal een bouwer, een berekenaar, een schatter van krachten. Hij weet, krachtens zijn opleiding, beter wat kan en wat niet kan, dan vele anderen. Zeker, er zijn mensen, die deze eigenschappen van nature hebben, ze zijn in de arbeidersklasse te vinden bij personen, die nooit een polytechnicum van binnen hebben gezien, maar bij den ingenieur komt de opleiding er bij en dat is geen kleinigheid.'⁵⁴

Noten

1—Zie voor het navolgende: H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland in De Negentiende Eeuw, een Streven naar Erkenning en Macht*, 's-Gravenhage 1980.

2—Zie onder andere: 'Bij de aanvraag om ontslag van prof. mr. B. H. Pekelharing', *De Ingenieur* 22 (1907), p. 241; 'Huldiging van prof. mr. B. H. Pekelharing', *De Ingenieur* 23 (1908), p. 218; 'Prof. mr. B. H. Pekelharing 80 jaar', *De Ingenieur* 36 (1921), p. 516; '† prof. mr. B. H. Pekelharing', *De Ingenieur* 37 (1922), p. 80.

3—Lid van het Delftsch Studentencorps zijn onder meer diverse personen, welke later lid zijn van de stv, zoals J. W. Albarda, P. Bakker Schut, Th. van der Waerden en Is. P. de Vooy.

4—Citaat staat in: *Ir. J. W. Albarda, Een Kwarteeuw Parlementaire Werkzaamheid in Dienst van de Bevrijding der Nederlandse Arbeidersklasse, een Beeld van de Groei der Nederlandse Volksgemeenschap*, Amsterdam 1938, p. 15.

5—*Ir. J. W. Albarda*, p. 16.

6—*Zestig Jaar organiseren, het Leven van ir. Ernst Hijmans*, Rotterdam 1973, p. 21.

7—De ledenlijst van de stv van (maart) 1919 is gevoegd bij het Jaarverslag 1 Januari 1918-31 December 1918, Archief stv.* Het afstudeerjaar van de leden kan men terugvinden in de *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs gediplomeerd aan de Delftsche Academie en van de Ingenieurs en Technologen gediplomeerd aan de Polytechnische School en aan de Technische Hoogeschool*, welke vanaf 1874 regelmatig wordt uitgegeven door de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs.

8—Hierbij is gebruik gemaakt van een tabel, samengesteld door J. L. Huysinga, die echter voor 1917 opgaat. De benadering is geschied met behulp van een tabel, eveneens van J. L. Huysinga, die betrekking heeft op 1927. Zie: J. L. Huysinga, 'Wie zijn er lid der Vereeniging van Delftsche Ingenieurs?', *De Ingenieur* 32 (1917), p. 704-706; J. L. Huysinga, 'Wie zijn er lid der Vereeniging van Delftsche Ingenieurs?', *De Ingenieur* 42 (1927), p. 954-956.

9—De statuten van de stv, goedgekeurd bij Koninklijk Besluit d.d. 14 October 1904 no. 49, zijn *niet* teruggevonden in het archief van de stv.* Wel zijn er diverse stukken, waarin delen van de statuten (waaronder de doelstellingen), letterlijk worden aangehaald. De doelstellingen van de stv vindt men ook terug in *De Ingenieur* 19 (1904), p. 584.

10—De tabel is samengesteld met behulp van de *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs enz., enz.*, welke door de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs wordt uitgegeven.

11—Z. Gulden is na de hbs. als tekenaar bij de gemeente Amsterdam gaan werken en vestigt zich in 1908 als particulier architect. G. Versteeg heeft zijn beroep eveneens in de praktijk geleerd. Begonnen als timmerman wordt hij in 1900, na werkzaam te zijn geweest bij een architect en als assistent op de Polytechnische School, adjunct-directeur van Gemeentewerken. In 1916 vestigt hij zich als particulier architect. Beide biografieën zijn te vinden in *Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in Woord en Beeld*, Amsterdam 1938.

12—De ingenieursopleiding van de stv-leden in 1919 is bepaald met de *Alphabetische Naamlijst van de Ingenieurs enz., enz.*, welke door de Vereeniging van Delftsche Ingenieurs wordt uitgegeven. De ingenieursopleiding van alle Delftse ingenieurs in 1917 wordt gegeven door J. L. Huysinga, 'Wie zijn er lid der Vereeniging van Delftsche Ingenieurs?', *De Ingenieur* 32 (1917), p. 704.

13—Dit deel van de tabel is samengesteld uit de *Alphabetische Naamlijst van Ingenieurs enz., enz.*, uit 1912. De eerstvolgende naamlijst die mij ter beschikking stond, stamt uit 1926. Het gebruik van de lijst uit 1912 heeft de voorkeur, daar deze lijst midden in de door mij beschouwde periode valt.

14—Dit deel van de tabel wordt gegeven door J. L. Huysinga, 'Wie zijn er lid der Vereeniging van Delftsche Ingenieurs?', *De Ingenieur* 32 (1917), p. 704.

15—Adres der Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, onderwerp Technische Hoogeschool, 's-Gravenhage januari 1905, Archief stv.*

16—Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, *Het Onderwijs in de Hygiëne aan de Technische Hooge School te Delft*, Amsterdam 1909, p. 19.

17—C. de Ru, *De Strijd om het Hoger Onderwijs tijdens het Ministerie Kuyper*, Kampen 1953 (diss), p. 121-123, 154-155.

18—Prof. Sleeswijk wordt voor dit vak benoemd. De benoeming is een teleurstelling voor de stv, daar zij meent dat Sleeswijk niet bekwaam genoeg is voor de leerstoel. Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, Jaarverslag 1 januari 1910-31 december 1910, p. 9-10, Archief stv.*

19—Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, Jaarverslag 1 januari 1908-31 december 1908, p. 12-13, Archief stv.* Zie ook: Sociaal-Technisch Advies-Bureau, *De Ingenieur* 23 (1908), p. 330-331.

20—Zie hiervoor de verschillende jaarverslagen van de stv, Archief stv.*

21—Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, *Herziening der Woningwet*, 1912, p. 6. (De brochure bevindt zich in het Archief stv.*)

22—Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, Jaarverslag 1 januari 1912-31 december 1912, p. 9-10, Archief stv.*

23—Adres der Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, Onderwerp Wijziging Huurcommissie-Wet, 's-Gravenhage oktober 1920, Archief stv.*

24—Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, Jaarverslag 1 januari 1915-31 december 1915, p. 7., Archief stv.*

25—M. J. I. de Jonge van Ellemeet, 'Ter Herdenking † ir. P. Bakker Schut', *De Ingenieur* 64 (1952), p. A553-A554.

26—P. Bakker Schut, 'Ter Herdenking † Arie Keppler (1876-1941)', *De Ingenieur* 56 (1941), p. A233-A234.

27—*Persoonlijkheden in het Koninkrijk der Nederlanden in Woord en Beeld*, Amsterdam 1938, p. 577 en 1528.

28—Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, *Beschouwingen over het Ontwerp-Arbeidswet 1904*, Rapport uitgebracht door de Commissie in zake Arbeidswetgeving uit bovenstaande Vereeniging, Rotterdam 1905. (De brochure bevindt zich o.a. in het Archief stv.*)

- 29—*Beschouwingen over het Ontwerp-Arbeidswet 1904*, p. 7.
- 30—*Beschouwingen over het Ontwerp-Arbeidswet 1904*, p. 19.
- 31—Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, *Verbod van Loodhoudende Verven*, Amsterdam 1907.
- 32—P. Bakker Schut, *Waarom Loodwitverbod*, Amsterdam 1911.
- 33—Zie ook de diverse jaarverslagen van de STV, Archief STV.*
- 34—*Beschouwingen over het Ontwerp-Arbeidswet 1904*, p. 7.
- 35—*Zestig Jaar Organiseren*, p. 65-98.
- 36—E. Hijmans, *De Psychose van Machinisme en Massaproductie*, Purmerend 1936, p. 22.
- 37—Th. van der Waerden, *Het Taylor-stelsel*, Amsterdam 1917.
- 38—Th. van der Waerden, *Geschooldheid en Techniek. Onderzoek naar den Invloed van Arbeidssplitsing en Machine-rie op de Mate van Vereischte Oefening en Bekwaamheid der Arbeiders*, Amsterdam 1911.
- 39—Illustratief is een tabel, door R. W. van der Veen samengesteld, over de toename van het aantal ingenieurs in hogere leidinggevende posities tussen 1885 en 1917. R. W. van der Veen, 'Economische Vorming en Invloed van den Ingenieur', *De Ingenieur* 33 (1918), p. 265-269.
- 40—Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten, *De Maatschappelijke positie van den Ingenieur*, Amsterdam 1921, p. 10.
- 41—Is. P. de Vooy, *Techniek en Maatschappij*, Amsterdam z.j., p. 91.
- 42—De ledenlijsten van de SDAP zijn in de Tweede Wereldoorlog (terecht) vernietigd.
- 43—Notulen van de STV-bestuursvergadering op 2 februari 1916, Archief STV.*
- 44—G. Nederhorst, 'Het Plan van de Arbeid', in: *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1979, p. 109.

45—Zie G. Nederhorst, 'Het Plan van de Arbeid', in *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, Amsterdam 1979, p. 109-136.

46—Is. P. de Vooy, *Pseudo-Marxisme*, Amsterdam 1907, p. 7.

47—De Vooy, *Pseudo-Marxisme*, p. 9.

48—De Vooy, *Pseudo-Marxisme*, p. 7.

49—Notulen van de stv-bestuursvergadering op 20 april 1921, Archief stv.*

50—H. Lintsen, *Ingenieurs in Nederland*, p. 322-325.

51—*Ir. J. W. Albarda*, p. 19.

52—Notulen van de stv-bestuursvergadering op 20 maart 1924 en op 9 april 1924, Archief stv.* Er zijn ook bestuursleden, onder wie Th. van der Waerden, die erop wijzen dat de stv toch een geheel ander karakter heeft.

53—Is. P. de Vooy, *Het Wordend Sociaal Karakter der Onderneming*, brochure, z.p. z.j.

54—*Ir. J. W. Albarda*, p. 13.

* Het archief van de Sociaal-Technische Vereeniging van Democratische Ingenieurs en Architecten bevindt zich in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Een aantal van de hier genoemde brochures en pamfletten zijn in dit archief en in de bibliotheek van het instituut te vinden. Brochures, pamfletten en boeken van de stv en haar leden zijn ook in ruime mate aanwezig in de Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage en de bibliotheek van de Universiteit van Amsterdam.

Onder de stv-leden treffen we enige actieve publicisten aan, zoals J. Goudriaan jr., Th. van der Waerden, J. van Hettinga Tromp en Is. P. de Vooy (tevens dichter). Niet alle werken van hen zijn in dit artikel genoemd of behandeld.

Nationale integratie van het socialisme

ANNEKE RIBBERINK

*Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren dertig:
de levensgeschiedenis van Hilda Verwey-Jonker*

SJOERD VAN FAASSEN

*Ten koste van de helderheid
De overgang van De Socialistische Gids tot Socialisme en
Democratie, 1938*

*Radicalisering of integratie van de SDAP in de jaren dertig:
de levensgeschiedenis van Hilda Verwey-Jonker¹*

Hilda Verwey-Jonker behoorde in de jaren dertig tot de 'happy few' onder de vrouwen die in staat waren een rol van betekenis te spelen in de overigens hoofdzakelijk door mannen gevoerde politieke discussie. In het bezit van een universitaire opleiding en door huishoudelijke hulp doorgaans voor een aanzienlijk deel verlicht in de zorgen voor haar gezin, was ze in staat haar vele capaciteiten, haar grote werkkraft en politieke en maatschappelijke belangstelling in de samenleving produktief te maken. Een sterke sociale beweging bepaalde in belangrijke mate de terreinen waarop ze verkoos werkzaam te zijn; tot deze terreinen behoorde het socialisme.

Ook de wetenschap is een gebied waarop Hilda Verwey-Jonker zich met graagte bewogen heeft. Als blijk van hulde voor haar prestaties op dit vlak is haar onlangs – op 8 november 1978 – een eredoctoraat in de sociale wetenschappen verleend. In de jaren dertig reeds maakte Hilda Verwey-Jonker haar wetenschappelijke capaciteiten waar, in haar kwaliteit van vrouwelijke theoreticus van de Sociaal Democratische Arbeiders Partij (SDAP). Ze nam als geen andere socialistische vrouw deel aan de discussies in partijbladen als *De Sociaal-Demokraat* en *De Socialistische Gids*. Via haar talrijke en zeer leesbare publikaties leverde ze theoretische en polemische (dit laatste vooral in *De Sociaal-Demokraat*) bijdragen van niveau, daarbij gebruik makend van de tijdens haar sociologiestudie verworven kennis. Het is ook opvallend hoe vaak in beschouwingen de SDAP betreffende, naar haar publikaties uit die tijd wordt verwezen.

Jeugd en studententijd

Hilda Jonker, op 20 mei 1908 geboren te Goes, was de oudste

van de drie kinderen in het gezin. Haar vader, die Hilda al op veertienjarige leeftijd verloor, had scheikunde en biologie gestudeerd. Haar moeder was de eerste vrouwelijke student in de wiskunde in Amsterdam en verdiende ook anderszins haar sporen op het gebied van de vrouwenemancipatie. Beide ouders werden leraar. Ook zijn beiden enige tijd lid van de SDAP geweest. Hilda Verwey-Jonker spreekt met waardering over het grote maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef waarvan haar ouders blijk gaven. Dit uitte zich in hun tijd onder meer in het nastreven van een ascetische levensstijl en een afkeer van de burgerlijk-materialistische levenswijze. De ouders van Hilda waren geheelonthouder, haar moeder droeg en propageerde de losse kleding, die toen reformkleding heette en veroordeelde alles wat zweemde naar seksuele losbandigheid. Bioscoop en dansen waren taboe, want burgerlijk. Van dat maatschappelijk verantwoordelijkheidsbesef hebben haar ouders tijdens de Eerste Wereldoorlog sterk blijk gegeven. Ze waren actieve leden van de toen gevormde vredesbewegingen en hebben zich van het begin af aan ingezet ten behoeve van vluchtelingen uit diverse landen.

Eveneens in haar ouderlijk milieu maakte Hilda kennis met het vrijzinnig protestantisme. Haar moeder was buitenkerkelijk. Haar vader daarentegen was lid van de Remonstrantse Kerk. Dit laatste heeft zijn uitwerking op zijn oudste dochter niet gemist. Tijdens haar schooljaren in Zwolle is Hilda op catechisatie geweest bij Horreüs de Haas, belangrijk voorman van de SDAP en een der zogeheten 'rode dominees'. Al vroeg kwam ze hierdoor in aanraking met het religieus-socialisme. Op latere leeftijd zou ze deze kennismaking hernieuwen. Vanwege deze achtergrond heeft ze altijd een positieve instelling ten opzichte van religie gehad (hoewel ze nooit gelovig is geworden), hetgeen haar in de jaren dertig zou doen verschillen van het merendeel van haar (voornamelijk buitenkerkelijke) partijgenoten, die op zijn minst onverschillig stonden tegenover al wat met godsdienst te maken had.

Van invloed op de latere ontwikkeling van Hilda is ook de jeugdbeweging geweest. Toen ze ongeveer veertien jaar oud was, werd ze lid van de NBAS (Nederlandsche Bond van Ab-

stinent Studeerenden) en van de NJN (Nederlandsche Jeugdbond voor Natuurstudie). NBAS en NJN behoorden tot de vrije jeugdbeweging, een rond 1900 ontstane emancipatiebeweging van jongeren. Via het praktizeren van een nieuwe levensstijl, een betere dan de burgerlijke, streefden deze jongeren naar een innerlijke vernieuwing van de mens en zo naar een betere wereld. De nagestreefde levensstijl vertoonde overeenkomsten met die welke Hilda van huis uit kende. (Tekenend is, dat de NJN in 1920 officieel werd opgericht tijdens een bijeenkomst die in Zwolle aan haar ouderlijk huis werd gehouden.) In de vrije jeugdbeweging was men geheelonthouder, waren antimilitarisme en dienstweigering gewoon, kampeerde men groepsgewijs in de vrije natuur en werden comfort, techniek, mode en verfijning afgewezen, om maar enkele zaken te noemen.² De zedelijke verontwaardiging over maatschappelijk onrecht en de afkeer van de decadente burgerlijke cultuur en materialistische mentaliteit, welke Hilda door haar opvoeding en in de vrije jeugdbeweging werden bijgebracht, vormden de basis van haar keuze voor het socialisme op latere leeftijd.

In 1926 deed Hilda een goed eindexamen hbs.-B. Eind 1927 behaalde ze haar kandidaatsexamen rechten in Leiden, na eerst met goed gevolg het voor deze studie vereiste aanvullend staatsexamen gymnasium-B afgelegd te hebben. Zomer 1929 ging Hilda naar Amsterdam, waar de toenmalige 'leiders' van de sociale wetenschappen zaten, W. A. Bongers en S. R. Steinmetz. Bij de marxist Bongers, die gold als een belangrijk theoreticus van de SDAP, ging Hilda – inmiddels zelf marxist en SDAP-lid geworden, zoals hierna blijken zal – sociologie studeren. Hij werd haar voornaamste leermeester. Als bijvakken koos ze economie bij H. Frijda en etnologie en sociografie bij Steinmetz. In het najaar van 1932 is ze afgestudeerd als de eerste socioloog in Nederland.

Bij haar kennismaking met de studentenwereld aan het begin van haar studietijd in Leiden, vond Hilda deze vreselijk burgerlijk; heel anders dan de sfeer die ze van huis uit en in de jeugdbeweging gewend was geweest. De SDSC (Bond van Sociaal-Democratische Studenten Clubs) vormde in dit opzicht

evenwel een gunstige uitzondering. Ze kwam tot de conclusie dat dit het milieu was waarin ze zich thuis voelde, begon zich te interesseren voor het socialisme en werd lid van SDSC en SDAP.

Tevens werd ze al spoedig aanhanger van het marxisme. Deze maatschappijbeschouwing beviel Hilda vanwege haar logisch en wetenschappelijk karakter. Het marxisme bood een gesloten maatschappijopvatting met een aantal zekerheden – zoals de zekerheid van de komst van het socialisme – die voor Hilda aantrekkelijk waren. De marxistische analyse van het kapitalisme en de structurele benadering van problemen vulden de leemten aan die de in haar jeugd verworven meer individuele benadering openliet. Bovendien sloot het marxisme, met zijn accentuering van maatschappelijke factoren, aan bij haar sociologiestudie, welke zich eveneens met maatschappelijke structuren en processen bezighield. Van de andere kant voorkwam de kennis die Hilda zich in haar sociologiestudie verwierf, dat ze het marxisme als dogmatiek ging opvatten. Zo leverde ze in 1930 al kritiek op de marxistische staatsopvatting, die ze vanuit sociologisch oogpunt verouderd vond.³

De meer individuele benadering van maatschappelijke problemen – het idee dat veel te verhelpen was aan het maatschappelijk kwaad, als men een nieuwe, ascetische, in tegenstelling tot de burgerlijk-materialistische levenswijze prakticeerde – waarmee Hilda in haar jeugd (opvoeding en vrije jeugdbeweging) kennismaakte, was haar als student niet meer genoeg, zoals gebleken. Toch is deze benadering blijvend van invloed geweest en is ze te kwalificeren als een andere belangrijke oorzaak van het gebrek aan dogmatisme waardoor ze als marxist zou worden gekenmerkt. In dit verband wil ik wijzen op een artikel dat ze vermoedelijk begin jaren dertig schreef voor de NBAS.⁴ Hierin behandelde ze het alcoholisme als een probleem met maatschappelijke oorzaken en gevolgen. De oplossing die ze propageerde was echter een zuiver individuele, namelijk persoonlijke onthouding. Het sneeuwbaaleffect dat te weeggebracht zou worden door het voorbeeld van de enkeling en dat uiteindelijk zou resulteren in geheelonthouding op grote schaal, moest de dood worden van de drankhandel. Hier

was niet de marxist maar de 'vrije jeugdbeweger' aan het woord.

Toen Hilda in Leiden lid werd van de SDSC, vormde dit het sein voor een actieve loopbaan in de socialistische studentenbeweging. Ze was twee jaar redactielid van *Kentering*, het maandblad van de SDSC, waarvan een jaar (mei 1928-april 1929) samen met een theologiestudent uit Leiden, Bart Ruitenbergh en een chemiestudent uit Amsterdam, Evert Verwey. In Leiden zowel als in Amsterdam bekleedde ze diverse functies in het kader van de SDSC. Zij en Evert Verwey, met wie Hilda 9 juli 1930 trouwde, maakten deel uit van een SDSC-commissie, die een hervormingsprogramma voor het universitaire onderwijs opstelde. In dit in 1932 door het SDSC-congres aanvaarde, modern aandoende programma werd onder meer gepleit voor aanpassing van de universitaire studie aan de behoeften der maatschappij en zo nodig splitsing in een meer theoretische en een meer praktische richting.⁵

Hilda was ook betrokken bij de Nederlandsche Studenten Vredes Actie (SVA), een organisatie die, zoals de naam aanduidt, zich inzette voor ontwapening. Samen met een soortgelijke Vlaamse vereniging gaf de SVA de brochure *De student voor de vrede* uit, waarvoor ook Hilda Verwey-Jonker in augustus 1931 met medestudent Henk Brugmans een artikel schreef, getiteld *Socialisme en oorlog*. De SVA deed pogingen – zoals meer jeugd- en studentenorganisaties – studenten van verschillende politieke en levensbeschouwelijke overtuiging te verenigen en zo de scheidslijnen in het toenmalige Nederlandse verzuilde bestel te doorbreken.

Nog op een andere wijze, namelijk over de Nederlands-Belgische grens heen, streefde men in de studentenwereld naar ontmoeting. Zo was Evert Verwey van september 1930 tot september 1932 een van de drie bestuursleden voor 'Noord-Nederland' van het door studenten en andere jongeren gedomineerde ANAV (Algemeen Nederlandsch Arbeiders Verbond). Henk Brugmans was in deze periode secretaris. Genoemde organisatie zette zich in voor de culturele en sociaal-economische verheffing van het Vlaamse volksdeel en benadrukte de culturele saamhorigheid tussen de Nederlandse en Vlaamse ar-

beiders. Evert en Hilda waren in de vroege jaren dertig beiden medewerker van *Schakels*, het blad van het ANAV. In navolging van de Belgische sociaal-democraat Hendrik de Man vroegen zij aandacht voor het ingroeien van de arbeidersklasse in de nationale gemeenschap; in dit opzicht namen ze afstand van het marxisme. Het Vlaams nationalisme beschouwden zij – voor zover het zich links manifesteerde – als een rechtvaardige zaak.⁶

Tegen de zomer van 1931 was de periode waarin Hilda Verwey-Jonker (als een van de weinige vrouwelijke studenten) in het kader van de studentenbeweging politiek actief was, voorbij. Het echtpaar Verwey verhuisde toen van Amsterdam naar Groningen, waar Evert tot wetenschappelijk assistent aan de universiteit aldaar was benoemd. Terugblikkend op haar studententijd beschouwt Hilda Verwey-Jonkers deze als een van de meest vormende en invloedrijke episodes in haar leven. Invloedrijk was zij, zowel wat haar politieke ideeënvorming betreft – in deze tijd werd Hilda aanhanger van een ondogmatisch marxistische maatschappijbeschouwing – als ook omdat in deze periode de basis werd gelegd voor enkele langdurige vriendschappen.

SDAP in de jaren dertig

De SDAP maakte in de jaren dertig een ingrijpende ontwikkeling door. De partij werd in deze periode geconfronteerd met de zware economische crisis, waarop zij aanvankelijk, met haar toenmalige op het marxisme gebaseerde theoretische arsenaal, geen antwoord had. Bovendien was daar het massale succes van het fascisme, dat met zijn antikapitalistische en tegelijkertijd antisocialistische ideologie een gevaarlijke tegenstander van en een geduchte concurrent voor het socialisme vormde. In Duitsland waren de middengroepen niet ongevoelig gebleken voor het antikapitalistische element in de fascistische ideologie. Voorts doemde in de latere jaren dertig het oorlogsgevaar steeds dreigender op, waardoor twijfel werd gewekt aan de houdbaarheid van het ontwapeningsstandpunt van de SDAP. Ten slotte waren de verkiezingsresultaten van de

SDAP in de jaren dertig bepaald niet indrukwekkend te noemen. Er zat geen groei in de kiezersaanhang, die sinds de jaren twintig in de buurt van de 23 procent schommelde; de parlementaire meerderheid die de sociaal-democratie voor zichzelf in het verschiet had gezien na de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917, liet wel erg lang op zich wachten.

Onder invloed van bovengenoemde factoren ontstond in de SDAP een voedingsbodemp waarop de denkbeelden van de Belgische sociaal-democraat Hendrik de Man, die het marxisme verouderd vond, in de tweede helft van de jaren dertig konden gedijen en zegevieren. De door De Man in de jaren twintig voor het eerst geformuleerde en later uitgebouwde vernieuwing van het socialisme betekende dat men de door marxisten aangehangen opvatting, dat het socialisme slechts via de klassenstrijd bereikt kon worden, diende te verlaten. Hetzelfde gold voor de opvatting dat het socialisme een zaak was van één, in casu de arbeidersklasse, die – tegen de marxistische verwachting in – stagneerde in groei en bovendien verburgerlijkt was. In plaats hiervan moest de verwezenlijking van het socialisme een eis van rechtvaardigheid, een zedelijke eis worden. Ook voor andere groepen in de samenleving – zoals de sterk groeiende nieuwe middenstand (kantoorpersoneel, onderwijzers, middelbare technici e.d.) en de zich eveneens uitbreidende groep van intellectuelen – kon het socialisme dan aantrekkelijk worden.

Deze theoretische uitgangspunten van De Man lagen ten grondslag aan de vernieuwing welke de SDAP in de tweede helft van de jaren dertig onderging. De SDAP groeide uit van een in haar beginselen nogal marxistische (maar in de praktijk reformistische) arbeiderspartij tot een weinig marxistische, democratisch-socialistische partij. Programmatisch – zij het niet mentaal – was de SDAP eind jaren dertig rijp om een volkspartij te worden, die zich nadrukkelijk richtte op meer klassen en groeperingen.

In de jaren dertig vielen er gaten in de leiding van de partij. Koos Vorrink en Willem Banning, die reeds in de jaren twintig streefden naar een vernieuwing van het socialisme lijkend op

dat wat De Man voorstond, kregen nu in dit streven meer kans als partijvoorzitter (Vorrink sinds 1934) en lid van het partijbestuur (Banning sinds 1931). Ruimte kwam er ook voor een jonge, 'onmarxistische' generatie socialistische theoretici – waarvan mensen als Hein Vos, Jan Tinbergen en Henk Brugmans deel uitmaakten – die in hoge mate draagster werd van de vernieuwingsbeweging in de SDAP in de jaren dertig. In 1938 rekende Hilda Verwey-Jonker zichzelf tot die 'onmarxistische' jongeren. Maar voor het zover was, maakte ze parallel en in samenhang met de vernieuwing in de SDAP een eigen ontwikkeling door.

In haar studententijd was ze marxist geworden. Begin jaren dertig was voor haar het socialisme, als voor nagenoeg de gehele socialistische beweging, een geloof, de komst ervan een zekerheid. Ze raakte toen onder invloed van de denkbeelden van Hendrik de Man. In *De Socialistische Gids*, het wetenschappelijk tijdschrift van de SDAP, pleitte ze in 1932 voor een samengaan van Marx en De Man: de wetenschappelijke waarde van het marxisme, uitgebouwd met nieuwe ethische elementen. Van de andere kant was De Man alleen niet in staat het vertrouwen in het marxisme dat Hilda in de vroege jaren dertig had, duurzaam te schokken. Andere factoren en invloeden waren nodig om te bewerkstelligen dat ze eind jaren dertig – net als de overige leden van de jonge 'onmarxistische' generatie theoretici – niet langer de marxistische opvatting van eerdere generaties deelde, dat het socialisme de wetenschappelijk voorspelde uitkomst van een door economische factoren bepaalde maatschappelijke ontwikkeling zou zijn.⁷

Frustratie

Hilda Verwey-Jonker was een der weinige intellectuelen in de SDAP. Deze status had van aanvang af consequenties, zowel voor de wijze waarop zij de partij als de wijze waarop de partij haar bekeek. Een interessant artikel van haar hand uit oktober 1932⁸ behandelde de visie die socialistische intellectuele jongeren zoals zij terzake van de SDAP hadden: De partij liet aan intellectuelen al spoedig nadat dezen lid waren geworden,

merken dat op hun diensten prijs werd gesteld, zo schreef ze. Men kon hen gebruiken in het afdelingswerk, in de arbeidersontwikkeling, de kaderscholing. Dit alles was heel prettig voor hun gevoel van eigenwaarde.

Maar anderszins werden intellectuelen ernstig teleurgesteld in hun verwachtingen. Zij ervoeren al spoedig dat de partij belangrijker werd gevonden dan het socialistische doel. De SDAP werd gekenmerkt door een laag wetenschappelijk en theoretisch peil en door een gebrek aan 'geestelijk leven'. Ook de dagelijkse politiek vormde een ernstige hinderpaal voor intellectuele jongeren als zichzelf; 'een intellectueel – ook al is hij sinds jaren een goed socialist – schrikt telkens van de benepen kleinburgelikheid en de Telegraafachtige bombast van de «Arbeiderspers». Hem is veel van wat de Vara uitzendt in hoge mate onsympathiek. Hij moet zich elke week ergeren aan schijnheilige recensies van sensatiefilms, hij mist smartelik elke poging van de strijdende arbeidersklasse om zich te ontworstelen aan de dekadente burgerlike kultuur'. Hendrik de Man zou zich in deze kritiek van Hilda Verwey-Jonker op de verburgerlijking van de arbeiders hebben kunnen vinden. Tevens illustreert deze passage de invloed van opvoeding en vrije jeugdbeweging op Hilda Verwey-Jonker.

De felle toon die Hilda Verwey-Jonker aansloeg, kwam mede voort uit de frustraties die de scheuring binnen de SDAP in maart 1932 bij haar teweegbracht. De linkervleugel, die sinds de jaren twintig strijd voerde tegen de reformistische partijlijn, werd toen geroyeerd. Het belangrijkste geschilpunt tussen linkervleugel en partijleiding betrof de vraag hoe de economische crisis het best kon worden opgelost. De linkervleugel hing de 'crisis in permanentie'-theorie aan, afkomstig van de marxistische econoom F. Sternberg. Genoemde groepering was van mening dat het kapitalisme niet meer van de crisis zou herstellen en dat de socialistische beweging van de situatie gebruik moest maken om het socialisme te vestigen door revolutionaire actie, stakingen, straatbetogingen en dergelijke.

Op basis van de in de partij aanwezige kennis omtrent het verloop van de conjunctuur nam de leiding het standpunt in dat de crisis een tijdelijk – zij het een tamelijk langdurig – ver-

schijnsel was, waarna er weer een periode van hoogconjunctuur zou volgen. Mede gelet op het feit dat in crisistijd 'de arbeidersklasse minder strijdbaar is dan in tijden van hoogconjunctuur',⁹ volgde de partijleiding in samenwerking met de leiding van het NVV een defensieve koers, gericht op het behoud van 'het levenspeil der arbeidersklasse' in afwachting van betere tijden. Concreet hield deze koers onder meer in: verdediging van de loonstandaard, van de sociale wetgeving en strijd voor de verruiming van de werkgelegenheid en van de werklozensteun. De door de leiding gevolgde tactiek bood overigens – zoals de linkervleugel constateerde – geen uitweg uit de crisis. De door het afwijkend standpunt van de linkervleugel optredende spanningen in de partij werden nog verhevigd omdat hij in toenemende mate als een georganiseerde oppositie optrad, middels het uitgeven van eigen bladen en het organiseren van aparte weekends en vergaderingen waarop de partijlijn werd besproken en bekritiseerd.

Begin 1932 mengde Hilda Verwey-Jonker zich in de partijdiscussie. In een aantal artikelen – waarvan sommige samen met anderen geschreven waren – presenteerde zij zich als tegenstander van een mogelijke scheuring en als lid van een middelegroepering tussen partijleiding en oppositie in. Zij en enkele anderen, onder wie Evert Verwey en Bart Ruitenbergh, vielen de partijleiding scherp aan op het punt dat ze niet duidelijk had gemaakt waar voor haar precies de grens lag tussen een nog geoorloofde en een ongeoorloofde oppositie. In principe steunden ze de defensieve lijn die de partijleiding ten aanzien van de crisis volgde. Niettemin voelden ze verwantschap met de door de linkervleugel gepropageerde revolutionaire strijdmethode. De partijleiding moest – op basis van een defensief beleid – de buitenparlementaire, spontaan-revolutionaire actie meer aanmoedigen, al was het maar vanwege de opvoedkundige waarde en voor het behoud van het socialistische elan. De reformistische tactiek – die stellig in het verleden meer vruchten had afgeworpen dan de revolutionaire – mocht niet tot dogma worden verheven. Beide – revolutionaire en reformistische – strijdmethodes waren volgens het beginselprogramma van 1912 toegestaan.

Overigens had de oppositie zomin als de partijleiding een wezenlijk nieuwe koers aan te bieden, vonden Hilda Verwey-Jonker cum suis. Ook de oppositie verzuimde de werkelijk essentiële vragen te stellen – zoals Hendrik de Man dat bij voorbeeld wél deed – omtrent de toekomst van het socialisme. Een nieuw op te richten partij zou – vanwege dit gebrek aan een echt alternatief voor de toekomst – qua program in essentie niet van de SDAP verschillen en de inderdaad bestaande punten van verschil op het stuk van de tactiek waren niet belangrijk genoeg om een scheuring te rechtvaardigen.¹⁰

De betoogtrant van Hilda Verwey-Jonker met betrekking tot de linkervleugelkwestie werd niet door iedereen gewaardeerd. De wijze waarop zij haar pogingen tot objectiviteit – zo vond ook zij dat de ‘georganiseerde oppositie’ ‘een funeste sfeer van wederzijds wantrouwen’ geschapen had¹¹ – verwoordde, schoot in het verkeerde keelgat van hoofdredacteur van *De Sociaal-Democraat* en tevens lid van het partijbestuur, E. Boekman: hij betitelde hetgeen ze geschreven had als ‘in- en uitpraten’, dat getuigde van een ‘droevige hulpeloosheid’ en voor niemand in de partij waarde had.¹²

In twee ontwerp-resoluties formuleerde Hilda Verwey-Jonker compromisvoorstellen die een scheuring moesten voorkomen. Een ervan, opgesteld samen met onder anderen Henk Brugmans en Jan Tinbergen, werd gepubliceerd. In deze ontwerp-resolutie werd voorgesteld dat de linkervleugel niet langer als georganiseerde oppositie zou optreden en ter compensatie in meerderheid de redactie zou vormen van een door de partij nieuw uit te geven weekblad.¹³ Soortgelijke voorstellen als die van Hilda Verwey-Jonker cum suis werden ingediend door andere leden van de middengroep op het congres van Haarlem. Zoals bekend, heeft het allemaal niet veel mogen baten. De middengroep was eenvoudig niet groot genoeg om een scheuring, die zich op dit congres voltrok, te voorkomen. De houding van Hilda Verwey-Jonker in de linkervleugelkwestie is niet zonder consequenties gebleven: Boekman wilde haar hierom niet in de redactie van *De Sociaal-Democraat*.

Diverse malen heeft ze uiting gegeven aan haar verbittering omtrent het gebeurde. Zo bij voorbeeld in het ongepubliceerde

artikel 'Een woord aan de Ouderen', vlak na 'Haarlem' geschreven. Hierin gaf ze blijk van haar ongenoegen over het gebrek aan democratie in de partij en de onwil van de leiding om ruimte te laten aan andersgerichte denkbeelden omtrent de te volgen partijkoers. 'De «ouderen» in de beweging zullen moeten aanvaarden, dat zij met hun daden voor lange tijd aan vele «jongeren» hebben ontnomen het vertrouwen in de generatie, die thans in onze beweging de leiding heeft,' zo luidde haar felle aanklacht.¹⁴

Vernieuwing

Waarom Hilda Verwey-Jonker ondanks haar teleurstelling niet uit de partij is getreden? Bij alle verschil van mening bleef ze toch nog altijd voldoende ideologische overeenkomsten tussen de SDAP- en haar eigen opvattingen zien om een in de partij blijven te rechtvaardigen.¹⁵ Bovendien werd een jaar later, in 1933, dan toch een aanzet – zij het aarzelend – gegeven tot een doorbreking van de verstarring die de theoretische discussie in de partij kenmerkte. (Hetgeen voor Hilda Verwey-Jonker vooralsnog geen aanleiding vormde om haar klachten over het gebrek aan niveau in de partij te staken.) De nederlaag van de Duitse zusterpartij in 1933, welke niet in staat was gebleken het fascisme een halt toe te roepen, bracht veel beroering teweeg in de SDAP. Tamelijk laat realiseerde men zich welk gevaar het fascisme ook voor Nederland en de Nederlandse sociaal-democratie inhield. Dit was het sein voor een reeks vernieuwingen in de daaropvolgende jaren en in eerste instantie voor een levendige discussie in de partij en haar organen, waaraan (uiteraard) ook Hilda Verwey-Jonker deelnam.

Ze schreef een aantal artikelen in 1933, waarin ze onder meer mede op grond van de Duitse ervaringen een juiste voorspelling gaf van het merendeel der sociale groepen waarvoor het fascisme in Nederland speciaal aantrekkingskracht zou hebben: vooral voor oude (kleine zelfstandigen, winkeliers) en nieuwe middenstand als harde kern, daarnaast ook voor boeren en chronisch werklozen.¹⁶ Terecht schreef ze dat de confessioneel georganiseerden minder vatbaar voor het fascisme zouden zijn

dan de politiek 'neutralen', de apolitieke leden van genoemde groeperingen. Interessant is ook dat Hilda Verwey-Jonker zag dat het succes van een fascistische beweging in Nederland – naast van een al dan niet verscherping en voortdoring van de crisis – mede afhing van het Nederlands karakter van de leider van de beweging. Een 'simpele navolging van Hitler of van Mussolini heeft hier klaarblijkelijk weinig kans'.¹⁷ Mussert, niet bepaald het type van de sterke man, had zijn positie als leider van de N(ationaal) s(ocialistische) B(eweging) in niet geringe mate te danken aan zijn imago van fatsoenlijke burgerman.

Ruime aandacht schonk Hilda Verwey-Jonker in deze artikelen aan de hierboven reeds aangeduide neutrale mens, die – behalve een kritiekloos aanvaarder van de 'burgerlijke opvatting' over maatschappelijke vraagstukken en wantrouwig jegens alles en iedereen – een gewillige prooi was van de cultuurvervlakking inherent aan het kapitalisme en die vluchtte in grof amusement. (In de hier door haar gebezigde terminologie herkent men, behalve de invloeden van opvoeding en jeugdbeweging, ook een angst voor cultuurverval die in de jaren dertig wel vaker voorkwam.) Tegen deze 'neutraliteitswaan', die ze bestempelde als 'de passieve vorm van antidemokraties denken, waarvan het fascisme de aktieve kant vertegenwoordigt', moesten de socialisten felle strijd voeren. Te meer daar het gevaar vooral hierin school dat de neutraliteit de algemene standaardhouding, de fatsoensnorm geworden was waaraan het 'grote publiek' (aanhalingstekens H. V.-J.) zich zoveel mogelijk hield. Dit gevaar was in socialistische gelederen al eerder onderkend, maar de strijd ertegen werd tot dan toe vanuit een verkeerd uitgangspunt gevoerd. De socialisten probeerden de neutraliteit te bestrijden door eraan toe te geven, door in de socialistische kranten ook grote koppen en veel 'amusement' (aanhalingstekens H. V.-J.) te brengen en de op deze wijze aangelokte lezers geleidelijk binnen te voeren in de socialistische politiek. Met dit beleid van zachte infiltratie liep men het risico dat de neutraliteit in eigen rijen werd ingevoerd.

Het zedelijk gemotiveerd socialisme van Hilda Verwey-Jonker en de invloed van De Man openbaarden zich in de door

haar gepropageerde bestrijdingsmethode van het fascisme, die naast een aantal andere zaken zoals het starten van een 'systematische anti-fascistische aktie' het volgende inhield: 'eerst en vooral is nodig, dat de «neutrale» mens wordt opgevoed: dat hij weer leert denken, dat hij ingelicht wordt over het socialisme en de klassenstrijd. Maar die opvoeding kan alleen succes hebben wanneer zij uitgaat van een geheel *andere* levenshouding dan de zijne [...] dan moeten we hem het socialisme niet voorstellen als een gewone politieke partij, maar als een *ideaal*.' Immers waar het fascisme als ideaal kon ontstaan, daar was het socialisme te kort geschoten: het waren de maatschappelijke groepen die door de socialistische propaganda niet werden bereikt, die aan het fascisme ten offer vielen.¹⁸

Zonder uit het oog te verliezen dat de belangen van kapitalisten en fascistten niet parallel liepen, realiseerde Hilda Verwey-Jonker zich dat het fascisme in de praktijk een steunpilaar bleek van het kapitalisme. Een opkomende twijfel aan de zekerheid van de komst van het socialisme was bij haar in 1933 dan ook zichtbaar, hoewel ze zichzelf niet toestond alle hoop te verliezen.¹⁹ In de fascismebestrijding was ze bereid een heel eind te gaan. Wat Duitsland betrof, wilde ze voor de omverwerping van het Hitler-regime desnoods haar hoop vestigen op een 'proletarische eenheidsfront' onder leiding van communisten, dat een sociale revolutie zou beginnen. Vermoedelijk zou lang niet iedereen in de SDAP voor deze oplossing geporteerd zijn, maar: 'De sociaal-demokratie zal [...] de proletarische revolutie hebben te aanvaarden *in elke vorm*. Dus ook [...] wanneer Moskou zich meester maakt van de leiding. Ze zal moeten aanvaarden, dat revolutie in Duitsland onder deze omstandigheden de diktatuur van het proletariaat betekent'.²⁰

Hilda Verwey-Jonker was enkele jaren lid van het Comité van Waakzaamheid van anti-nationaal-socialistische intellectuelen, dat in september 1936 opgericht werd. In tegenstelling tot zijn veel grotere tegenhanger 'Eenheid door Democratie' (EDD) – waarvan Hilda Verwey-Jonker geen lid was, wel haar man – richtte het 1200 leden tellende comité zich niet tegen het communisme. De gelijkstelling van fascisme en communisme achtte men onjuist.

Herziening

Een flauw begin van partijvernieuwing vormde de herzieningscommissie, in 1933 door het partijbestuur ingesteld om advies uit te brengen over eventueel wenselijke veranderingen in programs, besluiten en tactiek der partij. Deze commissie was in het leven geroepen op aandringen van hen die pleitten voor een koerswijziging; dit niet alleen onder de druk van de gebeurtenissen in Duitsland, maar ook omdat de SDAP bij de Kamerverkiezingen van april 1933 twee zetels verloor.²¹

Hilda Verwey-Jonker reageerde negatief op de instelling van de herzieningscommissie. Mede op grond van andere aanwijzingen, zoals uitlatingen van partijgenoten dat 'koningin' in het vervolg met een hoofdletter geschreven moest worden en dat de partijleden zich wat meer gezagslievend en wat minder revolutionair moesten opstellen, was ze er niet gerust op. Ze was bang dat de ook door haar gewenste koerswijziging in de uitwerking die het partijbestuur eraan zou geven vooral een ruk naar rechts zou betekenen, een toenadering tot de burgerlijke partijen. De partijleiding, die het jaar tevoren de democratie in de partij had 'vermoord', was nu bezig het socialisme dat daarin nog leefde 'om hals te brengen', zo vreesde ze. Op haar vraag of er nog socialisten in de SDAP waren, gaf E. Boekman als sarcastische reactie dat, zolang de 'geachte inzender' nog lid was van de partij, het antwoord 'gelukkig bevestigend' kon luiden.²²

Inderdaad werd in het door de commissie op 26 oktober 1933 uitgebrachte *Herzieningsrapport* de nadruk gelegd op het voorkomen van een verdere polarisatie met de burgerlijke partijen, om zo het fascisme de wind uit de zeilen te nemen. De meerderheid van de commissie wenste het isolement van de oppositie te verlaten, een verbreding van de basis van de partij, een afscheid van de sterke oriëntatie op het tamelijk orthodox-marxistische Duitse socialisme en een meer nationale opstelling van de SDAP. Korte tijd na de verschijning van dit rapport schreef Hilda Verwey-Jonker een artikel waarin ze het tot de grond toe afbrak. Ze hekelde het feit dat de commissie programherziening op dat moment niet opportuun vond en zo een

kans liet voorbijgaan om de arbeidersklasse, die bezig was de zekerheid van het socialisme te verliezen, te 'verlossen van het verlamdende gevoel, dat het socialisme voorlopig op non-activiteit was gesteld'. Het rapport had weinig concreets te bieden en was op belangrijke vraagstukken niet ingegaan. Kortom, wat haar betrof was het een 'antwoord aan de bourgeoisie, niet aan de arbeidersklasse'.²³

Veel van haar agressie jegens het *Herzieningsrapport* werd veroorzaakt door de erin vervatte derde ontwerp-resolutie, waarmee de eerste schrede werd gezet in de richting van het laten vallen van de eis van nationale ontwapening; het volgens Hilda Verwey-Jonker 'belangrijkste onderdeel van onze politiek'.²⁴ De conclusies van het *Herzieningsrapport*, inclusief de derde ontwerp-resolutie, werden op het paascongres van 1934 aanvaard. Dit is de reden dat Hilda Verwey-Jonker fel ageerde tegen dit congres, waarop de partijleiding haar 'overbruggingspolitiek' in de richting van de burgerlijke partijen en de 'autokratiese' regering erdoor had gekregen 'met gebruik van haar machtsmiddelen'.²⁵

Milder in haar uitlatingen werd Hilda Verwey-Jonker eerst eind 1934-begin 1935, toen ze een serie artikelen wijdde aan de wenselijkheid van een eenheidsfront tussen sociaal-democraten en communisten. Aanleiding voor haar waren de pogingen die door de leiding van de Communistische Internationale werden gedaan om te komen tot een volksfront van communisten, socialisten en burgerlijke groeperingen tegen het fascisme. Ze schreef ervan uit te gaan dat een grotere eensgezindheid van antikapitalistische krachten in principe een goede zaak was en dat ook de meeste partijgenoten, niettegenstaande hun afkeer van het communisme, tenminste theoretisch de wenselijkheid van 'de eenheid van het proletariaat' zouden erkennen. Nationaal was het vraagstuk niet aan de orde. De Nederlandse sociaal-democraten wilden – volgens Hilda Verwey-Jonker terecht – geen samenwerking met de communisten, vanwege het in hun ogen onbetrouwbare en ondemocratische karakter van deze groepering. Op internationaal niveau lagen er evenwel mogelijkheden.

De belangrijkste belemmering voor samenwerking tussen sociaal-democraten en communisten achtte Hilda Verwey-Jonker de psychologische kloof die de twee groeperingen van elkaar scheidde. Het communisme was een beweging van wantrouwigen, wanhopigen en pessimisten, die niet geloofden in de mogelijkheid van geleidelijke hervorming van het kapitalistisch stelsel. Sociaal-democraat werden meestal degenen die, ondanks hun veroordeling van het kapitalistisch systeem, toch in dat systeem een plaats en een geestelijk evenwicht hadden gevonden en geleidelijke hervorming ervan wel mogelijk achtten. Een werkelijk stabiele eenheid tussen sociaal-democraten en communisten leek Hilda Verwey-Jonker op grond van deze 'onoverbrugbare kloof van psychologisch bepaald wanbegrip', althans voor wat de toenmalige generatie betrof, niet mogelijk.

Dit hoefde in haar visie een zekere vorm van organisatorische eenheid niet uit te sluiten. Zodra de sociaal-democratie ernst ging maken met de socialisatie (vergemeenschappelijking van het productieproces) – wat 'bijkans overal binnenkort' het geval zou zijn – konden de communisten niet langer het voorwendsel gebruiken dat de politiek der sociaal-democratie ten goede kwam aan het kapitalisme. (De sociaal-democratie was bezig 'theoretisch sterker te worden' en zocht 'in het realiseren van planmatige socialisatievoorstellen naar wegen voor een praktische constructieve politiek'.) De sociaal-democratie op haar beurt zou in een dergelijke periode dankbaar moeten zijn voor elke loyale medewerking. Immers, naar te verwachten viel zou op samenwerking met burgerlijk-democratische groeperingen dan niet meer hoeven te worden gerekend.²⁶

Plan van de Arbeid

In 1933 werd Hendrik de Mans *Plan du Travail* (ter bestrijding van de economische crisis) met grote meerderheid aangenomen op het kerstcongres van de Belgische Werklieden Partij (zusterpartij van de SDAP). Het belichaamde een concretisering van de theoretische uitgangspunten van De Man. Het Belgische plan heeft als voorbeeld gediend voor het Neder-

landse *Plan van de Arbeid*,²⁷ dat in 1935 verscheen als co-productie van NVV en SDAP en door een speciaal voor deze gelegenheid georganiseerd congres in april van dat jaar werd aanvaard.

Het *Plan van de Arbeid* bepleitte een beleid van werkverruiming op grote schaal, aangezwengeld door de overheid en daarna overgenomen door het bedrijfsleven. Een dergelijk beleid moest de economische stagnatie doorbreken, onder meer doordat de koopkracht onder grote lagen van de bevolking sterk zou toenemen. Een hervorming van de economische structuur moest dienen om een nieuwe economische crisis te voorkomen: zo sprak het 'plan' over nationalisatie van de Nederlandse Bank en een zekere controle op de particuliere banken. Het gaf tevens lijnen aan voor een goed geleide industrialisatie. Ten einde de kennis omtrent het conjunctuurverloop te vergroten, moest een conjunctuurbureau opgericht worden.

Een belangrijk onderdeel van de in het Nederlandse plan voorgestelde orderingsmaatregelen vormde de socialistische variant op de Publiekrechtelijke Bedrijfsorganisatie (PBO). Deze PBO-vorm was enerzijds de uitwerking van een discussie in socialistische gelederen over de organisatie van de beschikingsmacht over de bedrijven, welke dateerde van begin jaren twintig. Anderzijds waren de invloeden van onder katholieken (o.a. hier te lande) levende denkbeelden over het corporatisme als sociaal-economisch stelsel erin merkbaar. Het essentiële verschil tussen de sociaal-democratische en de door katholieken gepropageerde PBO-vorm was dat deze laatsten een veel minder grote plaats voor de gemeenschapsvertegenwoordigers wilden inruimen in het geplande stelsel van bedrijfsraden en 'nieuwe organen' (waarin ook vertegenwoordigers van ondernemers en arbeiders zaten). Het katholieke ideaal – waartegen, voor alle duidelijkheid, de sociaal-democraten zich sterk afzetten – was samenwerking ('solidarisme') van ondernemers en arbeiders, welke het falen van het kapitalisme teniet zou doen, de klassenstrijd uitschakelen en de staatsinvloed op 'functionele' wijze beperken.

Het *Plan van de Arbeid* was onmarxistisch. Het was in de eerste plaats bedoeld om de crisis te bestrijden en ordenend in

te grijpen in het kapitalistisch systeem zonder dit stelsel wezenlijk (bij voorbeeld in zijn eigendomsverhoudingen) aan te tasten. Naast de belangen van de arbeiders werden in het 'plan' die van boeren en middenstand bevorderd. Het *Plan van de Arbeid* had dus ook de bedoeling aan te tonen dat de SDAP haar gebondenheid aan één klasse wilde verlaten en hoopte uit te groeien tot een volkspartij. Het feit dat de partij dit 'plan' overnam, betekende een doorbraak voor de jonge generatie die het had opgesteld. Het 'plan' brak definitief met de defensieve strategie van de partijleiding doordat het wenste in te grijpen in de conjunctuurbeweging en een actieve conjunctuurpolitiek wilde voeren. Het kwam in belangrijke mate tegemoet aan de in de SDAP levende gevoelens van frustratie en uitzichtloosheid ten gevolge van de hevigheid en de lange duur van de crisis. Het *Plan van de Arbeid*, kortom, belichaamde in allerlei opzichten een wezenlijke vernieuwing van het socialisme.

Het Belgische plan had een zeer kritische bespreking gekregen van Hilda Verwey-Jonker in een artikel in *De Socialistische Gids* van 1934. Ze had nogal wat inhoudelijke bezwaren, waarvan het voornaamste zich richtte tegen het onmarxistische karakter van het 'Plan-De Man', dat de concentratietendens in het kapitalisme wilde tegengaan. De Man wenste een grote ruimte te laten aan de particuliere sector, waarin het midden- en kleinbedrijf ongestoord zouden kunnen bloeien. Zijn 'schema toont het beeld van een «bevroren» maatschappij, een maatschappij zonder ontwikkelingstendenzen; een zelfde beeld als een geheel ontwikkelde fascistiese maatschappij ons zou tonen maar dan onder democraties regime'.

Heel anders, dat wil zeggen, veel gunstiger, luidde haar oordeel over het Nederlandse plan, waarin de particuliere sector niet aan een zekere ordening ontsnapte en dat tevens dynamischer van opzet was – want meer gericht op de stimulering, door structurele hervormingen, van de economische groei dan het Belgische, dat een plan voor herstel was – maar van de andere kant afweek van de marxistische opvattingen. De steun van Hilda Verwey-Jonker aan het Nederlandse plan, waar ze het Belgische een jaar tevoren zo negatief ontvangen had, had

dan ook niet alleen te maken met het feit dat ze het Nederlandse plan inhoudelijk beter vond, maar vooral met een ontwikkeling die ze inmiddels zelf doormaakte. Haar positieve houding ten opzichte van het Nederlandse plan betekende een overwinning van haar realiteitszin op haar socialistisch idealisme.

In toenemende mate zag ze in dat de werkelijkheid grenzen stelde aan het marxistisch ideaal. Haar realisme was in de loop der jaren versterkt door haar werk binnen de arbeidersbeweging op het praktische vlak, met name het vormingswerk. Hierin was ze sedert haar studententijd, toen ze samen met de marxistische socioloog en partijtheoreticus R. Kuyper cursussen opzette voor het Instituut voor Arbeiders Ontwikkeling (IVAO), een nevenorganisatie van de SDAP, actief gebleven. Zo gaf ze bij voorbeeld avondonderwijs (economie o.a.) aan arbeiders en was ze ingeschakeld in het vormingswerk van de vrouwenbond van de SDAP (waarin ze vanaf 1937 ook bestuursfuncties bekleedde). De beoefening van het vormingswerk – vaak onder moeilijke omstandigheden en meestal op vrijwillige basis – was een van de manieren waarop Hilda Verwey-Jonker bewees allesbehalve een ‘salon-socialist’ te zijn. Door dit soort werk ook kwam ze in aanraking met de problemen waarmee arbeiders te kampen hadden, met de moeilijkheden die bij voorbeeld arbeidersvrouwen ondervonden ten gevolge van de economische crisis. Dit was een belangrijk motief voor haar aanvaarding van het meer pragmatische *Plan van de Arbeid* als oplossing voor de crisis. Daarnaast was voor haar een punt van overweging dat het ‘plan’ soelaas bood voor die groepen (middengroepen en boeren o.a.) die – zoals ze in 1933 vreesde – ten prooi dreigden te vallen aan het fascisme omdat ze door de socialistische propaganda niet werden bereikt.

Een factor die de ontwikkeling van Hilda Verwey-Jonker in pragmatische richting stimuleerde, was het religieus-socialisme. Sterk werd ze in dit opzicht beïnvloed door de uit haar studententijd daterende vriendschap met ds. L. H. (Bart) Ruitenberg. In de jaren dertig kwam ze veel bij de Arbeiders Gemeenschap (AG) der Woodbrookers in Bentveld, hiermee een traditie uit haar jeugd, waarin ze kennismaakte met het reli-

gieus-socialisme, weer oppakkend. Aldaar organiseerde de directeur van de AG, de al eerder genoemde ds. Willem Banning, ontmoetingen tussen socialisten en (voornamelijk vrijzinnig-) protestanten.

De denkbeelden van de religieus-socialisten, een marginale groepering binnen de SDAP, vertoonden overeenkomst met die van Hendrik de Man. In de woorden van Hilda Verwey-Jonker (1938): 'De motor van het maatschappelijk gebeuren is bij hen (de religieus-socialisten, A.R.) niet de door economische factoren bepaalde machtswil van een klasse, maar een door buiten-wereldlijke invloeden bepaalde menselijke drang naar gerechtigheid'.²⁸ Had voor de denkbeelden van de religieus-socialisten in de SDAP altijd weinig belangstelling bestaan, zo schreef ze, De Man was in het voordeel omdat hij zijn opvattingen meer 'werelds' en in bekende en verstaanbare taal weergaf. Daarom was het ook De Man en niet Banning die in Nederland de marxistische zekerheid verjoeg. Van de andere kant – hierop is al eerder gewezen – heeft juist Banning, die van mening was dat het marxisme zijn oorspronkelijke emancipatorische functie had verloren en was verworden tot een geloofsovertuiging zonder scheppende kracht, er veel aan gedaan om de opvattingen van De Man invloed te doen krijgen in de SDAP.

Hilda Verwey-Jonker ging zich in de jaren dertig half en half tot de groepering der religieus-socialisten rekenen. Wat haar aansprak was de norm (het socialisme als zedelijk ideaal) die de religieus-socialisten zich stelden, niet de theologische kant van de zaak. Want gelovig is ze nooit geworden. Haar lidmaatschap van de Remonstrantse Kerk sinds de jaren veertig vloeit dan ook niet uit geloofsmotieven voort, maar uit het feit dat ze zich aangesproken voelt door de christelijke waarden (gerechtigheid, naastenliefde e.d.) die men voor ogen heeft en natuurlijk ook door het vrijzinnig karakter van dit kerkgenootschap. Genoemde waarden vormden voor haar de religieuze vertaling van haar eigen 'werelds' gefundeerd sociaal besef, dat haar deed kiezen voor het socialisme. Een échte religieus-socialist is ze dus nooit geweest, te meer omdat ze het religieus-socialisme ook wel weer iets zweverigs vond hebben; 'daar had

je zulke rare typen onder'. Bart Ruitenbergh, die overigens vindt dat ze 'mentaal helemaal bij de club hoorde', kenschetst Hilda Verwey-Jonker in de jaren dertig als een 'belangstellende buitenstaander'. Dat ze zich tot de religieus-socialisten aangetrokken voelde, had ook te maken met de raakvlakken welke hun mentaliteit vertoonde met die van de leden der jeugdbeweging waarvan ze lid was geweest.

Bij de evolutie van marxisme naar pragmatisme in de opvattingen van Hilda Verwey-Jonker hebben behalve zakelijke ook persoonlijke invloeden een rol gespeeld. Bart Ruitenbergh werd hierboven al genoemd. Ook de persoon van Henk Brugmans, die sinds hun 'Vlaamse Bewegingsperiode' veel invloed heeft gehad op het echtpaar Verwey, kan in dit verband niet onvermeld blijven. De sterke invloed die Hein Vos, een der opstellers van het *Plan van de Arbeid* en een 'groot man' volgens Hilda Verwey-Jonker, tot zijn dood (in 1972) op haar heeft uitgeoefend, heeft mede in aanzienlijke mate haar standpunt ten aanzien van het 'plan' bepaald. Met zijn 'pragmatische nuchterheid' (H. v. -J.) droeg hij ertoe bij dat ze meer en meer afstand ging nemen van het marxisme.

Tot op zekere hoogte, want ze bleef in veel opzichten een aanhanger van het marxisme, zoals hierna blijken zal. Toenevend pragmatisme betekende bij haar ook beslist niet minder socialisme. Ook in haar geschriften van de latere jaren dertig is haar zorg voor het behoud van de zuiverheid van het socialistisch ideaal opvallend. Zo vond ze het *Plan van de Arbeid* alleen acceptabel omdat ze het – in overeenstemming met de visie van de opstellers ervan – zag als een stap in de richting van de werkelijke socialisatie en van het socialistisch einddoel; zij het dat de uitvoering van het 'plan' nog niet de verwezenlijking van het socialisme betekende.²⁹

Een consequentie van haar acceptatie van het *Plan van de Arbeid* was, dat Hilda Verwey-Jonker haar vroegere standpunt dat socialisatie op nationale grondslag afwees – onder meer omdat deze vorm van socialisatie in tegenspraak was met de 'ontwikkelingswetten van de kapitalistische maatschappij' en een hinderpaal voor 'doorzetting van de tendenzen, die het kapitalisme rijp maken voor omzetting in socialistiese zin'³⁰ –

liet varen, hoewel niet van harte: haar ware liefde bleef het economisch internationalisme. Haar artikel *Plan en Internationalisme*³¹ uit 1936 behelsde een pleidooi voor ordening op nationale grondslag, als voorbereiding op en als onderdeel van een internationale ordening. Ordening móést voorlopig wel op nationale basis geschieden, zo schreef ze. Een oplossing voor de crisis was op korte termijn geboden, een internationale ordening was vooralsnog politiek en economisch niet haalbaar: door het talloze malen ingrijpen van de diverse staten in de economische orde was de economische situatie per staat zeer gaan verschillen in de loop der geschiedenis. De aanwezigheid van 'hypernationalistische dictatuurstaten', de politieke naijver tussen de volken en de nationalistische financiële maatregelen vormden de politieke belemmeringen voor de verwezenlijking van een 'volkomen economisch internationalisme' op korte termijn.

Op lange termijn behoorde een internationale ordening, een internationaal plan volgens Hilda Verwey-Jonker echter wel tot de mogelijkheden. In laatste instantie was het een 'kwestie van machtsvorming en propaganda. De grondslag van een internationaal Plan is het bestaan van uitgebreide internationale economische relaties en die zijn er zeker. De behoefte aan een internationaal Plan is even groot. Wij kunnen ons dit Plan denken naast ons nationale «Plan van de Arbeid» en onverbrekkelijk daarmee verbonden. Wij bieden ze tezamen aan als een oplossing voor de impasse waarin de wereld is geraakt.'

Beginselprogramma

De weg van realisme, doelgerichtheid en theoretische vernieuwing die de SDAP was ingeslagen in de tweede helft van de jaren dertig en die in het *Plan van de Arbeid* zo duidelijk tot uiting kwam, vond een hoogtepunt in het beginselprogram van 1937.³² In de programcommissie die op 16 november 1935 door het partijbestuur werd ingesteld, waren alle stromingen van de partij vertegenwoordigd. Hilda Verwey-Jonker was de enige vrouw in het gezelschap 'partijkanonnen' onder voorzitterschap van politiek leider ir. J. W. Albarda. (Tot de commissie-

leden behoorden verder onder meer Banning, Bongers, de bekende sociaal-democraat van het eerste uur W. H. Vliegen, Vorrink, Henk Brugmans, Hein Vos en Sam de Wolff, een marxistisch econoom van aanzien.) De commissie, die dan toch – ondanks in de partij bestaande meningsverschillen omtrent de noodzaak hiervan – de herziening van het beginsel-program van 1912 had aangepakt, kon als resultaat van haar arbeid op het congres van februari-maart 1937 een eenstemmig aanvaard ontwerp-program overleggen. Nauwelijks geamendeerd werd het door dit congres met algemene stemmen aangenomen.

Het program van 1937 viel, in vergelijking met dat van 1912, op door zijn doelmatig karakter. De SDAP stelde zich nu de verwezenlijking van het democratische socialisme ten doel: 'een maatschappij op de grondslag van gemeenschapsbezit van de voornaamste productiemiddelen, met gemeenschapsbeheer van het bedrijfsleven en met waarborging van geestelijke en staatkundige vrijheid, opdat voor allen welvaart en bestaanszekerheid mogelijk worden, gelijke maatschappelijke voorwaarden tot ontplooiing der persoonlijkheid worden geschapen en het gemeenschapsleven kan opbloeien'. Zoals Jan Bank het formuleert: 'In deze doelstelling is een reformistische interpretatie van socialisme verwoord. De socialisatie wordt gerelativeerd, in het bedrijfsleven moeten nieuwe beheersorganen worden gevormd («gemeenschapsbeheer»), terwijl welvaart voor allen en bestaanszekerheid de termen zijn die de verzorgingsstaat inluiden. Ze betekenen een breuk met de traditionele socialistische conceptie van de klasse-staat.'³³

In het program van 1937 werd de democratie als beginsel aanvaard, en niet meer alleen als middel en als bruikbaar staatkundig stelsel gezien. De ervaringen met antidemocratische stromingen als het fascisme en het communisme, welke men in 1912 nog niet had opgedaan, hebben deze ontwikkeling mede beïnvloed. In het nieuwe program werd aandacht besteed aan het aparte karakter van de middengroepen (oude en, steeds groeiende, nieuwe middenstand en niet-kapitaalkrachtige boeren en tuinders). In het program van 1912 was sprake van twee klassen (proletariaat en bourgeoisie) die in 'duurzame tegenstelling' tegenover elkaar stonden.

Anders dan in het program van 1912 werd in het nieuwe beginselprogram een afzonderlijke passage gewijd aan de staat. Men was afgestapt van de marxistische opvatting dat de staat uitsluitend een instrument in handen van de heersende klasse was en had er oog voor gekregen dat hij in toenemende mate een instituut was geworden ter verdediging van de belangen en rechten der arbeiders. Bovendien werd in het program van 1937 voor het eerst aandacht besteed aan de 'historische lotsgemeenschap' van de sociaal-democratische beweging met de Nederlandse natie en aan de waarde van een werkelijke volks-eenheid. Het woord 'klassenstrijd' kwam in het nieuwe program niet meer voor (in het vorige wel). Het belang van de klassenstrijd werd nog steeds onderkend, maar, in de woorden van Vorrink: 'Het democratisch socialisme is meer dan het te verwachten resultaat van de klassenstrijd. Het zal zijn het resultaat van een strijd voor gerechtigheid.'³⁴

Haar eigen inbreng in het nieuwe program staat Hilda Verwey-Jonker niet meer helder voor de geest. Wel weet ze nog dat de passage over de middengroepen in sterke mate van haar afkomstig was en dat Sam de Wolff nogal wat moeite had met de 'onmarxistische' formulering ervan. Deze passage, die – in navolging van Hendrik de Man – uitdrukkelijk wees op het aparte karakter van de middengroepen, liet een interessante verschuiving zien ten opzichte van de opvatting die Hilda Verwey-Jonker luttele jaren eerder, in 1935, had geuit in haar boekje *Het socialisme in onze tijd* (een heldere uiteenzetting over het socialisme voor buitenstaanders). Toen was ze nog, met Marx en Engels, de mening toegedaan dat de middengroepen zouden opgaan in de twee klassen die zich meer en meer in de maatschappij aftekenden. (Wat niet wegnam dat ze – zoals ook al eerder gebleken – vond dat, zolang er nog middengroepen bestonden, er met hun verzet tegen de kapitalistische tendensen rekening moest worden gehouden.)

Een andere verschuiving betrof het democratisch beginsel. Met de aanvaarding hiervan wees de SDAP een dictatuur onder alle omstandigheden af, als zijnde in strijd met de eerbied voor de menselijke persoon, ook de dictatuur van het prole-

tariaat. Hilda Verwey-Jonker, die zich volmondig schaarde achter de herbezinning op het democratisch beginsel in SDAP-gelederen, had de dictatuur van het proletariaat in 1935 nog als een reële oplossing gezien voor de sociaal-democratie in landen met een ondemocratisch bewind.³⁵

Continuïteit in het denken van Hilda Verwey-Jonker kwam tot uiting in de passages in het nieuwe beginselprogramma over de verbondenheid van de Nederlandse sociaal-democratie met de Nederlandse natie. Aan deze passages, die onder meer sterk beïnvloed zijn door Henk Brugmans,³⁶ heeft ze vermoedelijk een niet onaanzienlijk steentje bijgedragen, gezien de herinneringen die ze oproepen aan haar 'Vlaamse Bewegingperiode'. Ze heeft trouwens in de jaren dertig diverse malen geschreven over de problematiek van de ingroei van de arbeidersklasse in de Nederlandse natie en de Westeuropese cultuur, over het vraagstuk van de relatie tussen nationalisme en internationalisme en over de verhouding van de arbeidersklasse tot de staat. Het meest interessant is het prae-advies dat ze opstelde voor de najaarsvergadering in november 1937 van de Socialistische Vereniging tot bevordering van de Studie van Maatschappelijke Vraagstukken. Dit in *De Socialistische Gids* van 1937 gepubliceerde prae-advies droeg de titel 'De sociaal-demokratische opvattingen ten aanzien van de nationale en internationale gedachte'.

De theorie van het democratisch socialisme op het stuk van de verhouding van de arbeidersklasse tot de natie – een groepsverbinding, die bestaat op grond van gemeenschappelijke cultuur en geschiedenis – was vrij volledig uitgewerkt. De theoretici Jean Jaurès, Otto Bauer, Hendrik de Man en het tijdschrift *Schakels* hadden het hunne bijgedragen tot een beter besef van de geleidelijke ingroei van de arbeidersklasse in de respectieve nationale culturen en de Westeuropese beschaving. Er bestond in de sociaal-democratie evenwel geen communis opinio terzake van het vraagstuk welke waarde de staat – een geordende rechtsgemeenschap, waarvan de grenzen niet met die van een natie hoeven samen te vallen – voor de arbeidersklasse had. Lange tijd had de door Marx en Engels geformuleerde staatsopvatting de socialistische theorie beheerst. Deze visie kwam

erop neer dat de staat een burgerlijk-kapitalistisch verschijnsel was, bestemd om samen met het kapitalisme te verdwijnen. Deze opvatting, die impliceerde dat de staatseenheid voor de arbeiders geen reële eenheid was, had vrijwel geen aanhang meer.

Veel meer steun dan de marxistische, genoot op dat moment de staatsopvatting van de Duitse reformisten. In deze zienswijze was de staat het middel bij uitnemendheid om het socialisme te verwezenlijken. De socialisten dienden zich verantwoordelijk te voelen voor de staat, ook voor de 'tegenwoordige', nog niet socialistische. In deze opvatting paste ook de acceptatie van de landsverdediging. 'Voor den arbeider van vandaag is de staat de instelling, die hem verzekert tegen ouderdom en ziekte. Voor alle arbeiderspartijen in democratische landen was en is bovendien de staat een bolwerk tegen reactionaire tendenzen: ze waarborgt de democratische rechten, die nu door ieder wel zeer bijzonder worden gewaardeerd. De staat is bovendien het enige thans denkbare orgaan, dat de socialisatie zal kunnen doorvoeren.'

Voor het moment beschouwde Hilda Verwey-Jonker de reformistische staatsopvatting als realistischer dan de marxistische. Haar blijvende verwantschap met het marxisme kwam tot uiting in haar overtuiging dat op lange termijn de staatsleer van Marx en Engels evenwel beter (zij het te weinig uitgewerkt) was. Deze had het dynamische aspect voor op de reformistische, statische, staatsopvatting, die geen ruimte liet voor een ontwikkeling van de staat in samenhang met de maatschappelijke ontwikkeling en die zich de maatschappij van de toekomst niet anders kon voorstellen dan in soevereine staten georganiseerd. Het was, om bij het marxisme te blijven, zeer wel mogelijk dat de staat in de toekomst zijn sterke positie zou verliezen. Er werd wel eens vergeten dat Marx en Engels over lange perioden spraken. De voorspelling van de 'afsterfing van de staat' was niet gedaan voor over enkele jaren, maar bedoelde een geheel nieuwe cultuurfase aan te duiden.

Concluderend pleitte Hilda Verwey-Jonker voor een 'nieuwe en moderne socialistische staatstheorie', omdat zowel de marxistische als de reformistische ontoereikend was. De econo-

mische ontwikkeling, die – zoals het marxisme leerde – aangaf in welke richting de maatschappelijke veranderingen waarschijnlijk zouden gaan, tendeerde naar internationalisme. Een socialistische staatsleer moest daarop inspelen, middels de opbouw van een ‘bovennationaal orgaan’, met behoud van de erkenning van de nationale cultuurverscheidenheid en van de positieve kanten van de moderne staat, welke deel uitmaakte van het cultuurgoed van een natie. De staat kon voor socialisten evenwel nooit een doel op zich worden.

In navolging van de Duitse sociaal-democraat Kautsky sprak Hilda Verwey-Jonker zich uit voor een ‘eigen «proletarisch» nationalisme’, om de voorkomen dat de arbeiderspartijen tot een kritiekloze aanvaarding van het burgerlijk nationalisme (waarin staat en vaderland het hoogste doel vormden, A.R.) zouden geraken. ‘Een eigen bewust nationalisme van de arbeidersklasse kan ook het behoud worden van een stuk nationale cultuur. Want die cultuur is bij de bourgeoisie niet veilig. Er is geen beter voorbeeld om dit aan te tonen dan Vlaanderen, waar de inheemse bourgeoisie volkomen «verfransiljonste» en het aan de boeren- en arbeidersbevolking overliet de resten van de oude en rijke Vlaamse cultuur te bewaren.’ (Met welke uitspraak ze en passant aangaf dat haar sympathie voor het Vlaamse nationalisme nog even sterk was als begin jaren dertig.) Maar tegelijkertijd, zo vervolgde ze, hield het proletarische nationalisme in dat de sociaal-democratie zich haar bovennationale doel voor ogen hield, elke ‘volkerenverenigende tendens’ bevorderde en zich verzette tegen elke onnodige nationale afsluiting.

Monarchie en landsverdediging

Tot de vernieuwingen die zich binnen de SDAP in de tweede helft van de jaren dertig voltrokken, behoorden de acceptatie van de landsverdediging en het verlaten van haar antimonarchale houding. Ook deze twee aspecten pasten bij de richting van toenadering tot andere volksgroepen in de Nederlandse samenleving en van een meer nationale opstelling, die de SDAP was ingeslagen. Maar zomin als deze door de partij-elite geënta-

meerde politiek van vernieuwing in zijn algemeenheid eensklaps door de hele achterban van harte kon worden gesteund – de gehechtheid aan de eigen rode zuil van in hoofdzaak buitenkerkelijke arbeiders, de rode familie, met bijbehorende zekerheid en uiterlijke kentekenen was groot onder de SDAP-leden –, nog minder stond de gehele partijaanhang te juichen over een verandering van de oude vertrouwde denkbeelden ten aanzien van defensie en monarchie; onderdelen van die vernieuwingspolitiek.

Het groeiend pragmatisme van Hilda Verwey-Jonker deed haar het veranderde partijstandpunt in de monarchale kwestie accepteren als de onder de omstandigheden meest realistische opstelling. (Nederland had in de 'huidige tijd' behoefte aan een vast middelpunt voor de democratie en aan continuering van de bestaande monarchale traditie. Bovendien mochten de politieke tegenstanders van de sociaal-democratie niet de kans krijgen met de verkiezingsstrijd in zicht de 'strijd op een zijlijn' af te leiden, schreef ze begin 1937.) Maar ze maakte bezwaar tegen de 'Oranjeliefde' die haar 'per circulaire' van het partijbestuur werd opgelegd. Juist omdat 'wij van onszelf weten, dat we de monarchie niet volledig voor onze rekening nemen en omdat we weten, dat we onze republikeinse gevoelens maar tijdelijk het zwijgen opleggen, daarom past ons nu een zekere reserve en een zekere afstand'.³⁷ Het gewijzigde partijbeleid inzake de militaire kwestie wees Hilda Verwey-Jonker zonder meer af.

In 1921 had de SDAP aan haar traditioneel antimilitarisme – oorlogen waren in haar opvatting uitvloeisel van het kapitalisme – het standpunt van de nationale ontwapening toegevoegd. Dit onder invloed van de in Europa, inclusief Nederland – na de afschuwelijke ervaringen opgedaan met de Eerste Wereldoorlog – levende stemming van 'nooit meer oorlog'. (Nederland was overigens buiten deze oorlog gebleven, zoals bekend. Tijdens de oorlog had de Europese sociaal-democratie, ook de Nederlandse, vóór de mobilisatiekredieten van hun respectieve regeringen gestemd.) Het ontwapeningsstandpunt handhaafde de SDAP tot 1937, toen door hetzelfde congres dat het nieuwe beginselprogram aanvaardde, ook de landsverdediging werd aanvaard.

Het ontwapeningsvraagstuk was een punt dat Hilda Verwey-Jonker zeer na aan het hart lag, zoals al eerder is gebleken. In haar jeugd had ze met het antimilitarisme kennis gemaakt door haar opvoeding en in de jeugdbeweging. In haar studententijd was ze verder gestimuleerd in haar antimilitaristische opvattingen. Bovendien waren met name de religieus-socialisten en de sociaal-democratische vrouwenbond fel vóór ontwapening.

Een van haar eerste artikelen over deze problematiek schreef ze in 1931, samen met Henk Brugmans. In deze door mij al eerder vermelde publikatie onder de titel *Socialisme en oorlog*, vertolkten de schrijvers het standpunt van de generatie jonge socialisten, die in hun opinie een volgende oorlog moest proberen te verhinderen.

Verzet tegen de oorlog was niet te scheiden van het verzet tegen het kapitalisme. De 'moderne' oorlog was immers een typisch kapitalistisch verschijnsel, aldus de schrijvers. De sociaal-democratie was bereid de oorlog met reformistische en met revolutionaire middelen te bestrijden. Op de reformistische, wettelijke, middelen was ze aangewezen in vreedstijd. En in dit opzicht schuwde ze terecht zelfs de samenwerking met burgerlijke, vredesgezinde groeperingen niet, zoals bleek uit de sociaal-democratische deelname aan de Volkenbond. Een deelname welke volledig gerechtvaardigd was, ondanks alle kritiek die er op dit instituut kon worden geleverd. (Het was bij voorbeeld tot dan toe niet in staat gebleken ook maar één der grote wereldproblemen op te lossen.) De Volkenbond hield de vredesidee levend en was het enige internationale forum 'waar onze stem kan klinken ook buiten onze rijen'.

De revolutionaire strijdmiddelen van de sociaal-democratie konden ook buiten oorlogstijd toepassing vinden. (Zo was de persoonlijke dienstweigering een revolutionair middel, al kon dit in Nederland onder bepaalde omstandigheden wettelijk toegestaan zijn.) Maar in elk geval was één ding zeker wat de schrijvers betrof, namelijk dat de beslissing van wel of geen oorlog stond of viel met de mate van strijdbaarheid der massa op het kritieke moment. In de oorlogssituatie wilden zij zich 'niet vastleggen op enige vorm van verzet, algemene werksta-

king of greep naar de macht, mits men wel weet, dat wij bereid zijn tot alles, indien er effect uit sorteert [...] wanneer de arbeidersklasse gebruik zal maken van het wapen der gekruiste armen of van gewapende opstand in tijd van mobilisatie, dan betekent dit een revolutionaire situatie, dan betekent dit, dat het vraagstuk van socialisme of kapitalisme in zijn volle omvang wordt gesteld'. Het zal inmiddels geen verbazing wekken dat de schrijvers zich onomwonden uitspraken tegen de aanvaarding van de landsverdediging door de Nederlandse sociaal-democratie. (Er waren veel andere sociaal-democratische partijen die dit beginsel wel op hun programma hadden staan.)

Buiten oorlogstijd wezen de schrijvers de voorbereiding tot geweld in de klassenstrijd, dus van een rood leger en een 'arbeidersweer', af. Dit omdat zij niet geloofden aan de 'duurzaam-revolutionaire macht van het moderne oorlogstuig, ook al zou zich dat in socialistiese handen bevinden'. Laatstgenoemd standpunt heeft Hilda Verwey-Jonker vanaf 1933 verlaten onder de druk van de groei der fascistische bewegingen. Niet langer achtte ze nadien een gewelddadige toespitsing van de klassenstrijd en gebruik van gewapende organen door de arbeiders ontoelaatbaar, alhoewel ze de voorkeur bleef geven aan het zoeken naar geweldloze middelen.³⁸ Voor het overige had ze in dit artikel haar denkbeelden over het oorlogs- en ontwapeningsvraagstuk op essentiële punten vastgelegd tot in de Tweede Wereldoorlog.

April 1936 verzette Hilda Verwey-Jonker zich hevig tegen een kort tevoren door Albarda gehouden pleidooi voor de acceptatie van de landsverdediging door de partij; dit laatste in het licht van het toenemend oorlogsgevaar van de kant van Hitler-Duitsland. Het was onjuist om te stellen dat fascisme en Hitler automatisch oorlog betekenden, schreef ze onder meer. Er waren ook anti-oorlogsgezinde krachten aan het werk in Duitsland. Voor een dictatuur was bovendien een verloren oorlog veel gevaarlijker dan voor een democratie; oorlog betekende immers maar al te vaak het einde van een dictator. Verder gaf het geen pas alle daden van Duitsland – zoals de militaire bezetting van het Rijnland – maar meteen te interpreteren als oorlogsdreiging. Ook voor de niet-nationaal-socia-

listische Duitser betekende die bezetting niet anders dan een 'gewone daad van rehabilitatie' ten opzichte van het onrechtvaardige vredesverdrag gesloten aan het einde van de Eerste Wereldoorlog.³⁹ Met deze argumentatie schaarde ze zich achter de door de toenmalige Engelse regering met betrekking tot Duitsland gevoerde 'appeasement'-politiek.

Kennelijk was de wijze waarop Hilda Verwey-Jonker haar ontwapeningsstandpunt verdedigde niet zonder effect gebleven in de SDAP, gezien haar benoeming in de mei 1936 ingestelde commissie ter bestudering van het militaire vraagstuk.⁴⁰ 28 november van hetzelfde jaar bracht de zestien leden tellende commissie onder voorzitterschap van Albarda haar rapport uit, bestaande uit een meerderheids- en een minderheidsnota. Onder verwijzing naar het toenemende oorlogsgevaar van de kant van de fascistische mogendheden Duitsland en Italië en van Japan in het Verre Oosten, werd in de meerderheidsnota de landsverdediging aanvaard. In de minderheidsnota daarentegen spraken de vier ondertekenaars, ds. W. Banning, mevrouw A. E. J. de Vries-Bruins, Carry Pothuis-Smit en Hilda Verwey-Jonker, zich uit voor een 'beperking van de Nederlandse weermacht tot een gewapende macht, uitsluitend bestemd tot het nakomen van Volkenbondsverplichtingen en het keren van over onze grenzen invallende benden' (fascistische stormtroepen e.d., A. R.) Hiermee benaderden zij het ontwapeningsprogramma van de SDAP.

Overigens sprak ook het minderheidsrapport zich niet meer uit voor nationale ontwapening. Twee ondertekenaars, Banning en De Vries-Bruins, beschouwden de eis van nationale ontwapening als niet langer houdbaar. De vraagstukken waren te complex om hiermee opgelost te zijn, vonden ze. Met name gold dit voor de allesbeheersende kwestie van een internationale rechtsorde. De landsverdediging wilden zij echter niet aanvaarden, in tegenstelling tot de commissiemeerderheid die dit wél deed, doordat zij zich bereid verklaarde tot de instandhouding van een weermacht geschikt om het land te verdedigen met bijstand van anderen *buiten* Volkenbondsverband.

Hilda Verwey-Jonker en Carry Pothuis-Smit hadden met de

ondertekening van de minderheidsnota nog flink wat water in de wijn moeten doen. In hun ogen kon de eis van nationale ontwapening wél gehandhaafd blijven. Voorts keurden zij het gebruik van militaire machtsmiddelen ter handhaving van de internationale rechtsorde eerst goed indien dit geschiedde met behulp van een eigen gewapende macht van de Volkenbond. Zij waren het niet eens met een oplossing op basis van samenwerkende contingents van nationale legers der Volkenbondstaten, zoals de overige commissieleden, inclusief Banning en De Vries-Bruins, die voorstonden – en zoals het ook in de minderheidsnota naar voren werd gebracht –, als overgangsmaatregel naar de ook door de overige commissieleden als ideaal beschouwde aparte gewapende macht van de Volkenbond. In *Kentering* van februari 1937 schreef Hilda Verwey-Jonker te vrezen dat via het kleine legertje dat voor het internationale doel werd afgestaan, uiteindelijk ook de gehele natie in de strijd zou worden betrokken.

Later geraakte ze tot de conclusie dat de partij met de aanvaarding van de landsverdediging realistischer was geweest dan zijzelf. Tijdens de Tweede Wereldoorlog won bij haar de opvatting veld dat het niet reëel was van de geallieerden te verlangen dat ze Nederland gewapenderhand zouden bevrijden en zelf geen aandeel in de strijdkrachten te willen leveren. Net als in de jaren dertig bleef en blijft ze staande houden dat Nederland in 1940 vermoedelijk onverdedigbaar was. Maar ze beschouwt dit gegeven in dit verband als niet relevant. Wat haar betreft is hier de solidariteitskwestie aan de orde. Daarom is Hilda Verwey-Jonker er ook voorstander van dat Nederland in de Nato blijft.

Nawoord

In haar ideologische ontwikkeling in de jaren dertig representeerde Hilda Verwey-Jonker op een interessante wijze de SDAP-geschiedenis. Net als bij de partij het geval was, evolueerde ze van marxisme naar een meer pragmatisch, zedelijk gefundeerd socialisme. Oorzaken van particuliere aard lagen ten grondslag aan deze ontwikkeling, te zamen met een aantal algemene

oorzaken die de vernieuwing in de partij als geheel teweegbrachten.

In deze ontwikkeling van Hilda Verwey-Jonker was van een radicale ommekeer geen sprake, wel van een verschuiving. Haar socialisme was van aanvang af zedelijk en ondogmatisch gefundeerd door de basis die ze van huis uit (opvoeding, jeugdbeweging, kennismaking met het religieus-socialisme van Horreüs de Haas) en in haar studententijd (invloed van de sociologiestudie) had meegekregen. Reeds begin jaren dertig stelde ze zich pragmatisch op, toen ze in de strijd voor ontwapening de samenwerking met burgerlijke groeperingen niet schuwde. Van de andere kant bleef ze in de latere jaren dertig in een aantal opzichten marxistisch denken.

Tot slot: hoe 'rechts' of 'links' stond Hilda Verwey-Jonker in de SDAP in de jaren dertig? Die vraag is niet zo gemakkelijk te beantwoorden, aangezien zij een blijvende voorliefde voor het 'linkse' marxisme paarde aan sympathie voor 'onmarxistische', 'rechtse' standpunten en vernieuwingen. Een kleurloze middenfiguur was ze zeker niet. Daarvoor was ze te principieel. Het behoud van het socialistisch ideaal en het socialistisch karakter van de SDAP stonden bij haar altijd voorop. Men zou haar eerder onafhankelijk kunnen noemen, te meer daar ze niet bang was om een minderheidsstandpunt in te nemen, zoals herhaalde malen bleek.

Januari 1980

Noten

1—De gegevens op basis waarvan ik dit artikel heb geschreven, ontleen ik aan gesprekken met de heer en mevrouw Verwey en met ds. L. H. Ruitenberg. Daarnaast heb ik gebruik gemaakt van een interview met Hilda Verwey-Jonker in *Vrij Nederland* van 20 april 1974 en van het (ongepubliceerde) verslag van de redevoering die ze heeft gehouden bij de crematie van haar moeder, M. E. Jonker-Westerveld (1976). Verder heb ik me gebaseerd op de — hierna te noemen — nodige achtergrondliteratuur, al of niet gepubliceerde geschriften van me-

vrouw Verwey-Jonker, kranten en jaar- en congresverslagen. Bij mijn onderzoek is mij nuttige assistentie verleend door mevrouw M. Campfens, verbonden aan het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam. Kritische opmerkingen van mevrouw Verwey-Jonker en de heren J. Bank en Th. Minderaa, verbonden aan het Instituut voor Geschiedenis van de Rijksuniversiteit Utrecht, zijn in dit artikel verwerkt.

2—Ger Harmsen, *Blauwe en rode jeugd. Ontstaan, ontwikkeling en teruggang van de Nederlandse jeugdbeweging tussen 1853 en 1940*, Assen 1961.

3—*Schakels*, november 1930.

4—H. Verwey-Jonker, 'Alcohol en samenleving', in: *Ook jij!* (uitgave van de samenwerkende bonden OVJT—CJB—JGOB—NBAS—JCOB), z.pl. z.jr., p. 5-9.

5—*Kentering*, mei, november 1928; mei, december 1929; mei 1930; maart, april 1931; 15 januari, 31 mei 1932.

6—*Schakels*, november, november-december 1929; september, november 1930; augustus 1931; augustus-september 1932.

7—H. F. Cohen, *Om de vernieuwing van het socialisme. De politieke oriëntatie van de Nederlandse sociaal-democratie 1919-1930*, Leiden 1978². H. Verwey-Jonker, *Beginsel en werkelijkheid. Radiospeech te houden door Mw. Hilda Verwey-Jonker in het vrouwenhalfuur op woensdag 5 april 1939*, archief H. Verwey-Jonker. Hilda Verwey-Jonker, 'Vijf en twintig jaar socialistische theorie', in: *ir. J. W. Albarda. Een kwart eeuw parlementaire werkzaamheid in dienst van de bevrijding der Nederlandse arbeidersklasse*, Amsterdam 1938, p. 330-348.

8—*De Sociaal-Demokraat*, 29 oktober 1932.

9—*De partij in de crisis en de crisis in de partij. Een woord van het Partijbestuur aan de leden der SDAP*, z.pl., 1932, p. 4.

10—*De Sociaal-Demokraat*, 23 januari, 30 januari, 6 februari 1932.

11—*De Sociaal-Demokraat*, 20 februari 1932.

12—Idem.

13—*De Sociaal-Demokraat*, 5 maart 1932.

14—Hilda Verwey-Jonker, *Een woord aan de Ouderen. Generatieproblemen in de Partij*, z.j. (1932), archief H. Verwey-Jonker.

- 15—*De Sociaal-Demokraat*, 8 juli 1933.
- 16—Ook de vrouwen en beoefenaren van vrije beroepen behoorden tot die groepen.
- 17—*De Sociaal-Demokraat*, 1 april 1933. L. de Jong, *Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog* 1939-1945, dl. 1, Den Haag 1969.
- 18—*De Sociaal-Demokraat*, 15 april 1933.
- 19—*De Sociaal-Demokraat*, 29 april 1933. *Kentering*, oktober 1933. H. Verwey-Jonker, *Fascisme en reactie*, z.j. (1933), archief H. Verwey-Jonker. Gedeeltelijk gepubliceerd in *Het Fundament*, 1934, nr. 11, p. 21-23. H. Verwey-Jonker, *Fascisme of socialisme. De keuze van onze tijd? Radiospeech te houden door Mw. H. Verwey-Jonker in het vrouwenkwartiertje op woensdag 27 mei 1936*, archief H. Verwey-Jonker.
- 20—H. Verwey-Jonker, *Boycot. Maar wat willen we eigenlijk?* z.j. (1933), archief H. Verwey-Jonker.
- 21—Zie voor herzieningscommissie en *Herzieningsrapport* o.m.: R. Abma, 'Het Plan van de Arbeid en de SDAP', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, dl. 92, aflevering 1, 1977, p. 37-68.
- 22—*De Sociaal-Demokraat*, 8 juli 1933.
- 23—*De Sociaal-Demokraat*, 9 december 1933.
- 24—H. Verwey-Jonker, Artikel n.a.v. het *Herzieningsrapport*, z.j. (1934), archief H. Verwey-Jonker.
- 25—*De Sociaal-Demokraat*, 14 april 1934.
- 26—*De Sociaal-Demokraat*, 8 december 1934, 22 december 1934, 5 januari 1935.
- 27—Zie voor het *Plan van de Arbeid* o.m.: R. Abma, a.w.; E. H. Kossmann, *De lage landen 1780-1940*, Amsterdam-Brussel 1976; Gerard Nederhorst, 'Het Plan van de Arbeid', in: *Het eerste jaarboek voor het democratisch socialisme*, (onder redactie van Jan Bank e.a.), Amsterdam 1979, p. 109-136.
- 28—Hilda Verwey-Jonker, *Vijf en twintig jaar*, p. 336.
- 29—Hilda Verwey-Jonker, *Beginsel en werkelijkheid*, p. 9.
- 30—*De Sociaal-Demokraat*, 16 september 1933. Zie ook: *Kentering*, maart 1930 en *Schakels*, september 1933.
- 31—Opgenomen in *Handboek voor het Plan van de Arbeid*, Amsterdam 1936², p. 135-142.

32—Zie hiervoor: *Verslag van het drie en veertigste congres der Sociaal-Democratische Arbeiderspartij in Nederland*, gehouden te Den Haag, februari-maart 1937; Koos Vorrink, *Een halve eeuw beginselstrijd. Overdenkingen over verleden en toekomst bij een historische mijlpaal*, Amsterdam 1945².

33—Jan Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volksbeweging (NVB)*, Deventer 1978, p. 102.

34—Koos Vorrink, a.w., p. 99.

35—Hilda Verwey-Jonker, *Het socialisme in onze tijd*, Amsterdam 1935, p. 24, 71. Hilda Verwey-Jonker, *Beginsel en werkelijkheid*, p. 10, 11.

36—H. M. Ruitenbeek, *Het ontstaan van de Partij van de Arbeid*, Amsterdam 1955, p. 39.

37—*De Sociaal-Demokraat*, 30 januari 1937.

38—*De Sociaal-Demokraat*, 15 april 1933. Hilda Verwey-Jonker, *Het socialisme in onze tijd*, p. 81-83.

39—*De Sociaal-Demokraat*, 11 april 1936.

40—Zie hiervoor: *Het verslag van de commissie ter bestudering van het militaire vraagstuk*, (uitgave SDAP) Amsterdam 1937. Verslag van het drie en veertigste congres.

Ten koste van de helderheid

De overgang van De Socialistische Gids tot Socialisme en Democratie, 1938

S. A. J. van Faassen

Ten koste van de helderheid. De overgang van *De Socialistische Gids* tot *Socialisme en Democratie*, 1938.

In december 1938 verscheen in *De Socialistische Gids*, het maandblad van de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij, een bijdrage van de voornaamste redacteur van dat tijdschrift, W. A. Bongers, met de titel 'Afscheid'. Hij kondigde in deze bijdrage het aftreden van de redactie van *De Socialistische Gids* aan; naast Bongers maakten J. W. Albarda, J. F. Ankersmit, J. Tinbergen, W. H. Vliegen, Th. van Waerden, S. de Wolff en nog enkele anderen deel uit van de redactie.

'Deze aflevering van *De Socialistische Gids* is de laatste, welke verschijnt. De redactie neemt afscheid van haar lezers. Men zal het, naar hij hoopt, van den schrijver dezer regelen niet aanmatigend vinden, dat hij in dit afscheid ook een persoonlijke klank doet horen. Immers hij heeft, nu drie en twintig jaar geleden, in opdracht van de partijleiding, dit tijdschrift opgericht. Hij vond deze opdracht zeer eervol en hij heeft er zich voor ingespannen haar zo goed mogelijk uit te voeren. De oprichting viel in de moeilijke oorlogsjaren, ook later zijn de omstandigheden voor *De Socialistische Gids* niet altijd gunstig geweest en zijn dagelijksche leider heeft vaak voor het tijdschrift moeten vechten. *De Socialistische Gids* was dan ook een integreerend deel van zijn leven geworden. Daaraan komt nu voorgoed een einde.'

Deze woorden klonken bitter, maar daar had Bongers dan ook alle reden voor. Na vastgesteld te hebben dat hij niet aftrad wegens zijn leeftijd – integendeel, hij voelde zich 'nog niet zeer oud' – en dat hij zonder bezwaar nog geruime tijd voort zou

kunnen gaan met het redigeren van *De Socialistische Gids*, bracht hij de werkelijke reden van zijn abdicatie ter tafel. 'De reden van mijn vertrek is hierin gelegen, dat ik het gegronde vermoeden had, dat het den betreffenden instanties aangenaam zou zijn. De wijze waarop zij op mijn mededeling gereageerd hebben, heeft het bewijs geleverd, dat ik juist gezien heb. Men vindt mij misschien nog niet zo oud, maar vermoedelijk toch wel ouderwets.' Met onverholen sarcasme voegt Bongers daar nog aan toe: 'Er moet blijkbaar iets anders gebeuren, er moeten nieuwe krachten in de leiding komen. Ein neues Lied, ein besseres Lied!'

Om redenen die verderop ter sprake zullen komen, geloof ik niet dat Bongers mededelingen voor de vaste lezers van zijn tijdschrift als een donderslag bij heldere hemel kwam. Vast staat wel dat Bongers afgedwongen afscheid een voorlopig eindpunt betekende van een reeds eerder ingezette verschuiving binnen de sociaal-democratische partij (zie bv. Michielsse, *Socialistische vorming*, p. 10).

De communist Alex de Leeuw zag het scherp toen hij de opvolger van *De Socialistische Gids*, *Socialisme en Democratie*, begroette met de woorden: 'De voornaamste grief, die in het bijzonder de uitgeefster, de «Arbeiderspers» tegen het oude maandblad liet horen, was dat dit weliswaar degelijk, maar ook vervelend was, zodat het weinig lezers kon boeien; op dit punt zou het nieuwe blad nu een verbetering brengen. Of «Socialisme en Democratie» minder vervelend is dan zijn voorganger, dat willen wij in het midden laten, maar wij moeten onmiddellijk toegeven dat het minder degelijk is.' Ger Harmsen, aan wiens *Leven en werk van mr. A. S. de Leeuw* ik bovenstaand cynisch commentaar ontleen,¹ voegt er de als verwijt bedoelde opmerking aan toe dat De Leeuw verzuimde te wijzen op de ideologische wending die de overgang van *De Socialistische Gids* naar *Socialisme en Democratie* veroorzaakte. Nu was De Leeuw zeker niet iemand die een blad voor zijn mond nam als het erom ging in ideologische kwesties tot klaarheid te komen, zodat terecht de vraag kan rijzen of het met die ideologische wending zo'n vaart wel liep.

Bongers heeft, net als Banning, nooit tot de radicale vleugel van

het Nederlandse socialisme behoord. In zijn *Scheltema en het socialisme (Persoonlijke herinneringen)* vertelt Bonger: 'Kort na de verkiezingen was mijn belangstelling voor «de groote zaak» ontwaakt en in 1898 was ik lid der Partij geworden. De diepste drijfveer daartoe [...] was, wat men kan noemen: sociaal medegevoel en democratisch besef. Enerzijds was het mij reeds van kindsbeen af een ondraaglijke gedachte geweest, dat in een zoo rijke wereld zooveel ellende geleden werd, anderzijds zat mij het menschelijk saamenhoorigheidsgevoel – soortgevoel kan men het ook noemen – diep in het bloed: het feit bijv. dat de eerste de beste met geld het kiesrecht had, wat anderen onthouden werd, wekte reeds bij mij als kind mijn lachlust en verachting op. Toen ik door studie met het socialisme bekend was geworden – mijn wetenschappelijke interesse ging ook reeds dien kant op – werd ik er spoedig een overtuigd adept van.'²

Dit was de tijd waarin het hyper-individualisme van de, literaire, Beweging van Tachtig over zijn hoogtepunt heen was, en waarin de ideeën van, bij voorbeeld, William Morris over 'gemeenschapskunst' veld begonnen te winnen. Bij sommigen, de componist Diepenbrock bij voorbeeld, leidde dit tot een wending naar het rooms-katholicisme; veel anderen deden met Bonger de stap naar het socialisme – net als hij in eerste instantie uit een gevoel van sociale bewogenheid, niet vanuit een haarscherpe analyse van de maatschappelijke omstandigheden. Wie wil weten en navoelen met welk een enthousiasme intellectuelen als Bonger, Herman Gorter, Henriëtte en Rik Roland Holst, enzovoort, zich op het socialisme stortten, moet de passages die Henriëtte Roland Holst daaraan wijdt in haar boekje over Herman Gorter er maar eens op na lezen.³ Dat het bij velen nooit verder kwam dan een gevoelssocialisme, blijkt uit Henriëtte Roland Holsts autobiografie, waarin zij vertelt dat zij en haar man op advies van Herman Gorter *Das Kapital* gingen bestuderen: 'Mijn man was zoo verstandig om de economische uiteenzettingen over te slaan, de gedeelten over de geschiedenis van het proletariaat in Engeland las hij daarentegen met groote belangstelling. Zelf had ik nooit iets aan staathuishoudkunde gedaan en zelfs de termen waren vreemd voor

mij. Maar tenslotte overwon ik de moeilijkheden en het ontstaan van waarde en meerwaarde werd mij duidelijk. Ik probeerde ook het tweede en derde deel te lezen, maar daar ik geen wiskunde had geleerd, waren zij abacadabra voor mij.⁴ Rik Roland Holst kwam zelf zó ver niet. In een brief aan zijn neefje Adriaan Roland Holst schreef hij in 1921 met een zeker *dédain* over de activiteiten van zijn vrouw: 'Lees je die artikelen van Jet. Een Congres dat drie weken duurt. Een communisme dat zichzelf opheft, en ondergaat door *corruptie* ('t woord is niet van mij maar van haar), maar de theoretische exegesen daar gaat 't om, je houdt een paard niet om 't paard maar om de wedren, 't communisme is een taktiek en een strijdvraag en opent de mogelijkheid tot een oneindig aantal splitsingen en onderverdeelingen, en een onnoembaar aantal ruzies en betoogen. Ik kan er nu zelfs geen groot ideaal meer in zien, 't is een kat die om zijn eigen staart draait en niet kan eindigen.'⁵

Dat het communisme, en het socialisme, een tactiek is, had Rik Roland Holst scherp gezien. Dat besef droeg ook Bonger zijn leven lang met zich mee. Bonger stond als zovelen voor het door Peter Gay beschreven dilemma: '[...] the choice between incompatibles – principles and power.'⁶ Voor een democraat in hart en nieren als Bonger golden echter evenzeer Gay's woorden: 'The significance of revisionist socialism [...] is unquestioned. It is the only important challenge to marxism that developed within German Social Democracy, and it takes its place beside Fabianism as one of the major modern philosophies of peaceful change toward socialism.'⁷ Vooral Gay's verwijzing naar het fabianisme is niet onbelangrijk, omdat de Nederlandse sociaal-democraten in hoge mate beïnvloed waren door Morris, Sydney en Beatrice Webb, G. B. Shaw en andere fabianisten.

Wat Bonger van andere marxisten⁸ onderscheidt is zijn voornamelijk sociologische en economische standpunt met betrekking tot de ontwikkeling naar een rechtvaardiger maatschappij. Juist dat zal hem later in de 'botsing' met Banning c.s. opbreken.

In *De Nieuwe Tijd* schreef Bonger niet lang na het Deventer congres een artikel over 'Marxisme en revisionisme. En-

kele psychologische en sociologische opmerkingen'. Hij keerde zich daarin tegen een artikel van Karl Kautsky waarin die had beweerd dat de SDAP de marxisten uitgestoten had. Bongger nam daartegen scherp stelling. 'De onjuistheid kan ik, – die zelf een tegenstander van het roeyement was – op meerdere wijzen aantonen. Ik behoef er echter slechts op te wijzen, dat geen enkele der bekendste, bekwaamste marxisten uit de partij werd gestoten. Men heeft drie mannen geroyeerd, die zich aan het hoofd van een kleine sekte hadden geplaatst, die het als haar belangrijkste taak beschouwt, de parlamentsfractie enz. in haar orgaan *De Tribune* te critiseren. Deze critiek geschiedde op een hatelijke wijze en bleef op de meest ongeschikte ogenblikken niet uit.'⁹ Een wat jezuïtische verklaring, dunkt mij, maar op zichzelf een fraai staaltje van het dilemma tussen principes en macht. In hetzelfde artikel wijst Bongger ook de klassenstrijd als richtinggevend principe af: 'Hoe belangrijk de klassenstrijd, en de daaruit ontspruitende moraal-voorschriften ook zijn, hij vult het maatschappelijk leven niet geheel en dus moeten talrijke ethische regelen daarnaast staan, en dit is ook in werkelijkheid het geval. Een opkomende klasse [...] strijdt met open vizier, eerlijk en rond, en behoeft niet, zoals ondergaande klassen, haar toevlucht te nemen tot leugens en listen. Bovendien, is het onmogelijk, dat in de tegenwoordige maatschappij een algemeen geldige menselijke moraal zou heersen, de arbeidende klasse streeft naar een maatschappelijke orde, waarin dit wel zo zal zijn, en dit kan niet zonder invloed blijven op haar tegenwoordige ethische opvattingen.'¹⁰ Klassenstrijd beschouwde Bongger dan ook als een noodzakelijk kwaad,¹¹ en zijn adagio 'Het socialisme zal practisch zijn of het zal niet zijn'¹² spreekt boekdelen.

Daarnaast is het opmerkelijk dat Bongger al in januari 1928 in zijn in *De Socialistische Gids* gepubliceerde opstel 'Toch naar een «Labour-Party»? pleitte tegen het ontstaan van een Partij van de Arbeid, waarin de socialistische partij en de vakbeweging zouden samengaan. Voor zulk een samengaan zouden partij en vakbeweging in de maatschappelijke strijd geheel dezelfde doelen behoren na te streven. Bongger ontkende dat. 'In meerdere opzichten gaan vakbeweging en politieke partij de-

zelfde wegen en is dus samenwerking op verschillende punten begrijpelijk en zelfs voor de hand liggend, maar niet in alle opzichten [...] De vakbeweging komt op voor de belangen van bepaalde groepen arbeiders als producenten – iedere poging om de arbeiders in het algemeen te organiseren is steeds mislukt en zal steeds mislukken. Het feit, dat diverse groepen ook gemeenschappelijke belangen hebben, verandert hieraan weinig. De kern is en blijft groepsbelang. Daartegenover heeft de politieke partij op te komen voor de arbeidersklasse in haar geheel, als draagster van het toekomstige algemene belang; het uit de aard der zaak opportunistische standpunt der vakbeweging kan nimmer door de politieke partijen gedeeld worden.¹³ Bongers socialisme ging dus de pure belangenbehartiging te boven, en zou als opvoedend gedefinieerd kunnen worden.

In een in april-mei 1919 in *De Socialistische Gids* gepubliceerde reactie op Henriëtte Roland Holsts uit 1918 daterend boekje *De revolutionaire massa-aktie*, dat kennelijk zó belangrijk gevonden werd dat het het jaar daarop afzonderlijk als brochure verscheen, toont Bonger zich een voorstander van een geleidelijke evolutie, in tegenstelling tot Lenins leer van het breken van de burgerlijke staat. Elke maatschappelijke vernieuwing sloot volgens Bonger aan bij het bestaande.

Cohen schrijft in zijn dissertatie: 'Het meningsverschil tussen de revolutionairen en de reformisten ligt, zoals beide partijen heel goed aanvoelen, vóór alles in de beoordeling van de revolutionaire gebeurtenissen in Europa na de oorlog. In dit opzicht is de reformistische, en met name Bongers analyse onmiskenbaar de meest realistische: niet het socialisme is nu aan de orde, maar een min of meer aan banden gelegd kapitalisme met socialistische elementen erin.'¹⁴ Dat oordeel zou over heel Bongers werk geveld kunnen worden. Van dit socialisme-van-de-kleine-stapjes is zijn werk doortrokken. Niettemin is het goed in herinnering te houden dat Bongers uitgangspunt altijd het historisch materialisme is gebleven. Röling schrijft terecht dat Bongers werk 'dienstbaar [was] aan de strijd tegen het kapitalisme. Hij wilde aantonen dat alleen het kapitalisme de oorzaak van de misdaad was.'¹⁵

Dáárin ligt waarschijnlijk ook het verschil met Banning:

Bonger nam een gematigde houding aan om zijn doel te bereiken, Bannings gematigde houding wás zijn doel. Terecht wijst Jan Rogier erop dat Bannings personalistisch socialisme nauw verwant was aan het corporatisme.¹⁶ Het met het corporatisme verband houdende hiërarchische karakter 'moest dienen om de inerte massa op te voeden, om de verwilderde zeden te hervormen, om het ethos van de arbeid te vestigen, in één woord om de wereld te herkerstenen'. Ik geloof er dan ook niets van dat, zoals Jette Westerbeek aanneemt, de overgang van *De Socialistische Gids* naar *Socialisme en Democratie* ingegeven zou zijn door de angst voor ondemocratische stromingen: 'Rond 1937-1938 vonden er overal bedreigende ontwikkelingen plaats: toenemend fascisme en een steeds groter wordende verwarring op economies en politiek gebied. De SDAP zag «de democratie» bedreigd en wilde haar op alle mogelijke manieren beschermen; wellicht ook door «linkse» aanvallen af te weren en dus door invloed uit te oefenen op de inhoud van *De Socialistische Gids*.'¹⁷ Niet alleen spreekt hieruit nogal een overschatting van de inspanningen van de SDAP, de democratie te bewaren – in, bij voorbeeld, het Comité van Waakzaamheid van Anti-Nationaal-Socialistische Intellectuelen overheersten burgerlijke en communistische intellectuelen –, maar ook mag uit bovenstaand citaat blijken dat de verdediging van de democratie bij Banning cum suis in niet zulke heel betrouwbare handen was. Wie het aan het fascisme gewijde hoofdstuk van zijn *Hedendaagse sociale bewegingen*, zijn *Het nationaal-socialisme*, en zijn activiteiten in Sint Michielsgestel¹⁸ beschouwt, zal niet anders dan kunnen beamen dat Banning niet de man was om het fascisme te keren. Juist een krachtig en ideologisch sterk socialisme zou wat dat betreft gewicht in de schaal hebben kunnen leggen, niet het verwaterde, alles verzoenende, vage aftreksel dat in Nederland onder Bannings invloed de boventoon voerde.

In het 'Ter inleiding' op de eerste aflevering van *Socialisme en Democratie* deelt de redactie, bestaande uit Banning, H. Brugmans en J. van Gelderen, mee dat de taak van de redactie onveranderd blijft: 'mede te werken aan de verdediging, verbreiding, verdieping en uitwerking der democratisch-socialis-

tische gedachte'. Het democratisch socialisme 'weet zich thans helderder dan ooit de omvangrijkste hechtst georganiseerde en meest bewuste voortzetting van een groei, die de gehele cultuurontwikkeling der Europese mensheid omspant. De strijd om de verwezenlijking van onze idealen is in een fase getreden, waarin het niet slechts gaat om bepaalde, concrete, politiek-economische leuzen en eisen, doch veeleer om de redding van waarden zonder welke alle maatschappelijke arbeid zijn zin verliest, waarden, die sinds hun ontluiking in de menselijke geest de gang der beschaving hebben begeleid en eeuwige waarden dienen te heten: het streven naar gerechtigheid, de erkenning van de menselijke persoonlijkheid en haar aanspraken op vrijheid.'¹⁹ Hieruit blijkt al het verschil met Bonger wie het wél ging om bepaalde, concrete, politiek-economische eisen. Het is terecht dat het socialisme met het partijprogramma van 1937 tot een cultuuropvatting werd in plaats van economische wetmatigheid, maar welke waarden Banning werkelijk bedoelde te verdedigen, werd voor de lezers van *Socialisme en Democratie* al spoedig duidelijk. Zo heette Banning in zijn artikel 'Het ongeloof der revolutie' het socialisme 'een sociale verwerkelijking van het humanisme'.²⁰ Hij voegde daar een verontschuldiging aan het christelijk confessionalisme aan toe, omdat 'dat gewend is humanisme als anti-christelijk terzijde te stellen'; hij had er beter aan gedaan een verontschuldiging richting socialisme aan toe te voegen. Het is duidelijk dat hierbij de opvattingen van Hendrik de Man een rol spelen. Er is veel geschreven over de invloed van De Man op het socialisme, maar er is mijns inziens nog nimmer duidelijk gemaakt welke factoren ertoe bijdroegen dat zijn opvattingen zo kritiekloos geaccepteerd werden. Ik zal mij hier niet aan een verklaring wagen, duidelijk is wel dat psychologische factoren een grote rol speelden, en nauwelijks rationeel-politieke.

In De Mans *De socialistische idee* (Arnhem 1933) schrijft hij in het voorwoord dat zijn overwegingen hem 'leidden tot de praktische conclusie dat het socialisme niet de zaak van één enkele klasse is, maar de zaak van alle mensen en alle volkeren, en op de eerste plaats van elk volk dat op grond van zijn staatkundige organisatie over de institutionele middelen

beschikt om de sociale verhoudingen om te vormen'. Zo gedefinieerd zou de sociale strijd in wezen een overbodige zijn. Over de middelen om de sociale verhoudingen om te vormen, anders dan een soort grote wollen deken over de wereld, tast de lezer dan ook in het duister.

Terecht wijst Balthazar er op dat De Man het snelst instemming verkreeg juist bij de religieus-socialisten.²¹ In een artikel over De Mans *De psychologie van het socialisme* (Arnhem 1929) in het literair-socialistische maandblad *Nu*, onder redactie van Israël Querido en A. M. de Jong, kon W. van de Woestijne als zijn voornaamste kritiek op De Man schrijven: 'De methode van Marx-interpretatie van De Man, is echter voor vernieuwing van het marxisme volkomen ongeschikt. Zelfs zijn definitie van marxisme kunnen we daartoe niet gebruiken [...]. Door zijn critiek te leveren op de beperkte opvatting van het marxisme begaat De Man een ernstige theoretische fout. Hij moge een meesterlijke psychologische studie geschreven hebben over het proletariaat, hij moge het tekort van de overgeërfde leer glansrijk hebben aangetoond, zijn meeste argumenten gaan langs Marx en het marxisme heen!', en tegen het einde van zijn bespreking: 'Wij verwerpen, evenals hij, de beperkte opvatting van het marxisme, maar wij willen verder aan het bestaande systeem bouwen; wij zien de mogelijkheid en voelen de behoefte aan het uitwerken van het marxisme, niet alleen in psychologischen, *maar ook in sociologischen en historischen zin* (curs. S. v. F.). Hij verwerpt met de beperkte opvatting het geheele systeem. *Wij zouden een boek wenschen als dat van De Man, doch niet gericht tegen, doch gevoegd in het stelsel van Marx!*'²² De synthese die Van de Woestijne bepleit tussen een economisch en cultuurgericht socialisme, is precies datgene waarin Banning faalt. Zijn nadruk op socialisme als algemeen menselijke waarden vertegenwoordigende ideologie, verhindert de tegengestelde belangen in de maatschappij scherp te analyseren.

Wat stelde Banning nu tegenover de socialistische idee 'die zowel naar haar theoretische als naar haar zedelijke kant in haar zwakheid openbaar geworden' was?²³ In het artikel waarvan deze karakterisering ontleend is, 'Hoe hebben wij de Duit-

se gebeurtenissen te verstaan?', verweet Banning de sociaaldemocratie geen stap verder te kunnen komen, 'omdat zij nimmer rekenschap had gegeven van de vraag van het eigen politiek systeem [...]. Het ergste is hier, dat men zich van deze vragen geen rekenschap kon en wilde geven; men zag het belang eenvoudig niet [...]. Zodat tot op het huidige ogenblik de internationale sociaaldemocratie tegenover fascisme en communisme op het punt van het politiek systeem niets eigens heeft, en zij in deze trieste situatie komt dat de fouten der burgerlijke democratie haar worden verweten. Ook hier: zwakte van het stelsel.'²⁴ Alweer, Banning heeft geen ongelijk, maar verzuimt te vermelden dat het gebrek aan systeem in hoge mate aan hem kan worden verweten. Juist de, later, door hem verdreven redacteur van *De Socialistische Gids*, W. A. Bongers, heeft zijn leven lang geijverd voor een dergelijk systeem.^{24a} Dat Banning dit niet vermocht in te zien, is niet verwonderlijk voor iemand die in zijn studie *Marx... en verder* schreef: 'Zien wij de mens als gedreven door volkomenheidsdrang, dan betekent dit voor *het sociale leven* dat het komt te staan *onder de norm der gerechtigheid*. Op grond daarvan strijden wij thans voor socialisme, dat is de maatschappelijke vorm, waarin in de zoe eeuw de sociale gerechtigheid gestalte aanneemt. Hier hebben wij dankbaar te erkennen en vast te houden wat het Marxisme bracht: begrip van de economische structuur van het kapitalisme, van de mogelijkheden daarin en daarboven uit van socialisme, van klassepositie, klassestrijd en opheffing daarvan. Maar als wij als motorische kracht in de sociale worsteling de idee der gerechtigheid zien, stellen wij sommige principiële samenhangen toch geheel anders.'²⁵ Als zijn motivering van de klassenstrijd geeft Banning dan de observatie dat 'aan de arbeider meer onttroefd [wordt] dan meerwaarde, hij wordt geschonden in zijn menswaarde. Wanneer de zin van de geschiedenis, van de strijd der mensengeslachten op aarde gevonden wordt in bestemming tot persoonlijkheid en kultuurarbeid, dan betekent het kapitalisme dat het proletariaat schiep, een vernietiging van deze zin in het proletariaat – want wat komt er van persoonlijkheid, wat van cultuur terecht in het proletarisch milieu?'²⁶ Het is een wat kromme redenering,

waarin het bewijs berust op onbewezen veronderstellingen, maar dit soort citaten is legio in Bannings publikaties.

Ook in Bannings *Geloof en arbeid. Een inleiding tot het Nederlandse religieus-socialisme* wordt duidelijk welke krachten ervoor verantwoordelijk zijn dat het Nederlandse socialisme geen politiek systeem ontwikkeld heeft. Banning stelt daar: 'In het geheel der geestelijke stromingen van deze tijd komt het [bedoeld is het religieus-socialisme] niet met een eigen politiek program noch met een eigen economie. Het vindt vooral zijn taak in geestelijke vorming en het samenbinden van al die sociale, zedelijke en religieuze krachten, die in het heden een geestelijke vernieuwing der cultuur nastreven en zonder welke het socialisme, dat economisch mogelijk is, niet kan worden verwezenlijkt.'²⁷ Wie zo ruim zijn doelstellingen formuleert en wie zo weinig scrupuleus is in het kiezen van medestanders, moet niet verwonderd zijn dat een politiek systeem ontbreekt.

Op een andere plaats verwijt Banning het marxisme een politieke religie te zijn: 'Men moet, om deze feiten op de juiste wijze te waarderen, mede in rekening brengen, dat binnen deze *politieke* religie slechts één maatstaf volstreckte geldigheid bezit, n.l. die der politieke doelmatigheid. Alle andere waarden, die eventueel als maatstaf zouden kunnen gelden, worden daaraan ondergeschikt gemaakt, b.v. die der traditie, die der humaniteit e.d. En omdat nu eenmaal in deze politieke ideologie machtsoverwegingen primair zijn en het te bereiken einddoel: de bevrijding der mensheid het hoogste ideaal wordt geacht, ziet men een herleving van de oude stelling: dat alle maatregelen die tot het politieke doel nuttig worden geacht, daarmee zedelijk gerechtvaardigd zijn.'²⁸ Dat de door Banning gelaakte opvatting wél tot een politiek systeem leidt, verzuimt hij in te zien. Voor dat verzuim is verantwoordelijk zijn opvatting dat er zo iets is als een algemeen menselijke en algemeen geldende ethiek. In zijn *Hedendaagse sociale bewegingen* beweert hij over het socialisme dat 'Diep in de ziel der Europese volkeren verankerd [is] het besef van een oorspronkelijke gelijkheid; een besef, dat aan drie grote historische machten is te danken: het Christendom, dat zijn belijders inprentte de over-

tuiging van de gelijkwaardigheid aller zielen voor God; het feodalisme, dat berustte op een evenwicht tussen sociale plichten en rechten; de democratie die een gelijkheid van natuurlijke rechten insluit. In het kapitalisme nu zijn in de proletarische massa niet slechts bepaalde psychische instincten in het gedrang gekomen (wat een vernietiging van geluksgevoelens betekende), maar zijn ook de zoëven genoemde waarden geschonden. Dáárom is het proletariaat de haard van chronische ontevredenheid, van sociale wrokgevoelens; daarom gaat het in de proletarische strijd om veel meer dan om loon en meerwaarde, gaat het in wezen om de psychologische en zedelijke voorwaarden voor het geluk der mensheid.²⁹ Deze poging tot analyse kan daarom al niet juist zijn, omdat óf de door Banning in het geding gebrachte waarden in het kapitalisme weggevallen zijn (maar dan niet in de proletarische massa, die voor die waarden immers strijdt en er daarom toch in ieder geval enige notie van zou moeten hebben), óf door het kapitalisme aan de proletarische massa ontnomen zouden zijn (maar dan toch zouden voortleven – latent misschien – in het kapitalisme; hoe dan echter de onderdrukking van de proletarische massa te verklaren?).

Ook hier dus weer een wegvluchten in vaagheden en een gebrek aan werkelijke analyse. Bongers marxisme mocht dan te economisch gericht zijn, het socialisme dat Banning daartegenover stelde miste juist een dergelijke scherpe maatschappijanalyse, waardoor de in aanzet waardevolle poging van het socialisme, een cultuuropvatting te ontwikkelen wel moest falen. J. van der Wijk zag in een reactie op een artikel van Bannings mederedacteur van *Socialisme en Democratie* Brugmans over het plansocialisme 'dat volgens Brugmans *het* kenmerk voor ontoelaatbaarheid als lid van de sociaal-democratische *arbeiders*partij tegenwoordig is: het blijven vasthouden aan de opvatting, dat de arbeiders als *klasse* de enige groep vormen die voor de verwezenlijking van het socialisme in aanmerking komt, waarnaast *personen* uit andere klassen – óók zelfs uit de eigenlijke kapitalistische – in de strijd voor die verwezenlijking een welkome en misschien zelfs noodzakelijke steun kunnen verlenen. Brugmans' uitlatingen over *barricade-*

mystiek en barricaden-romantiek doen verder vermoeden, dat hij ook die leden der SDAP graag uit deze organisatie verwijderd zag, welke weliswaar de democratie en het vermijden van geweld in de politieke strijd zéér hoog schatten, doch niet overtuigd zijn, dat de tegenstanders van het socialisme ons nooit een andere weg opdringen.³⁰ In dit licht bezien, blijft het jammer dat de ideeën van een man als Bongger voor Bannings tot mislukken gedoemde streven moesten wijken.

Noten

1—*Jaarboek voor de Geschiedenis van Socialisme en Arbeidersbeweging 1977*, blz. 123.

2—*Ter herdenking van C. S. Adama van Scheltema*, Amsterdam 1929, blz. 55.

3—*Herman Gorter*, Amsterdam 1933, blz. 31-35.

4—*Het vuur brandde voort. Levensherinneringen*, Amsterdam [1949], blz. 97.

5—Brief van 1 augustus 1921, gepubliceerd in *Maatstaf 6* (1958-1959), blz. 107.

6—*The dilemma of democratic socialism. Eduard Bernstein's challenge to Marx*, New York³ 1979, blz. 7.

7—*The dilemma of democratic socialism*, blz. 5.

8—Ik gebruik de term marxist omdat Bongger zich zelf als marxist beschouwde.

9—W. A. Bongger, *Verspreide geschriften*, deel 2, Amsterdam 1950, blz. 137.

10—*Verspreide geschriften 2*, blz. 163.

11—*Problemen der democratie*, Groningen-Batavia 1934, blz. 123.

12—*Problemen der democratie*, blz. 124.

13—*Verspreide geschriften*, 2, blz. 214.

14—*Om de vernieuwing van het socialisme*, Leiden 1974, blz. 28.

15—B. V. A. Röling, 'Het criminologisch werk van prof. dr. W. A. Bongger', in: *Tijdschrift voor Strafrecht* 52 (1942), blz. 95.

16—*Een zondagskind in de politiek en andere christenen. Politieke portretten 2*, Nijmegen 1980, blz. 108-109.

17—'Sociologie in De Socialistische Gids', in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 2 (1975) 2, blz. 31.

18—*Hedendaagse sociale bewegingen*, Arnhem 1938, blz. 158-244; *Het nationaal-socialisme*, Arnhem³ 1933 (de derde, geheel bijgewerkte druk, ná de machtsovername!); voor de activiteiten in Sint Michielsgestel, zie: Madelon de Keizer, *De gijzelaars van Sint Michielsgestel. Een elite-beraad in oorlogstijd*, Alphen aan de Rijn 1979, m.n. blz. 80-104.

19—*Socialisme en Democratie*, 1 (1939), blz. 3.

20—*Socialisme en Democratie*, 1 (1939), blz. 429.

21—Herman Balthazar, 'Hendrik de Man — een portret', in: *Ons Erfdeel* 18 (1975), blz. 561.

22—Willem van de Woestijne, 'Hendrik de Man's «De psychologie van het socialisme»', in: *Nu* 1 (1927-1928), blz. 198 en 203.

23—'Hoe hebben wij de Duitse gebeurtenissen te verstaan?', in: *De Socialistische Gids* 18 (1933), blz. 672.

24—blz. 673.

24a—Zie Ernest Hueting et alii, *Troelstra en het model van de nieuwe staat*, Assen 1980, blz. 91-92, voor Bongers bemoeieningen met een dergelijk model'.

25—Arnhem 1933, blz. 122.

26—*Marx.... en verder*, blz. 122-123.

27—Amsterdam 1935, blz. 76-77.

28—'Hernieuwde Marx-studie en Marx-kritiek', in: *Hedendaagse waardering van Karl Marx*. Een bundel opstellen bijeengebracht door W. Banning, Amsterdam 1950, blz. 19-20.

29—Arnhem 1938, blz. 152.

30—'Duidelijkheid gewenst!', in: *Socialisme en Democratie* 1 (1939), blz. 252.

De PvdA in oorlogstijd 1945 - 1950

FRANS VAN BAARDEWIJK

De pvdA van het koninkrijk 1945-1947

FENNA VAN DEN BURG

*Een linkse non-conformist in de Koude Oorlog
Het denken van Jef Suys*

De pvda van het koninkrijk 1945-1947

De Indonesische nationalistische revolutie heeft de Nederlandse politiek vier jaar lang diepgaand beïnvloed. Hier zal alleen de periode behandeld worden tot aan het begin van de eerste militaire actie op 20-21 juli 1947. Deze beperking is te wijten aan het feit dat een deel van de bestaande archieven nog niet voor wetenschappelijk onderzoek is opengesteld en in één geval zelfs nog niet beschikbaar is. In vergelijking met andere partijen bezit de pvda een uitgebreid archief van deze periode, dat echter voor 1947 en 1948 grote lacunes vertoont met betrekking tot het Indonesische vraagstuk. Door het niet beschikbaar zijn van de notulen van de Tweede-Kamerfractie is vandaaruit ook geen aanvulling mogelijk. Bij het onderzoek dat verricht is en wordt naar de rol van andere politieke partijen in het dekolonisatieproces, kon echter in enkele gevallen grote vooruitgang geboekt worden, doordat partijleiders, partijministers en fractievoorzitters hun persoonlijk archief voor onderzoek openstelden. Ook van enkele vooraanstaande pvda-leden is het persoonlijk archief voor onderzoek toegankelijk. Het valt daarom zeer te betreuren dat W. Drees de belangrijkste delen van zijn uitgebreid archief tot nu toe voor dit doel nog niet heeft willen openstellen.

Toen de Partij van de Arbeid in februari 1946 werd opgericht, was de Indonesische revolutie al een half jaar oud. Van de partijen die in de pvda samengingen beschikte alleen de Vrijzinnig-Democratische Bond over een 'Indische' traditie. De SDAP had zich weliswaar vanaf haar eerste optreden in het parlement bij monde van H. H. van Kol en P. J. Troelstra nadrukkelijk ingelaten met koloniale vraagstukken, maar daaruit mag niet worden afgeleid dat de partij wezenlijk geïnteresseerd was in de koloniale kwestie. Van Kol kwam in

1901 met een koloniaal ontwerp-program van radicaal-‘ethische’ strekking, maar pas in 1930 nam de SDAP een koloniaal beginselprogramma aan, toen de oppositie binnen de partij de strijd tegen het kolonialisme centraal stelde in de discussie met het partijbestuur. Met de oppositie verdween de fundamentele belangstelling voor de koloniale kwestie. In het interbellum hield de SDAP-fractie zich zeker niet afzijdig bij de lopende koloniale problemen die in het parlement aan de orde kwamen, maar werkelijke belangstelling voor bij voorbeeld de welvaartsontwikkeling van Indonesië en voor de relatie tussen socialisme en nationalisme was slechts aanwezig bij een kleine groep partijgenoten in Nederland en Indonesië, onder wie J. Stokvis, J. van Gelderen, Ch. G. Cramer, J. L. Vleming, D. ter Laan en later B. van Tijn en L. N. Palar.

In het beginselprogramma van 1930 werd het recht op onafhankelijkheid vooropgesteld maar tevens verbonden aan de voorwaarde dat de kolonie zelfstandig in staat moest zijn deel te nemen aan het ‘internationale ruilverkeer’. De overige politieke partijen konden zich met uitzondering van de CPN zeer goed vinden in de opmerking van minister Welter in de Memorie van toelichting op de Indische begroting van 1939: ‘Zelfstandigheid van Nederlandsch-Indië binnen het Rijksverband is het erkende einddoel van Nederlands koloniale staatkunde.’ Op papier een groot verschil met het beginselprogramma van de SDAP, maar de politieke praktijk van de jaren na 1940 zou aantonen, dat de SDAP/PVDA-ministers in de diverse kabinetten uit zetelliefde of vanuit de opvatting dat de strijd voor de emancipatie van de Nederlandse arbeider op het hoogste politieke niveau ten koste van vele andere politieke beginselen moest worden voortgezet, het rijkseenheidstandpunt van Welter aanhingen. De oppositie binnen de partij daartegen was groot, maar op beslissende momenten nooit bij machte de politiek van de ministers en de fractie een andere koers te geven. Voor de ultieme consequentie, uittreden uit de regering, schrok zij terug.

Plannen tijdens de Bezetting

De rede die koningin Wilhelmina op 5 december 1942 voor Radio Oranje uitsprak heeft in de naoorlogse discussie over het Indonesische vraagstuk een centrale plaats ingenomen. Uit de interessante voorgeschiedenis van deze rede blijkt dat voor de totstandkoming ervan overwegingen van Indische politiek nauwelijks van betekenis zijn geweest. Voorts valt op hoe de beide SDAP-ministers J. W. Albarda en J. van den Tempel in de discussies over inhoud en definitieve formulering uitgesproken hebben als fervente verdedigers van het koninkrijk.

Al spoedig na zijn benoeming tot minister van Koloniën in mei 1942 werd Van Mook geconfronteerd met antikoloniale uitlatingen van het State Department. Onderminister Sumner Welles verklaarde op 30 mei: 'Our victory must bring in train the liberation of all peoples... The age of imperialism is ended'.¹ Minister Van Kleffens had – zeer tot zijn ongenoegen overigens – bemerkt dat er in de vs 'een zekere neiging om wel te gevoelen voor de onmiddellijke en algehele onafhankelijkheid der Aziatische volkeren na de oorlog' bestond.² Beide ministers drongen er bij minister-president P. Gerbrandy op aan om op korte termijn te komen met een regeringsuitspraak over de naoorlogse verhouding tussen Nederland en zijn koloniën. Koningin Wilhelmina ging vooral na enkele gesprekken met Roosevelt beseffen dat niet langer volstaan kon worden met de toezegging voor een rijksconferentie uit 1941.³ Op 2 oktober zond Van Mook zijn collega's een ontwerp-regeringsverklaring toe, waarin hij uitging van een volledig deelgenootschap van Indonesië binnen het koninkrijk. Er zou een rijkskabinet komen, verantwoordelijk aan een rijksparlement en geadviseerd door een Kroonraad. Albarda voelde niets voor zo'n 'torenhoge constructie'; Van den Tempel sprak van een 'krachteloze superregering'.⁴ Beide ministers waren bang later door het Nederlandse volk gedesavoueed te worden.⁵ De overige kabinetsleden waren evenmin te spreken over Van Mooks ontwerp. Ingrijpende renovatieplannen voor het koninkrijk kwamen hierna in de ministerraad niet meer ter tafel. Van Mook had zich in zijn ontwerp-verklaring uitgesproken voor een volledig Indo-

nesisch deelgenootschap en was daarbij uitgegaan van handhaving van het Nederlandse gezag na de oorlog. Ook door de Indonesische nationalisten zou zijns inziens worden ingezien 'dat tusschen Nederlanders en Indonesiërs sterkere banden mogelijk zijn, dan die tusschen een overheerschende mogendheid en een onderworpen volk'.⁶ Deze uitspraak werd bestreden door de minister zonder portefeuille Raden Adipati Ario Soejono (de eerste – en laatste – Indonesiër in een Nederlandse regering), die het recht op onafhankelijkheid voorop gesteld wenste te zien en zich daarbij onder meer beriep op het Koloniaal Beginselprogramma van de SDAP uit 1930.

Albarda benadrukte het zelfbeschikkingsrecht voor Indië maar vroeg zich af of het land spoedig in staat zou zijn zich op eigen kracht te handhaven in het internationale ruilverkeer. 'Wij moeten het bewijs geven, dat wij de verlangens verstaan, maar in blijvend Rijksverband. Want voor Indië blijft Nederland noodig.'⁷ Van den Tempel verklaarde dat hij 'ook als sociaal-democratisch minister nooit een stap zou willen doen die de status van het Koninkrijk zou benadelen'.⁸ Van Mooks gewijzigde ontwerp werd door het kabinet aanvaard als grondslag voor de koninklijke radiorede. Soejono hoorde deze beslissing doodsbleek aan.⁹ Op zondag 6 december stelde koningin Wilhelmina voor Radio Oranje zonder de geringste aarzeling in haar stem vast: 'Na een historische verbondenheid van eeuwen, waarin het tijdperk van koloniale verhouding reeds tot het verleden behoorde, stonden wij aan den vooravond van een samengaan op voet van gelijkheid, toen wij plotseling voor de huidige harde beproeving werden geplaatst',¹⁰ om even later te vervolgen met: 'Ik weet dat geen politieke eenheid en verbondenheid op den duur kunnen blijven bestaan, die niet gedragen worden door een vrijwillige aanvaarding en de trouw van de overgrote meerderheid der burgerij.'¹¹

De Koninklijke woorden hadden in de loop van de bezetting ook de Koloniale Commissie van SDAP en NVV bereikt, maar men verkeerde in onzekerheid over de precieze inhoud van de rede; zelfs in juli 1945 beschikte de commissie nog niet over de volledige tekst. De Koloniale Commissie kwam in 1944 voor het eerst sinds vier jaar weer bijeen.¹² Er volgden in dat jaar

nog zes vergaderingen, daarna maakte de spoorwegstaking voortzetting der bijeenkomsten onmogelijk. De commissie stond onder voorzitterschap van E. Kupers, oud-Volksraadslid W. Middendorp was secretaris. Verder namen oud-Volksraadslid H. de Dreu, N. Vijlbrief, J. Hagen, L. N. Palar, W. Drees, J. Roorda en G. Slotemaker de Bruïne geregeld aan de vergaderingen deel. J. E. Stokvis, eveneens lid van de commissie, was alleen schriftelijk aanwezig. Vanuit zijn onderduikadres stuurde hij een uitvoerig rapport met zijn visie op de toekomstige verhouding Nederland-Indonesië. Uitgangspunt voor de beraadslagingen waaraan op eigen verzoek tweemaal werd deelgenomen door vier Indonesiërs als vertegenwoordigers van de Perhimpoean Indonesia, vormde de zogenaamde nota-Doorn 'De toekomstige verhouding van Nederland en Indonesië'. Volgens de nota was het Koloniaal Beginselprogramma uit 1930 nog steeds bruikbaar. Verder werd in de nota vastgesteld dat volgens de 6-december-rede Indonesië in de toekomst 'een zelfstandig en gelijkwaardig deel van het Rijk der Nederlanden' zou moeten gaan vormen.¹³

Djojo Adhiningrat, Sitiadjich, Asman en Rosai¹⁴ bestreden echter de waarde van het Koloniaal Beginselprogramma. 'Gij, socialisten, zijt anti-kapitalistisch, wij Indonesiërs, zijn anti-imperialistisch!' Stelling x achtten zij volledig achterhaald. 'Siam, Syrië, Perzië en Egypte' voldeden niet aan de voorwaarden van deze stelling en waren toch onafhankelijk. De vertegenwoordigers van de Perhimpoean Indonesia waren verder van oordeel dat Indonesiërs die met de Japanners hadden samengewerkt niet met NSB'ers mochten worden gelijkgesteld. Hun wensen kwamen feitelijk neer op een *vrijwillig* samengaan met Nederland in een 'gemenebestvorm'; zij hoopten 'in het Nederlandse volk en in de moderne arbeidersbeweging thans een gelijke gezindheid tot vrijwillige samengang te vinden'.¹⁵ Het Indonesische lid van de commissie Palar wees elke nieuwe staatkundige verhouding uitgaande van een 'imperium- of gemenebestgedachte' van de hand. 'De programma's van alle Indonesische partijen, ook de gematigde, stellen als ideaal, de uiteindelijke onafhankelijkheid van het vaderland Indonesië.'¹⁶ Stokvis liet de commissie weten bezwaar te hebben tegen de im-

periale constructie die hij besloten zag in de 6-december-rede. 'Indonesië moet thans kunnen rekenen op een effectieve zelfstandigheid, dat is dan eene, welke tevens de ontwikkeling naar onafhankelijkheid als einddoel openlaat. Hiermee nu is opneming in een staatsrechtelijk gevormd Nederlandsch imperium bezwaarlijk vereenigbaar.' Hij verklaarde zich voorstander van een overgangperiode waarin de leiding in laatste instantie uitdrukkelijk bij Nederland bleef berusten. Dat betekende dat Indonesië gedurende de overgangstijd niet zou beschikken over een volwaardig parlement.

De illegale pers wenste zo ver niet te gaan. In 1943 en 1944 werd in reactie op de 6-december-rede en de gewijzigde oorlogssituatie in de Stille Oceaan aandacht besteed aan het Indonesische vraagstuk. Van *Trouw* tot *De Vrije Katheder*¹⁷ bleef voortgezet rijksverband het kenmerk van elk voorstel tot staatkundige vernieuwing. Alleen *De Waarheid* liet in de loop van 1943 de rijksverbandgedachte los, toen het blad stelde 'dat Indonesië *recht* heeft op volledige onafhankelijkheid, ongeacht de vraag of het belang van het Nederlandse volk er door geschaad wordt'.¹⁸ De door de Contactcommissie ingestelde 'Indonesische commissie' onder voorzitterschap van W. Schermerhorn gaf in maart 1945 het standpunt van de illegaliteit op de volgende, schimmige wijze weer: 'Ons verbindt echter tevens het vertrouwen, dat [...] de Indonesische volkeren in toenevende, vrijwillige samenwerking en in volledig deelgenootschap tussen het Nederlandse volk en hen, de beste waarborgen zullen zien voor het herstel van hun vrede en voor de toename van hun voorspoed'.¹⁹

'Uit de koloniale sfeer'

Op 17 augustus 1945 keken Soekarno en Hatta toe hoe Latif Hendraningrat en Suhud Martokusomo de rood-witte vlag hesen. President Soekarno las de ultra-korte onafhankelijkheidsverklaring voor; het sobere begin van de republiek Indonesia.²⁰

Voor wederopbouwend en zuiverend Nederland kwam de Japanse capitulatie als een grote verrassing. Op 16 augustus verklaarde J. H. A. Logemann, minister van Overzeese Ge-

biedsdelen, voor de radio dat de bevrijding van Nederlands-Indië voor Nederland, hoe blij het daarmee ook mocht zijn, eigenlijk te vroeg was gekomen. Nederland was te zeer door de oorlog getroffen om zelf de touwtjes in handen te nemen, daarom zouden de geallieerden moeten zorgen voor de ontwapening en evacuatie van de Japanners.²¹ In al zijn voortvarendheid benoemde het kabinet op 30 augustus een commissie, die ter voorbereiding van een rijksconferentie moest nagaan hoe in Nederland gedacht werd over de toekomstige opbouw van het koninkrijk. Lid van deze commissie-Van Helsdingen waren onder anderen Stokvis en de katholieke Indië-specialist M. van Poll. Een dag eerder²² was de 'politiek neutrale' vereniging 'Indonesië-Nederland' opgericht (die nadien grote bekendheid zou krijgen onder de naam 'Vereniging Nederland-Indonesië') met als belangrijkste doelstelling 'het brengen van een nieuwe geest van gelijkgerichtigheid en blijvende vriendschap tussen de bevolkingen der beide gebieden'.²³

Evenals het kabinet Schermerhorn-Drees bereidde de SDAP de terugkeer naar Indonesië in alle rust voor. In juni wekte Th. A. Fruin, oud-president van de algemene volkscredietbank, het voorlopige partijbestuur op tot een stellingname inzake Indonesië; hij pleitte voor verlening van zelfstandigheid 'binnen een vrijwillig aanvaard Rijksverband'²⁴. Twee weken later besloot het PB de Koloniale Commissie om te dopen tot Commissie Indonesië. De commissie die op 31 juli voor het eerst na de bevrijding bij elkaar kwam, telde slechts twee nieuwe gezichten: K. Voskuil, hoofdredacteur van *Het Vrije Volk*, en Fruin. Kupers had wegens drukke werkzaamheden bedankt. Vijlbrief moest in *Het Vrije Volk* lezen dat hij niet langer deel uitmaakte van de commissie. Hij protesteerde scherp bij het PB. Sinds 1930 was hij lid van de Koloniale Commissie geweest; als 'spreker en publicist' over Indische zaken had hij een staat van dienst 'waarop, met uitzondering van J. E. Stokvis, waarschijnlijk niemand in de partij kan bogen'.²⁵ Vijlbrief mocht uiteindelijk van het PB deelnemen aan de vergadering van de Koloniale Commissie/Commissie Indonesië, die op 31 juli gehouden werd onder het motto 'Uit de koloniale sfeer'. Allerlei staatkundige bouwsels passeerden de revue. Unaniem wees

de vergadering de instelling van een 'superregering' en een 'superparlement' af. Stokvis merkte op dat hij in 'het spreken over een Rijksverband met gelijkwaardige delen voorlopig iets onwaarachtigs [zag], wijl Nederland nog in alle opzichten de sterkere is'.²⁶ Een 'samengaan' zonder al te grote binding vond hij beter. Na enige discussie – Palar sloot zich 'voorlopig' bij Stokvis aan – werd Stokvis' visie aanvaard, maar de commissie vroeg zich wel af 'of Stokvis altijd wel gelijk heeft met zijn: «Het reële gaat voor het irrationele»'.

Ook de Nederlands-Indische regering onder leiding van Van Mook wekte in deze periode niet de indruk zeer bezorgd te zijn over het herstel van het Nederlandse gezag. Luitenant-gouverneur-generaal Van Mook schreef Logemann enkele dagen voor de Japanse capitulatie: 'Hoewel ik nog niet in staat ben om een oordeel te vormen omtrent de houding der bevolking in onderdeelen, verwacht ik geen groote moeilijkheden op Java... Op Sumatra verwacht ik grootere bezwaren ten gevolge van de andere geaardheid der bevolking en door onderlinge controversies.'²⁷ Ruim een maand later kwamen de eerste officiële Nederlandse vertegenwoordigers, Ch. O. van der Plas en Abdulkadir Widjojatmodjo te Batavia aan. 'Interessant zijn de vele Engelsche opschriften onafhankelijkheid eischend,' meldde Van der Plas, verrast maar nog steeds vol vertrouwen in de toekomst: 'De democraten en de ons welgezinden [onder de Indonesiërs] hebben goede hoop, dat indien de occupatie niet te lang op zich laat wachten en na de bezetting van Batavia de republiek terstond wordt ontbonden, de leiders opgepakt en geïsoleerd, het verzet elders door het wegvallen van de leiding niet veel beteekenen zal. Ik onderschrijf dat.'²⁸ Van Mook probeerde van de hoogste militair in de archipel, Lord Mountbatten, de garantie te krijgen dat de leiders van de republiek onmiddellijk na de landing van de Britse troepen gearresteerd zouden worden, maar al spoedig werd hem duidelijk dat Mountbatten daartoe niet bereid was.²⁹ Van een snel herstel van het Nederlandse gezag kon dus voorlopig geen sprake zijn. De Engelsen wilden niet en de Nederlanders zelf waren er militair voorlopig niet toe in staat.

Binnen de SDAP concentreerden de tegenstellingen zich voor-

al rond Soekarno. Op 5 oktober, in de eerste vergadering van het partijbestuur waarin de problemen in Indonesië ter sprake kwamen, merkte Palar op dat 'Soekarno meer achter zich heeft dan wij menen. Het is juist als men zegt dat Soekarno onaanvaardbaar is, doch hij is blijkbaar de toevallige aanvoerder van de onafhankelijkheidsbeweging en men moet niet trachten door Soekarno de Indonesische beweging te treffen.'³⁰ Hij stelde voor Soekarno geen collaborateur maar 'coöperator' te noemen. Drees bleef echter hameren op het feit dat Soekarno met de Japanners had samengewerkt en dat het dus voor de regering onmogelijk was met hem te praten. De regering kon in zijn ogen maar een ding doen: 'Soekarno afwijzen en de 7 december-rede nakomen'.³¹ Senator en directeur van De Arbeiderspers J. van de Kieft en Slotemaker de Bruïne waren echter van mening dat de Indonesiërs zelf dienden te bepalen wie zij als vertegenwoordigers naar de onderhandelingen wensten af te vaardigen. Stokvis daarentegen, inmiddels voorzitter geworden van de Commissie Indonesië, onderschreef het standpunt van Drees. Er waren zijns inziens buiten Soekarno voldoende nationalistische leiders met wie men zou kunnen overleggen. 'Ik kan mij niet voorstellen dat deze revolutionaire poging slaagt.' Hij drong aan op een zo spoedig mogelijk bijeenroepen van de rijksconferentie.

Ook de Indonesiërs in Nederland georganiseerd in de Perhimpunan Indonesia betreurden dat Soekarno 'zich had laten verleiden tot collaboreren met de Japannezen'. Evenals Palar vonden zij echter dat de nationalist die zijn leiding volgden 'niet met hem vereenzelvigd mochten worden'³². Begin oktober had Drees als 'Zijne Excellentie den Minister van Economische Zaken' een brief gekregen ondertekend door S. I. van Creveld, Ch. G. Cramer, H. van Boheemen en J. de Kadt³³ namens de groep Nederlandse sociaal-democraten in Indonesië. De groep verweet de regering dat zij in haar beleid tot nu toe geen enkel begrip had getoond voor de 'internationale opvattingen omtrent de liquidatie der koloniale verhoudingen'. De groep was ervan overtuigd dat vruchtbare samenwerking tussen Nederland en Indonesië, 'naar haar mening in beider belang', alleen mogelijk was indien Nederland onmiddellijk volledig zelfbe-

stuur van Indonesië, 'uit te oefenen door een Indonesisch ministerie, waar nodig bijgestaan door Nederlandse adviseurs', in het vooruitzicht stelde. De 'Soekarno-Hatta-beweging' beschouwde zij als 'de voornaamste vertegenwoordiging van het Indonesische volk'.³⁴ Deze juiste taxatie van de Indonesische realiteit door Drees' partijgenoten en Logemanns geestverwanten kreeg wel enkele aanhangers binnen de Commissie Indonesië, zij is echter nooit de hoeksteen geworden van Drees' Indonesië-politiek.

Op 16 oktober legde Logemann in de Tweede Kamer een regeringsverklaring af over de toestand in Nederlands-Indië: praten met het 'Soekarno-regime (was) even onwaardig als onvruchtbaar'. Hij verklaarde dat de regering 'reeds in dit stadium bereid is besprekingen te voeren met daarvoor in aanmerking komende Indonesische leiders, ter uiteenzetting van haar inzichten en voornemens. Deze houding is tevens uitvloeisel van haar bereidheid om met het Indonesische nationalisme binnen het verband van het Koninkrijk samen te gaan'.³⁵ Twee weken later had Van Mook een bespreking met een aantal nationalisten 'onder wie Soekarno'. Grote ontsteltenis op het Binnenhof. Op een speciaal bijeengeroepen vergadering van de ministerraad constateerde Schermerhorn dat 'de houding van den Luitenant-Gouverneur-Generaal [...] voor de Regeering onaanvaardbaar is'. Lieftinck en Drees stelden voor om Logemann als Gouverneur-Generaal naar Indië te sturen. Schermerhorn en Logemann vertrokken diezelfde dag naar Engeland om met de koningin 'een eventueel ontslag van den Luitenant-Gouverneur-Generaal te bespreken'.³⁶ De koningin vond het echter onjuist 'om in de hitte van het gevecht van Opperbevelhebber te verwisselen'³⁷.

Ook in Engeland bevond zich op dat moment een delegatie van de SDAP. De Engelsen zetten de Nederlandse regering in deze periode onder sterke druk en het PB had het dan ook nuttig geoordeeld zijn standpunt in direct overleg met de Labour-partij te verduidelijken. Met 'medewerking' maar niet op 'instigatie' van de Nederlandse regering³⁸ waren Stokvis, Van der Goes van Naters, Vorrink en Palar naar Engeland vertrokken.³⁹ Op 2 november hadden Vorrink en Van der Goes van

Naters een onderhoud met minister Bevin die met hen sprak 'als partijgenoot en geheel confidentieel'. Bevin drong aan op praten met Soekarno; 'Wat in Augustus kon, kan niet meer in October; in Januari zal niet meer mogelijk zijn wat nu nog kan'⁴⁰. Op 10 november werden in het partijbestuur de stormachtige ontwikkelingen van de laatste weken besproken. Palar concludeerde naar aanleiding van de regeringsverklaring van 16 oktober dat Logemann een verkeerd inzicht in de Indonesische situatie had. Berichten uit *The Times* en brieven van partijgenoten in Indonesië hadden zijns inziens duidelijk gemaakt dat de Indonesische gezagsdragers achter Soekarno stonden. Het ontbreken van een vaste lijn in het regeringsbeleid verzwakte de positie van de gematigden in de republiek. Palar vroeg zich af of Logemann nog wel moest aanblijven. 'Als [...] men hem niet kan loslaten dan zal er geen vredelievende oplossing mogelijk zijn.'⁴¹ Verder vroeg hij zich af of de regering Van Mook volgde of omgekeerd. Stokvis vond echter dat Logemann onder de gegeven omstandigheden al veel had weten te bereiken. Het verschil tussen Van Mook en Logemann verklaarde hij uit het feit dat Van Mook in Indonesië onder andere omstandigheden moest werken en dat daardoor zijn daden niet altijd in overeenstemming konden zijn met de wensen van de regering. Drees voegde hieraan toe dat ook Van Mook afwijzend tegenover Soekarno stond, maar dat zijn politiek was doorkruist door de Engelsen. Daarom was het voor de regering moeilijk een rechtlijnig beleid te voeren. Palar kreeg alleen bijval van Slotemaker de Bruïne, die vond dat alle nadruk gelegd moest worden op het vrijwillige karakter van een eventuele band tussen Nederland en Indonesië. Dit was de eerste vergadering van het partijbestuur waarin de verschillen binnen de Commissie Indonesië duidelijk naar boven kwamen. Vorink deed wat men van een voorzitter mag verwachten, toen hij de commissie vroeg 'met haar politiek er rekening mee te houden, dat de Regering er mede moet worden gesteund en onze propaganda niet wordt geschaad'. Hij drong erop aan snel met een standpunt inzake het Indonesische vraagstuk te komen. 'Wij moeten ervoor zorgen dat wij in de binnenlandse politiek onze nek niet breken over Indonesië.'

Tot nu toe zijn de discussies over partijvernieuwing binnen de SDAP buiten beschouwing gebleven; vanaf november echter is hun invloed merkbaar op de Indonesië-politiek van de partij. Op 10 november werd de eerste vergadering van de studiec commissie politieke partijen van de Nederlandse Volksbeweging gehouden, waaraan delegaties van NVB, SDAP, VDB en CDU deelnamen. Aanvankelijk werd er uitvoerig gediscussieerd over de symbolen en politieke beginselen van de 'brede socialistische volkspartij'. In de laatste dagen van 1945 bereikte de studiec commissie overeenstemming over de naam, uitgangspunten en beginselen van de nieuwe partij. Bij de formulering van het urgentieprogramma van de Partij van de Arbeid deden zich echter problemen voor over de Indonesië-paragraaf. Op instigatie van onder andere de VDB'er A. M. Joekes⁴² kwam de vergadering tot een compromis, waarbij staatkundige hervorming ter liquidatie der koloniale verhoudingen moest plaatsvinden in vrijwillige samenwerking en in koninkrijksverband.⁴³ Op de volgende vergadering bleek Joekes echter nog niet tevreden. Hij vroeg zich af of zijn toekomstige partijgenoot Palar zich gebonden achtte aan de bepalingen van het programma van de PvdA, aangezien hij voortdurend de nationalisten van de republiek in bescherming had genomen. Drees vond het echter van het grootste belang 'dat juist een Indonesiër heeft gepleit voor het handhaven van de verbinding met Nederland'⁴⁴.

Een heel andere toon werd gebezigd in de Commissie Indonesië. Vanaf half november hield zij zich bezig met haar advies aan het partijbestuur voor de Indonesische paragraaf van het urgentieprogramma. Het eerste concept werd opgesteld door De Dreu, Palar, Slotemaker de Bruïne en Woudenberg: 'De SDAP aanvaardt de versnelling van de ontwikkeling naar onafhankelijkheid, die het gevolg is geweest van de wereldoorlog... Zij streeft naar een vrijwillig aanvaarden van een veelsoortige samenwerking op gelijke voet als besluit van vrij onderling overleg.'⁴⁵ Dit concept was geheel gesteld in de geest van de brieven die de commissie in de persoon van Stokvis of Palar hadden bereikt van partijgenoten uit Indonesië. De Kadet had Palar geschreven dat zelfs de groep gematigde, sterk

verwesterde Indonesiërs bezig was 'volkomen van ons te vervreemden en alleen gevoelens van afschuw over te houden'⁴⁶. Het oud-Tweede-Kamerlid Ch. G. Cramer had Stokvis laten weten dat de beste oplossing zou zijn om een internationaal politieleger naar Indonesië te sturen ter handhaving van rust en orde.⁴⁷

'Minimumaanbod zal thans wel moeten zijn, dat wat de Engelsen aan Birma en India hebben aangeboden: volledige vrijheid en zelfbestemmingsrecht en eigen keuze of Indonesia al dan niet tot het Ned. gemeenebest wil behoren,' aldus I. van Creveld, die verder van mening was dat de SDAP er beter aan had gedaan niet naar Engeland maar naar Indonesië te gaan.⁴⁸ De meeste van deze brieven waren aan Stokvis gericht, maar van alle commissieleden werd zijn standpunt er het minste door beïnvloed. Niet alleen wenste hij meer dan de andere leden rekening te houden met de politieke haalbaarheid van de Indonesië-politiek van de SDAP, hij was vooral bang dat een snelle invoering van de autonomie ter voorbereiding van de onafhankelijkheid een Indonesië zou opleveren met 'de blanke bruingerande spits der Ranneftse pyramide'⁴⁹. Slechts één partijgenoot in Indonesië had zich in deze geest uitgelaten, B. van Tijn, werkzaam bij het Indische Rode Kruis en voor de Japanse bezetting bekend als secretaris van de Commissie Visman. Zijns inziens zou een onmiddellijk losgelaten Indië, 'ook in de vorm van een Indonesia ber-Parlement wel eens tot een Indonesia ber-BPM [...] kunnen leiden, waartegen dan de band met Nederland [...] een garantie zou moeten wezen. Kan wellicht in dien zin de zaak niet worden aangepakt?'⁵⁰

Op 10 december stuurde de Commissie Indonesië haar ontwerp-Indonesië-paragraaf naar het partijbestuur: 'Met handhaving van het beginselprogramma der Partij, dat onvoorwaardelijk het recht op nationale onafhankelijkheid erkent, wenst de S.D.A.P. binnen de komende parlementaire periode, eigen bewind van Indonesië te zien gevestigd in samenwerking met Nederland, een en ander op grondslag van een overeenkomst, te treffen op de Ronde-Tafel conferentie, waarvoor Nederland en Indonesië in vrijheid hun vertegenwoordigers aanwijzen. De overeenkomst vereist wederzijdse wettelijke bekrachtiging. El-

ke hervorming behoort het Nederlandse parlementaire stelsel te eerbiedigen.⁵¹ Het standpunt van Stokvis had ook nu weer de doorslag gegeven. Er was slechts een duidelijk verschil met vorige desiderata van de commissie: voor het eerst werd de termijn aangegeven waarbinnen Indonesië 'eigen bewind' diende te krijgen.

Intussen was er in de republiek en in Batavia veel veranderd. De socialist Sjahrir was premier geworden en Soekarno leek daarmee naar het tweede plan te zijn verdrongen. Door deze ontwikkeling hoopvol gestemd schreef Van Mook Logemann een uitvoerige nota over de toekomst van Indonesië in het licht van de revolutionaire ontwikkelingen sinds de Japanse capitulatie. Logemann nam de hoofdgedachte uit deze nota over en stelde de ministerraad voor een 'Gemeenebest Indonesië, opgebouwd uit landen met een uiteenlopende mate van autonomie' in het leven te roepen. Dit 'Gemeenebest' zou deelgenoot worden in het koninkrijk en na vijftientig jaar zou 'de constructie van het Koninkrijk worden overwogen op den grondslag van een volledig en vrijwillig deelgenootschap'.⁵² Drees kon zich met de hoofdlijnen van dit voorstel verenigen, maar merkte wel op dat het in Nederland 'een ontzaglijken indruk zal maken, wanneer men thans uitdrukkelijk zou zeggen: «Na zooveel jaar kun je je eigen weg gaan». Daardoor zou op dit moment de geheele zaak een veel pijnlijker karakter krijgen.⁵³ Het toekomstige pvda-lid P. Liefstinck, minister van Financiën, had een eigen oplossing voor de moeilijkheden met de republiek. Hij 'zou zich kunnen voorstellen, dat van Nederlandsche zijde werd verklaard, dat men de nationalistische aspiraties van de Indonesiërs had miskend en ten onrechte rassendiscriminatie in het verleden heeft toegepast. Daartegenover zou Indonesië moeten erkennen de waarde van het rijksverband te hebben onderschat en ten onrechte de wapenen te hebben opgenomen zonder eerst den weg van overleg te hebben betreden... In Indië zal de Republiek moeten worden opgeheven en men zich moeten plaatsen op den grondslag van de erkenning van het Rijksgezag'.⁵⁴

Ondanks ernstige bezwaren van een groot aantal ministers kwam het plan Van Mook-Logemann vrijwel ongeschonden

door de ministerraad. Alleen de overgangstermijn van vijftwintig jaar, waarna Indonesië eventueel onafhankelijk kon worden, was er op voorstel van Drees uitgehaald. Het plan Van Mook-Logemann diende vervolgens als uitgangspunt voor de besprekingen met de Engelse regering te Chequers en werd vervolgens in de eerste week van januari in het Seniorenconvent uitvoerig besproken. Net als in de ministerraad had men in het Seniorenconvent ernstige bezwaren tegen het plan. Vrijwillig deelgenootschap impliceerde volgens Van Poll niet het recht tot afscheiding; ook Joekes wenste handhaving van de band met Indië. Van der Goes van Naters was wel bereid een stap in de richting van de regeringsplannen te doen, maar ook hij drong 'sterk aan op schrapping van punt 15 [recht op afscheiding na een overgangsperiode]. Deze bepaling veronderstelt reeds onrust, terwijl het streven juist moet zijn de samenwerking zoo te maken dat niemand op afscheiding zal aandringen. Desnoods neme men de mogelijkheid van afscheiding als uiterste middel op in een soort slot-clausule, maar niet in het lichaam van het stuk zelf.'⁵⁵ De overgrote meerderheid van het Seniorenconvent was sterk gekant tegen het regeringsplan en pleitte voor besprekingen met allerlei groeperingen in Indië, niet alleen met de vertegenwoordigers van de republiek. 'Er heerscht hier een algemeene stemming, dat wij veel te weinig weten en dat dat weinige nog allemaal uit den koker van den heer Van Mook komt. Wij willen ook weten wat anderen denken.'⁵⁶ Alleen Vijlbrief, lid van de Eerste Kamer voor de SDAP, leek te beseffen hoe zwak de Nederlandse positie in Indonesië was. Door het ontbreken van voldoende troepen was zijns inziens een militaire oplossing van de kwestie onmogelijk. Alleen onderhandelingen konden uitkomst bieden. Het regeringsplan mocht daarom ook niet beschouwd worden als het maximum waartoe Nederland bereid was; het zou de basis moeten vormen voor de onderhandelingen van Van Mook met de republiek.⁵⁷ Het parlementaire wantrouwen jegens Van Mook en het Indonesië-beleid van de regering leidde later in deze maand tot het aanvaarden van de motie-Van Poll, waarin gevraagd werd om afvaardiging naar Indië van een Kamercommissie. Eind januari kwam het Seniorenconvent bijeen om de

consequenties van de motie-Van Poll, die in Engeland en de vs een zeer slechte pers had gekregen, te bespreken. Logemann, Van der Goes van Naters, Reinalda en ook Joekes spraken zich uit tegen uitzending van een Kamercommissie. Haar overkomst zou de onderhandelingen met de republiek doorkruisen.⁵⁸

Al in december had Vorrink namens de SDAP bij de minister-president gepleit voor een betere voorlichting over het Indonesië-beleid en mobilisering van de publieke opinie.⁵⁹ Het is een vergeefs pleidooi geweest. Beslotenheid is het kenmerk geweest van het Indonesië-beleid van het kabinet Schermerhorn-Drees: geheim overleg met de Engelsen, het vermijden van een openlijke confrontatie met het parlement door overleg in het Seniorenconvent en bespreking in Comité-Generaal, geheim overleg met vertegenwoordigers van de republiek op de Hoge Veluwe, enzovoort.

Inmiddels was er nog steeds geen definitieve tekst van de Indonesië-paragraaf van het urgentieprogramma van de pvda. Tijdens de vergadering van het partijbestuur van 9 januari liet N. Stufkens weten dat 'over de Indonesiëparagraaf van het urgentie-programma overeenstemming bereikt diende te worden; anders gaat Joekes niet mee'⁶⁰. Twee weken later kreeg Palar van Van der Goes van Naters te horen dat in het urgentieprogramma een passage zou voorkomen, 'die spreekt van de erkenning van het zelfbeschikkingsrecht op grondslag van vrijwillige samenwerking, in gelijkwaardigheid'.⁶¹ Palar leek gerustgesteld. Een week voor de oprichting van de pvda werd in het partijbestuur de Indonesië-paragraaf voor de laatste maal besproken. Palar vertolkte het standpunt van de Commissie Indonesië toen hij de vergadering deelgenoot maakte van zijn ernstige bezwaren tegen het feit dat de commissie onvoldoende betrokken was geweest bij de beraadslagingen over de definitieve formulering van de Indonesië-paragraaf. Drees antwoordde hem dat het urgentieprogramma het resultaat was van besprekingen tussen een aantal groepen. 'Men kon dus geen Commissie meer gaan horen,' vond hij.⁶² Van der Goes van Naters vond het slechts een formeel probleem: 'Het essentiële uit ons program is in het nieuwe program opgenomen.' Palar

had echter ernstige bezwaren tegen de inhoud van de concept-tekst; hij verwachtte weinig goeds van 'gecoördineerd Rijksverband'. Het verzet van Palar mocht niet baten. De PVDA zou de verkiezingsstrijd ingaan met een Indonesië-paragraaf die vrijwel letterlijk overeenkwam met die van de KVP.

Op de laatste middag van het liquidatiecongres van de SDAP in Bellevue ondernam Stokvis een laatste aanval op de Indonesië-paragraaf, zijns inziens meer 'een boodschap dan een program-punt'. Van der Goes van Naters reageerde met de volgende belofte: 'De toekomstige verhouding Nederland-Indonesië moet op vrijwilligheid berusten, niet op dwang. Als het samengaan niet vrijwillig kan maar slechts over de lijken van 50 miljoen Javanen, dan moeten wij er helaas van afzien.'⁶³

Na de besprekingen in het Seniorenconvent was er door Batavia en Den Haag verder geschaafd aan het plan Van Mook-Logemann. Op 10 februari kwam de regering eindelijk met een officiële verklaring over haar beleid ten aanzien van Indonesië. Na een 'begrensde tijdsduur' zou Indonesië zelfstandig een 'vrije beslissing' mogen nemen over een eventuele continuering van het deelgenootschap in het koninkrijk. Dit 'recht op afscheiding' was door de ministerraad en het Seniorenconvent bij herhaling afgewezen. Het is dan ook een parlementair wonder dat het op 7 en 8 februari twee zittingen van het Comité-Generaal heeft overleefd. Helaas ontbreken de notulen van beide besloten vergaderingen, waardoor er niemand lof kan worden toegezwaaid voor deze 'tour de force'.⁶⁴ In deze periode nam de politieke activiteit onder de Nederlanders in Indonesië duidelijk toe. Onder voorzitterschap van Van Tijn was er te Batavia een 'Progressieve groep' opgericht, die arbitrage voorstond bij mislukking van de onderhandelingen met de republiek en zich keerde tegen elke militaire oplossing van het 'huidige conflict'.⁶⁵

Op basis van de 10-februari-voorstellen werden de onderhandelingen tussen Van Mook en Sjahrir hervat, aanvankelijk zonder veel succes. Van Mook vond echter een uitweg. Als persoonlijk voorstel bood hij Sjahrir een 'schets van een overeenkomst' gebaseerd op het verdrag tussen Frankrijk en Annam aan. Sjahrir reageerde met een 'concept-overeenkomst'

waarover Van Mook zeer te spreken was. Hij besloot daarop de besprekingen met een delegatie van de republiek in Den Haag voort te zetten.

Op 10 april besprak de ministerraad 'in kleinen kring' in afwezigheid van de katholieke minister met Van Mook en zijn rechterhand P. J. A. Idenburg de ontwerp-overeenkomst van de republiek. Na enig heen en weer gepraat merkte Drees op 'dat wij nu wel kunnen zeggen, dat de zaak belangrijker is dan de vorm, waarin zij wordt gegoten, doch dat wij niet moeten vergeten, dat de vorm, welke de Indonesiërs ons voorstellen, in Nederland politiek onaanvaardbaar is. Dit zou de zaak in Nederland doen barsten. De vorm welke thans wordt voorgesteld, is een overeenkomst tusschen de Nederlandsche Regeering en de regeering van de «Republiek Indonesia». Daarmede zouden wij in strijd komen met al onze uitspraken en tevens met de Grondwet. Wij hebben steeds gezegd geen overeenkomst met de regeering van de «Republiek» te willen sluiten. De Minister meent, dat wij, als wettige Regeering van Nederlandsch-Indië, geen overeenkomst met de regeering van de «Republiek» kunnen sluiten, doch wel een eenzijdige verklaring zullen kunnen afleggen, waarop hunnerzijds wordt geantwoord.'⁶⁶ Ook Logemann vond een verdrag met de republiek voor Nederland onverteerbaar: 'Men werkt dan bovendien met een irrealiteit, daar deze «Republiek Indonesia» in de praktijk niet functioneert'⁶⁷. De pvdA-ministers droegen de politieke verantwoordelijkheid voor de afwijzing van Van Mooks plannen. Zij zouden ook de zwaarste verantwoordelijkheid dragen voor de besprekingen met de Indonesische delegatie op het landgoed de Hoge Veluwe, waarvan kvp-voorman Romme handig profiteerde in zijn artikel 'Week der Schande' in *de Volkskrant*. Aan de Hoge Veluwe Conferentie, die van 14 tot 24 april plaatsvond, namen naast Van Mook aan Nederlandse kant ook Schermerhorn, Drees, Logemann en minister van Buitenlandse Zaken Van Roijen deel. De Hoge Veluwe Conferentie mislukte omdat de republiek vasthield aan haar de-facto-gezag over Sumatra en aan een overeenkomst met Nederland, wat door de Nederlandse delegatie geweigerd werd.

De schuldvraag krijgt een gecompliceerder antwoord. De

Nederlandse regering was slechts op de hoogte van de hoofdzaken van de overeenstemming die er eind maart bereikt was tussen de beide onderhandelingsdelegaties in Indonesië. Logemann had Van Mook laten weten dat er in geen geval sprake kon zijn van erkenning van het de-facto-gezag van de republiek over Sumatra en dat een formele overeenkomst grondwettelijk onmogelijk was.⁶⁸ Van Mook ging desondanks naar Den Haag om een beslissing te forceren. Hij werd er geconfronteerd met Drees' bezwaren tegen de concept-overeenkomst en leek vrijwel direct zijn strijdvaardigheid te hebben verloren. Nog eenmaal ondernam hij een bleke poging om een voor de republiek aanvaardbaar compromis te formuleren, maar toen Drees ook daarmee niet kon instemmen liet Van Mook het verder volledig afweten. In 1949 schreef Van Mook dat hij in navolging van 'kenners van de binnenlandse politieke kaart als Minister Drees' al na enkele dagen van zijn verblijf in Nederland de overtuiging miste 'dat de regering een aanvaarding in hoofdzaken van het voorstel zou kunnen overleven. Voor mijzelf zal ik nooit de vraag kunnen beantwoorden, of het toegeven aan deze gedachte, staatkundig gezien, niet mijn grootste fout is geweest.'⁶⁹ Van Mook deelde Drees een fors aandeel toe in zijn falen in de periode vlak voor en tijdens de Hoge Veluwe Conferentie.⁷⁰ Drees had echter niet meer gedaan dan – misschien met meer nadruk op de politieke consequenties – herhalen wat Logemann Van Mook al eerder duidelijk had gemaakt.

Wel kan men het kabinet en de pvdA-ministers daarin verwijten, dat zij door toe te stemmen in de overkomst naar Den Haag bij Van Mook en de republiek valse verwachtingen hebben verwekt. Sinds zijn terugkeer in Indië op 1 oktober 1945 was Van Mook herhaalde malen verder gegaan dan de uitdrukkelijke richtlijnen van de minister hem toelieten; het kabinet had zelfs op het punt gestaan hem te ontslaan. Telkens echter was zijn beleid uiteindelijk ook kabinetsbeleid geworden. Het kabinet had hem tot dan toe remmend gevolgd en hij moet, toen hij toestemming kreeg om begin april de besprekingen in Den Haag voort te zetten, in de veronderstelling hebben geleefd dat hij ook nu weer zijn zin zou krijgen.

De verkiezingen van 17 mei brachten de pvdA niet verder

dan negenentwintig zetels; op 30 maart had Vorrink nog gerekend op vijfendertig à veertig zetels. De KVP werd met tweeënveertig zetels de grootste partij.

Als demissionair minister sprak Logemann tegenover Van Mook de verwachting uit 'dat het tot dusver gevoerde beleid inzake Indonesië samen met de Katholieken voortgezet kan worden'.⁷¹ Palar vond de uitslag een ramp voor Indonesië en vooral voor Sjahrir, wiens positie er aanmerkelijk door verzwakt werd.⁷² In navolging van Drees, die aandrong op voortzetting van de 'huidige politiek' waarmee vooral met betrekking tot Indonesië '«groot landsbelang» gemoeid' was, sprak de partij zich uit voor deelname aan het nieuw te vormen kabinet.

Al spoedig na de benoeming van Beel tot formateur werd programmatische overeenstemming tussen KVP en PvdA bereikt. Beel had bepaald willen zien dat de republiek als onderhandelaar naar de rijksconferentie alleen vertegenwoordigers mocht afvaardigen die de eenheid van het koninkrijk onderschreven en vrij waren van 'Japanschen invloed', maar Van der Goes van Naters had dit tegen weten te houden. KVP en PvdA waren het er wel over eens dat de rijksconferentie doorgang moest vinden, ook als vertegenwoordigers van de 'dusgenaamde Republiek Indonesië' daaraan niet wensten deel te nemen.⁷³ Het vinden van de uitvoerders van dit programma leverde echter grote moeilijkheden op. De KVP had ernstige bezwaren tegen de 'Indische' as Logemann-Van Mook, bovendien wenste zij Schermerhorn niet terug als minister-president. Schermerhorn werd 'voor Indiëzending' bestemd als lid van de in te stellen Commissie-Generaal, die 'tijdelijk belast met de uitoefening van de bevoegdheden van het Opperbestuur' een nieuwe rechtsorde voor Nederlands-Indië diende voor te bereiden.⁷⁴ Voor Van Mook werd een vervanger gezocht. Hij had hier zelf – teleurgesteld over het verloop van de Hoge Veluwe Conferentie – om gevraagd. Uiteindelijk besloot hij echter aan te blijven als Luitenant-Gouverneur-Generaal omdat hij de kandidaten voor de Landvoogdij, onder wie Joekes en de ambassadeur te Chungking, A. H. J. Lovink, niet geschikt vond.⁷⁵ De bezwaren van de KVP tegen het gevoerde Indonesië-beleid richtten

zich toen volledig op Logemann, die daaraan – wel wat snel – toegaf. Hij offerde zich op, omdat hij vreesde dat anders ‘de laatste kans gemist zou worden om het Indonesiëprobleem tot oplossing te brengen’⁷⁶. Het heeft hem blijkbaar de nodige moeite gekost om de pvdA ervan te overtuigen dat er om hem geen ‘amok’ gemaakt moest worden.⁷⁷ Het bleek niet eenvoudig om voor Logemann een geschikte en aanvaardbare opvolger te vinden. Op 30 juni verzocht Beel J. A. Jonkman minister van Overzeese Gebiedsdelen te worden. Jonkman stemde de volgende dag toe en twee dagen later kon het kabinet beëdigd worden.⁷⁸ Met Jonkman kreeg het kabinet van ‘het nieuwe bestand’ een minister die evenals Logemann en Van Mook had behoord tot de Stuwgroep en om die reden gewantrouwd werd. Voor de KVP was hij als minister echter aanvaardbaar, omdat hij de reputatie had minder ‘Indisch’ te zijn dan Van Mook en Logemann. In zijn studententijd had Jonkman als voorzitter van het ‘Indonesisch Verbond van Studeerenden’ waar toen ook Van Mook lid van was, gepleit voor een Groot-Nederlandse toekomst voor Indië: cultureel, economisch en misschien ook staatkundig nauw verbonden met ‘Nederland, Suriname, Curaçao, Hollandsch Zuid-Afrika en Vlaanderen’⁷⁹. In de jaren voor de Japanse bezetting als laatste voorzitter van de Volksraad was Jonkman koloniaal progressief en ‘orangist’, een voor Indië unieke vorm van gemengd huwelijk. Jonkman werd geacht het gezelschap van pvdA-ministers te completeren (het nieuwe kabinet telde naast enkele partijloze ministers vijf KVP- en vijf pvdA-ministers), maar enkele dagen na zijn beëdiging kwamen Vorrink en Logemann hem vragen lid van de partij te worden.⁸⁰ Het feit dat deze late roeping, die nauwelijks over contacten in de praktijk beschikte, op een van de belangrijkste ministersposten terechtkwam, zou de pvdA in de zeer emotionele periode van juli 1946 tot juli 1947 aanzienlijk schaden.

Het Indonesië-programma van de regering bleef niet onaangestast door de nieuwe politieke verhoudingen. De regeringsverklaringen van 5 en 10 juli wezen nog op een voortzetting van de politiek van het vorige kabinet, maar de reactie van de fractieleider van de KVP, Romme, noopte Jonkman tot een an-

dere presentatie van zijn beleid, wat nadelig was voor de onderhandelingen met de Indonesische nationalisten. Voortaan zou het streven van de regering gericht zijn op het bijeenhouden van de delen van het Koninkrijk.⁸¹ Intussen leverden de samenstelling en de instructie van de Commissie-Generaal grote politieke problemen op. De KVP zocht in eigen kring een kandidaat die het tegen Schermerhorn op kon nemen, maar de katholieke kopstukken voelden zich niet aangetrokken tot de Indische politiek, waardoor uiteindelijk de Indië-specialist van de partij M. van Poll als enige kandidaat overbleef. Het was de bedoeling van de regering geweest om de Commissie-Generaal zelf te laten beslissen over het voorzitterschap, maar onder druk van zijn geestverwanten weigerde Van Poll vrijwillig Schermerhorn als voorzitter te aanvaarden. Schermerhorn werd daarop door de regering benoemd tot voorzitter. Het derde lid van de Commissie-Generaal werd F. de Boer, waarnemend burgemeester van Amsterdam, directeur van de 'Stoomvaartmaatschappij Nederland' en voor de oorlog lid van het hoofdbestuur van de Vaderlandse Club. Men zou kunnen stellen dat met de installatie van de Commissie-Generaal op 12 september de kabinetsformatie pas werkelijk was afgerond.

De betrekkingen met de republiek waren sinds de Hoge Verluwe Conferentie sterk verslechterd. Op 17 juni stelde Sjahrir de Nederlandse regering voor om in samenwerking met de republiek op korte termijn een 'Indonesischen vrijen staat' op te richten die in bondgenootschap zou treden met Nederland.⁸² Het demissionaire kabinet wees dit voorstel zonder verdere discussie af en stelde van zijn kant dat de republiek steeds minder in staat bleek gezag over de eigen onderdanen uit te oefenen, en verbond een aantal voorwaarden aan de voortzetting van de onderhandelingen: onmiddellijke invrijheidstelling van de Europese geïnterneerden, beëindiging van alle propaganda tegen Nederland en instelling van een gemeenschappelijk orgaan ter regeling van de voedselvoorziening. Deze voorwaarden werden opgenomen in de geheime instructie van de Commissie-Generaal.

De bereidheid van de republiek om werkelijk met Nederland te onderhandelen werd bepaald niet bevorderd door de

aanstaande uitzending van de '7 december-divisie' naar Indonesië. Ook in Nederland werd geprotesteerd tegen de troepen-zendingen. Op 7 september hield de pvda een buitengewoon congres over de Indonesië-politiek van de regering en de troepen-zendingen in het bijzonder. In de vergadering van het partijbestuur ter voorbereiding van dit congres verzette Palar zich tegen uitzending van de divisie. Drees, Schermerhorn, Willems, Kleywegt en Vorrink vonden de troepen-zending 'bittere noodzaak' ter bescherming van de bevolking en van Sjahrir. P. J. Oud, de voormalige minister van Financiën die zich in 1945 lange tijd had verzet tegen deelname van de vdb aan de pvda wegens het grote aandeel van de sdap daarin, achtte 'het staken van de uitzending der troepen beneden onze nationale waardigheid'. Enige steun kreeg Palar slechts van Logemann. Palar stelde verbitterd vast dat er tot dan toe weinig naar hem geluisterd was met als gevolg een verslechtering van de onderhandelingspositie. Bovendien achtte hij het een volslagen misvatting dat Sjahrir voor de bestrijding van de extremisten ooit gebruik zou maken van de Nederlandse troepen.⁸³

Op het congres voerde Palar als eerste het woord. Hij noemde Sjahrir 'een van de beste en zuiverste dragers van het Indonesisch nationalisme'. Nederlandse troepen-zendingen zonder voorafgaand overleg met de republiek zouden Sjahrirs arm-slag om gematigde beslissingen te nemen verminderen.⁸⁴ Logemann vertolkte op het congres het meerderheidsstandpunt van het partijbestuur. Stopzetting der troepen-zendingen was onmogelijk omdat Nederland een aantal verantwoordelijkheden niet kon afstoten: verantwoordelijkheid voor de buitengewesten die vooralsnog met Nederland wilden samengaan, voor de 'Nederlandse groep die in Indonesië haar vaderland heeft en behouden wil' en 'in de allerlaatste plaats' voor de Nederlandse economische belangen.⁸⁵ Uit de discussie die naar aanleiding van deze twee inleidingen en de ontwerp-resolutie werd gevoerd, bleek duidelijk hoe het Indonesische vraagstuk de partij verdeeld hield. Enkele sprekers, onder wie Scheffener en Van Ieperen, keerden zich nog steeds tegen het onderhandelen met Soekarno. De meeste sprekers stelden zich echter op het standpunt dat het in geen geval mocht komen tot een oorlog

met de republiek en dat de troepenendingen moesten plaatsvinden in overleg met de republiek. J. Barents, M. de Niet en F. Goedhart wensten een sociaal-economisch program in socialistische zin opgesteld te zien voor Indonesië. Er werd op gewezen dat 'vooruitstrevende kranten als Het Vrije Volk, Het Parool en De Tijd' van de militaire leestafels werden geweerd. Van Ooyen vond dat, als men sprak van extremisten in Indonesië, dit in feite zou moeten slaan op de Nederlandse soldaten, wegens hun bedenkelijke mentaliteit. Zeer opmerkelijk was voorts de rede van de toekomstige president van de deelstaat Oost-Indonesië Soekawati, die de Indonesische behoefte aan Nederlandse steun benadrukte en 'huiverig' stond tegenover een eventueel uittreden uit het rijksverband. De discussie resumerend stelde Logemann vast dat in geval van mislukking der onderhandelingen internationale inmenging moest worden aanvaard; in geen geval mocht het tot een oorlog komen. De resolutie die het congres uiteindelijk aanvaardde, betekende een nederlaag voor het partijbestuur. Er moest gestreefd worden naar 'een samengaan van staatkundige eenheden [...] vrijelijk verenigd als leden van een gemeenschap van naties'. Er diende zo spoedig mogelijk een wapenstilstand gesloten te worden 'op in onderling overleg te bepalen voorwaarden'; de uitzending van de troepen moest 'overeenkomstig' geregeld worden.⁸⁶ Op 24 september werd vooral in Amsterdam en de Zaanstreek gestaakt tegen de troepenendingen. De vakverenigingen NVV en EVC waren als organisatie niet betrokken bij deze staking. De Landelijke Adviesraad van de EVC had een week voor de staking een motie aangenomen, die in strekking overeenkwam met de congresresolutie van de PvdA van 7 september.⁸⁷

Na dit congres wordt het, afgaande op het archief van de partij, erg stil rond de Commissie Indonesië. De commissie bestond op dat moment uit ongeveer dertig leden en het partijbestuur besloot daarom een werkcomité te vormen waarvan Stokvis voorzitter en Palar secretaris werd. Cramer, De Kadt, de uit de VDB afkomstige staatsrechtgeleerde R. Kranenburg, Logemann en N. Stufkens waren de overige leden. Met uitzondering van Palar beschikte in deze periode waarschijnlijk geen van de PvdA-leden over directe contacten met de repu-

blik. Weliswaar werd er gecorrespondeerd met partijgenoten en geestverwanten in Indonesië, waardoor de Commissie Indonesië en vandaaruit de partij op de hoogte was van de politieke wensen van de groep nationalistenvan rond Sjahrir; men was echter volstrekt onkundig van de voedselsituatie in de republiek en de effectiviteit van het republikeinse gezag. De reis die Goedhart in augustus door de republiek maakte en waarvan hij in *Het Parool* en op het buitengewone congres van de pvdA verslag deed, werd ook buiten de partij met grote belangstelling gevolgd.⁸⁸ Goedhart had in de republiek nergens 'voedselnoed' aangetroffen, overal heerste orde en rust, van roof en rampokken was geen sprake. Hij was getroffen door het democratische karakter van de republiek en het ontbreken van een vijandige houding jegens de Nederlanders. In gesprekken met de republikeinse leiders was hem echter wel duidelijk geworden dat zij niets voelden voor een sterk rijksverband. De grootste belemmering voor de totstandkoming van goede betrekkingen met de republiek zag hij in het optreden van het leger en het ambtenarenapparaat. Nederland moest de krachten en middelen ter beschikking stellen die in Indonesië nodig waren voor een 'socialistische welvaartsontplooiing voor de volkeren van Indonesië'.⁸⁹

De conclusies van Goedhart stemden grotendeels overeen met die van de Commissie Koets, die in september een bezoek bracht aan de republiek. De samenstelling van deze commissie was van dien aard dat met uitzondering van legercommandant Spoor niemand haar beschuldigde van prorepublikeinse sympathieën. Vlak voor de komst van de Commissie-Generaal naar Batavia was het beeld dat de Nederlands-Indische regering van de republiek had duidelijk gunstiger geworden. Intussen had zich een probleem aangediend dat in toenemende mate het Indonesië-beleid van de regering zou beïnvloeden. Minister Lieftinck verklaarde op 4 september dat Nederland weldra financieel niet meer in staat zou zijn de militaire krachtsinspanning in Indië vol te houden. Hij was uiterst ontevreden over het financiële beleid van Van Mook. Anderhalve maand later verklaarde hij zelfs helemaal geen vertrouwen te hebben in de persoon van de Landvoogd.⁹⁰

Op 7 oktober begonnen de besprekingen tussen de Commissie-Generaal met Van Mook en de delegatie van de republiek onder leiding van Sjahrir. Een week later werd de wapenstilstand overeengekomen, waarna de politieke besprekingen konden beginnen. Wat tijdens de Hoge Veluwe Conferentie onmogelijk was – een overeenkomst tussen Nederland en de republiek en de erkenning dat de republiek ook over Sumatra de facto-gezag uitoefende – werd nu na intensieve onderhandelingen tussen de delegaties in korte tijd werkelijkheid. Volgens de ontwerp-overeenkomst die op 15 november te Linggadjadi werd geparafeerd zou er in de archipel een soevereine, democratische staat op federale grondslag, de Verenigde Staten van Indonesië, gevormd worden; de republiek zou een onderdeel van deze federale staat worden. Nederland, Curaçao en Suriname zouden met de Verenigde Staten van Indonesië samengaan in een Nederlands-Indonesische Unie. Het Nederlandse kabinet voelde zich in deze fase van de onderhandelingen gepasseerd. Begin november vroeg Jonkman de Commissie-Generaal naar Nederland over te komen voor ‘bezinning en overleg’, wat de Commissie-Generaal weigerde.⁹¹ Twee dagen voor de parafering liet Jonkman de Commissie-Generaal weten het ontwerp-akkoord te beschouwen als de bijdrage van de Commissie-Generaal aan de gedachtenwisseling met de republiek ‘en niet, althans nog niet als voorstel van de Nederlandsche regering, aangezien U daartoe U niet, althans nog niet, sterk kunt maken’⁹².

Het kabinet had de Commissie-Generaal naar Indonesië gestuurd om ervoor te zorgen dat het Haagse standpunt door de Nederlands-Indische regering beter gerespecteerd zou worden. Maar al na zes weken bleek de Commissie-Generaal haar waakhondfunctie niet naar behoren te vervullen. In het kabinet was hierover grote verontwaardiging ontstaan. Fiévez en de KVP-ministers Van Maarseveen en vooral Huysmans, die ‘wel tien keer met zijn portefeuille gerammeld had’, verzetten zich heftig tegen het ontwerpakkoord. Steun zou het beleid van de Commissie-Generaal vooral hebben gekregen van Lief tinck.⁹³ Er was in de ministerraad van 11 november slechts een minister⁹⁴ bereid de Commissie-Generaal te machtigen het ont-

werp-akkoord te tekenen, maar het is niet erg waarschijnlijk dat die minister Liefstinck heette, aangezien hij enkele dagen na de parafering in de ministerraad weigerde over een puur staatkundig stuk een oordeel te vellen. Eerst moest een oplossing gevonden worden voor de financieel-economische verplichtingen van Indië jegens Nederland.⁹⁵ De Commissarissen-Generaal werden bij hun terugkeer in Nederland door hun politieke vrienden niet bepaald vriendelijk onthaald. Schermerhorn werd geconfronteerd met Logemann, Joekes, Van der Goes van Naters, Goedhart, Palar en tweede fractiesecretaris S. Posthumus. Logemann verweet Schermerhorn dat hij de regering niet voldoende op de hoogte had gesteld van de constructie van de Nederlands-Indonesische Unie.⁹⁶ Desondanks stelde de fractie zich spoedig achter de ontwerp-overeenkomst. Bij de andere fracties had men ernstige tot onoverkomelijke bezwaren tegen het akkoord.⁹⁷

Buiten het parlement ontstond een ware hetze tegen het Linggadjati-akkoord. Generaal Kruls en admiraal Helfrich waren bij de koningin op audiëntie gegaan om hun grieven kenbaar te maken. Het 'Comité Handhaving Rijkseenheid', onder aanvoering van Gerbrandy en oud-minister van Koloniën Welter en gesteund door de zeer strijdbare pen van de Utrechtse hoogleraar Gerretson, voerde voor de radio en in de pers een campagne tegen het akkoord. Onder het Nederlandse publiek, wiens opvattingen in deze periode voor het eerst regelmatig gepeild werden, hielden voor- en tegenstanders van het akkoord elkaar vrijwel in evenwicht.⁹⁸ Jonkman kwam erg snel tegemoet aan de bezwaren in het parlement tegen het akkoord. Hij vroeg de Commissie-Generaal een toelichting te maken en gaf vervolgens in twee verklaringen namens de regering een uitvoerige interpretatie van het akkoord. Op 20 december werd de 'aankleding van Linggadjati' voltooid met het aanvaarden van de motie Romme-Van der Goes van Naters met vijftienstemmen tegen dertig stemmen. Volgens deze motie diende de Nederlandse regering met 'de vertegenwoordigers van de regering der Republiek Indonesië' een wederzijdse verbintenis aan te gaan die haar met inachtneming van de geldende grondwet tot niets meer verbond dan volgens de toelichting

van de Commissie-Generaal te Linggadjati was overeengekomen, met inachtneming van de regeringsverklaringen van 10 en 19 december.⁹⁹

De details van de toelichting van de Commissie-Generaal en de interpretatie van het kabinet vallen in belang weg tegen het feit dat Nederland zonder voorafgaand overleg met de republiek het voorlopige akkoord, dat door beide delegaties bewust zo was opgezet dat alleen de grote lijnen van het nieuwe samengaan tussen Nederland en de Verenigde Staten van Indonesië werden vastgelegd, in eng-Nederlandse zin interpreteerde. Bovendien achtte de regering zich slechts aan het 'aangeklede Linggadjati' gebonden als na de ondertekening op korte termijn een voor Nederland bevredigende oplossing werd gevonden voor de financieel-economische problemen; dat wil zeggen voor de Indische schulden jegens Nederland ter waarde van ruim 1,6 miljard gulden¹⁰⁰ en voor de rechtszekerheid van het westerse bedrijfsleven in Indonesië. Lief tinck was verantwoordelijk voor deze interpretatie van het akkoord. Het is opvallend hoe weinig oog de Nederlandse voorstanders van het 'naakte Linggadjati' hadden voor de Indonesische reactie op de aankleding. Schermerhorn was slechts bevreesd voor de reactie in de vs,¹⁰¹ Palar meende dat de republiek van haar kant wel met een toelichting zou komen, indien zij de Nederlandse interpretatie onaanvaardbaar vond.¹⁰² Alleen Van Mook was duidelijk teleurgesteld; vooral de langdurige behandeling van het akkoord in Nederland had een slechte uitwerking gehad op de stemming in de republiek en hem 'drie jaar van zijn leven gekost'.¹⁰³ Van Mook zette in deze periode zijn federale politiek overigens gewoon voort. Eind december trad direct na de beëindiging van de conferentie van Den Pasar de deelstaat Oost-Indonesië in werking.

De partijtop en de Tweede-Kamerfractie van de pvdA hadden zich neergelegd bij de aankleding; de Commissie Indonesië was echter zeer ontevreden over het partijbeleid sinds 15 november. Palar vroeg zich af of zijn aanwezigheid in Nederland nog langer zinvol was. Hij had grote behoefte aan persoonlijk contact met de Indonesische leiders. Mocht in dat contact blijken dat men hem daar nodig had, dan zou hij 'vanzelf-

sprekend' in zijn vaderland blijven.¹⁰⁴ De Commissie Indonesië was in verband met Linggadjadi niet bijeen geweest en ook door de Kamerfracties niet om advies gevraagd. Om deze reden wens- te De Kadet niet langer lid van de commissie te blijven. Ook Cramer, Van Creveld en Tas hadden ernstige bezwaren tegen de wijze waarop de commissie binnen de partij functioneerde. De commissie zou minstens een maal per maand moeten ver- gaderen. De inhoudelijke discussie over Linggadjadi in de com- missie spitste zich in januari 1947 vooral toe op de federale op- bouw van Indonesië. Fruin vond deze constructie irreal en ging ervan uit dat de Verenigde Staten van Indonesië weldra zouden samenvallen met de republiek. Maar Joekes, Stokvis en Palar stelden dat de 'federale gedachte' gehandhaafd moest worden omdat de buitengewesten daar de voorkeur aan gaven. Met toestemming van het partijbestuur zou de commissie een bewerking maken van het Koloniale Beginselprogramma van 1930.¹⁰⁵ In december werd de partij nog opgeschrikt door een onvervalst 'Rijkseenheid'-geluid binnen haar gelederen. Partij- bestuurslid Oud had zitting genomen in het Comité Handha- ving Rijkseenheid omdat hij zocht naar een uitweg van het In- donesische probleem zonder Linggadjadi en vast wensde te hou- den aan het spoedig bijeenroepen van de rijksconferentie.¹⁰⁶ Onder druk van het partijbestuur besloot Oud enkele weken later uit het Comité te treden.

De pvdA draagt de volle verantwoordelijkheid voor de 'aan- kleding' van Linggadjadi. Weliswaar was de oppositie tegen het akkoord binnen en buiten het parlement groot, maar er viel in de ministerraad niets te bespeuren van een poging tot verdedi- ging van het 'naakte' Linggadjadi.¹⁰⁷ De ontstemming over het eigenmachtige optreden van de Commissie-Generaal over- heerste. Opmerkelijk is de rol van Jonkman, die door behendig laveren de parafering van het akkoord tegen de heftige oppositie in het kabinet in wist veilig te stellen, maar vervolgens het ini- tiatief tot de 'aankleding' nam en dat in zijn memoires ook na- drukkkelijk claimt.¹⁰⁸ De instelling van de Nederlands-Indone- sische Unie na de overgangperiode maakte een grondwets- wijziging noodzakelijk. Jonkman zag de 'aankleding' als voor- bereiding voor het verkrijgen van een tweede parlementaire

meerderheid. Hij legde zich daarmee bij voorbaat neer bij de bestaande parlementaire verhoudingen en aanvaardde deze als een statisch gegeven. Politieke strijd als middel om een meerderheid voor zijn standpunt te winnen was hem vreemd; vanuit zijn Volksraad-tijd was hij gewend de tegenpartij met argumenten te overtuigen. Hierdoor, en omdat Drees sterk stond op het standpunt van de gescheiden verantwoordelijkheid van ministers, fractie en partij, kon het enthousiasme voor het 'naakte' Linggadjadi bij een deel van het partij kader zijn weg naar de juiste partijministers niet vinden. Het bleef steken bij de voor het Indonesië-beleid minder belangrijke ministers Mansholt en Vos.

Na de aankleding richtte het kabinet al zijn aandacht op de 'boosdoeners' Van Mook en de Commissie-Generaal. Voor Van Mook werd een opvolger gezocht, voor de Commissie-Generaal naar nieuwe leden die verder afglijden konden voorkomen en de Nederlandse belangen zorgvuldig wilden bewaken. S. Posthuma, directeur van de Nederlandse Bank, en J. H. W. Verzijl, hoogleraar Volkenrecht te Utrecht werden als adviseur aan de Commissie-Generaal toegevoegd: de waakhond van Van Mook bewaakt. Schermerhorn leefde in de veronderstelling dat 'deze heren' onder druk van de Indonesische realiteit wel om zouden gaan. Hij werd echter door Van Heuven Goedhart, hoofdredacteur van *Het Parool* gewaarschuwd voor Posthuma, die Van Heuven Goedhart gezegd had Linggadjadi als een ramp voor Nederland en Indië te beschouwen.¹⁰⁹ Schermerhorn liet Van Heuven Goedhart eind januari weten Posthuma als 'een volmaakt betrouwbaar en redelijk mensch' te beschouwen met wie hij eerlijk zou kunnen samenwerken; wel was hij bezorgd over de 'koloniale diehard' Verzijl.¹¹⁰

Schermerhorn had na de parafering van het akkoord in Nederland zoveel mogelijk de indruk willen vermijden in de eerste plaats partijman te zijn. Zo was hij niet ingegaan op het verzoek van de Commissie Indonesië haar een toelichting te geven op Linggadjadi. Na terugkeer in Indonesië besloot hij echter het contact met een aantal personen in de partij te verbeteren. Het 'geheime dagboek' dat hij sinds de installatie van de Commissie-Generaal bijhield, gaf hij aanvankelijk via B. van Dam,

die op het punt stond zijn schoonzoon te worden, ter inzage aan Mansholt. Vanaf 20 januari kreeg ook Liefstinck een kopie van het dagboek en op 10 maart gaf hij Mansholt toestemming zijn dagboekantekeningen tevens te laten inzien door Drees en Vos. 'Jonkman zelf vind ik eigenlijk niet goed mogelijk en acht het ook niet noodzakelijk, omdat onze partij-ministers deze stem voldoende kunnen verdisconteeren in de M.R. [minister-raad].¹¹¹ Dank zij een bescheiden correspondentie met enkele partijministers en geregeld telefonisch contact met Vorrink was Schermerhorn redelijk goed op de hoogte van de opvattingen binnen de partijtop. Hoe er verder in de partij gereageerd werd op het beleid van de regering en het optreden van de Commissie-Generaal, kwam hij te weten uit de correspondentie die de 'kleine S-en' bij het secretariaat van de Commissie-Generaal, P. Sanders en I. Samkalden, onderhielden met partijgenoten in Nederland: onder anderen met M. Kohnstamm, secretaris van de koning, J. Landré van de Rijksvoorlichtingsdienst en Vorrink. Zij drukten de Commissie-Generaal op het hart door eigenmachtig optreden geen aanleiding te geven 'jullie mensen op je dak te sturen, waarvan men aanneemt dat zij wat meer égarde tegenover het verantwoordelijke Ministerie in acht zullen nemen'¹¹². Ook buiten de pvdA kende men Sanders en Samkalden een grote invloed op het beleid toe van de Commissie-Generaal. Posthuma en Verzijl waarschuwden Jonkman: 'Het is naar onze overtuiging voor een goed deel aan hun invloed te wijten, dat de 'naakte' tekst van Linggadjati zulk een onaanvaardbaar stuk is geworden'.¹¹³

Sinds de terugkeer van de Nederlanders in de archipel na de Japanse capitulatie had de troon van 'onderkoning' Van Mook feitelijk nimmer op stevige ondergrond gestaan. Na de 'aankleding' van Linggadjati zou het kabinet ruim vier maanden lang een belangrijk deel van zijn tijd en energie steken in het zoeken naar een opvolger voor Van Mook. Aanvankelijk werd deze onder de diplomaten gezocht.¹¹⁴ Wederom was Lovink, voorstander van een harde lijn tegen de republiek, de belangrijkste kandidaat. Zijn benoeming tot Landvoogd werd eind januari tegen de wens van Drees op het laatste moment verhinderd door het partijbestuur van de pvdA.¹¹⁵ Hierna deed

de KVP enkele voorstellen voor de bezetting van de Indische posten, die alle uitgingen van een gedeelde politieke verantwoordelijkheid van KVP en PVDA in Den Haag en in Batavia. Volgens deze voorstellen werd Romme, die in januari een reis door de archipel had gemaakt, zonder overigens een vertegenwoordiger van de republiek te hebben gesproken, óf minister van Overzeese Gebiedsdelen waarbij Jonkman minister zonder portefeuille zou worden of Landvoogd met een secondant voor het Indisch bestuur, óf Romme Landvoogd met een deskundige secondant. In beide gevallen was er duidelijk behoefte aan Indische deskundigheid. Het kabinet had hiervoor het oog laten vallen op M. de Niet, lid van de PVDA en voor de zending in Indië werkzaam. In maart zag het er naar uit dat hij de nieuwe Landvoogd zou worden met Romme als minister van Overzeese Gebiedsdelen. Drees had op 10 maart een gesprek met De Niet en beschreef hem in de ministerraad als een sterke persoonlijkheid met wel omschreven ideeën over het in Indië te voeren beleid; de beste kandidaat voor de Landvoogdij, maar een eventuele samenwerking met Romme als minister zou bepaald niet 'zonder wrijving' verlopen.¹¹⁶ De Niet achtte zelf samenwerking met Romme uitgesloten.

Desondanks vond er op 5 april ten huize van Romme overleg plaats tussen Jonkman, De Niet en Romme. Op 14 april deelde Jonkman de ministerraad mee dat de basis voor een goede samenwerking tussen Romme en De Niet ontbrak.¹¹⁷ Hierna werd er nog wel over gedacht om De Niet als 'werkkracht' en Luitenant-Gouverneur-Generaal toe te voegen aan de nieuwe kandidaat-Landvoogd J. Meynen, directeur van de 'Algemeene Kunstzijde Unie' en in het kabinet Schermerhorn-Drees minister van Oorlog, maar daar voelde De Niet niets voor. Op 22 april keerde hij als zendingsconsul terug naar Indonesië. Wel enthousiast over Meynen waren Schermerhorn en Logemann, die hem: een prima mens en ervaren organisator' vonden 'en na De Booy de beste man die wij hebben'.¹¹⁸ De partijloze Meynen toonde al snel meer politiek benul te hebben dan Logemann. Hij liet Beel weten dat hij Romme als nieuwe minister van Overzeese Gebiedsdelen afwees, keerde zich nadrukkelijk tegen het door Logemann als minister gevoerde beleid en

wenste de Commissie-Generaal te hervormen 'tot een Interpretatie-Commissie van het verdrag van Linggadjati'.¹¹⁹ In de ministerraad werd besloten om deze wijziging in de Indische top eerst na het bezoek van Beel en Jonkman aan Indonesië bekend te maken.

Logemann vroeg Van Mook 'sans rancune' plaats te maken voor Meynen en daarnaast 'de strijd helpen strijden op het internationale front'¹²⁰. Van Mook liet hem begin mei, toen Beel en Jonkman juist in Batavia waren aangekomen, weten niet aan aftreden te denken. Meynen kende Indië niet en was bovendien als calvinist en als voormalig minister van Oorlog internationaal onaanvaardbaar. Hij had Beel en Jonkman al grotendeels voor zijn standpunt gewonnen. 'Ik heb het gevoel, dat de pvda een te groot fatsoen en te weinig slagkracht in het beleid vertoont en dat mede daardoor de zwakte naar binnen en naar buiten wordt vergroot.'¹²¹

Lieftinck ontwikkelde in deze periode een opmerkelijke visie op het Indonesische vraagstuk. Al zeer vroeg had hij gepleit voor vervanging van Van Mook, in wiens financieel-economische beleid hij geen enkel vertrouwen had. Als enige minister bepleitte hij echter drastische troepenvermindering. Of door snelle repatriëring of door bezetting van de voedselgebieden moest de deviezenbehoefte van het leger worden gereduceerd. Naast financiële had Lieftinck ook politieke redenen voor zijn voorstel. In wederzijdse vermindering van het militair apparaat zag hij de enige mogelijkheid om een 'wedloop in bewapening binnen het Koninkrijk' te voorkomen. Lieftinck achtte het uitgesloten dat de republiek in rechtstreekse onderhandelingen met Nederland zou besluiten haar krijgsmacht, 'de bloem van het nationalisme', in te krimpen. Alleen onder Britse en Amerikaanse supervisie zou dat mogelijk zijn.¹²² Het kabinet en de Raad voor Militaire Aangelegenheden van het Koninkrijk waren niet tot troepenvermindering bereid zolang de extremistische troepen van Soedirman en Boeng Tomo vrij konden opereren. Eerst moesten orde en rust hersteld worden. Van totale terugtrekking kon helemaal geen sprake zijn: 'Als we Indië loslaten is Nederland failliet'.¹²³

Inmiddels was ruim vier maanden na de parafering op 25

maart de basis-overeenkomst van Linggadjati getekend. Het woord overeenkomst is echter misleidend. De republiek was niet bereid de eenzijdige Nederland-interpretatie te aanvaarden en ging ook niet in op de suggestie van Jonkman haar interpretatie van het akkoord te geven. Feitelijk tekende op 25 maart Nederland het 'aangeklede' en de republiek het 'naakte' Linggadjati. Dat was duidelijk in strijd met de Kameruitspraak van december neergelegd in de motie Romme-Van der Goes van Naters. Om deze reden zagen Posthuma en Verzijl af van hun kandidatuur voor de Commissie-Generaal en trad De Boer af. De noodzaak om te ondertekenen was echter internationaal gezien zo groot dat het kabinet en de meerderheid van het parlement er zich bij neerlegden. De Niet verweet Jonkman een maand later dat hij in de zo belangrijke benoemingskwes-ties deze nederlaag van Romme niet had weten uit te bui-ten.¹²⁴

Ook de afspraken die in het kabinet waren gemaakt over de nieuwe Landvoogd werden na het bezoek van Beel en Jonkman aan Indonesië niet uitgevoerd. Van Mook was zijn inzinking na de voor hem teleurstellende Nederlandse reactie op het ontwerp-akkoord te boven. Daadkrachtig had hij in mei met Beel, Jonkman, de Commissie-Generaal en de legerleiding de perspectieven van een militaire actie tegen de republiek besproken. Schermerhorn¹²⁵ en Jonkman¹²⁶ vonden in dat stadium van de onderhandelingen een militaire actie misplaatst, terwijl Beel zich verzette tegen een actie die zich alleen maar tot West-Java zou beperken.¹²⁷ Van Mook leek op oorlogspad en daarom mocht hij blijven. Hij zag zelfs zijn positie versterkt ten koste van de Commissie-Generaal. Van Poll schreef Romme dat hij zich 'eenzaam' voelde; de 'teameest' bij de pvdA, die 'telkens nieuwe mensen en journalisten' naar Indonesië stuurde, die 'een voortdurend contact met de Indonesiërs, zelfs in Djocja' onderhielden, was beter.¹²⁸ Naast H. van Randwijk en C. de Koning voor *Vrij Nederland* en Vijlbrief, Suurhof en Kupers voor de vakbeweging was op dat moment ook Palar in Indonesië. Palar was niet alleen actief op Java waar hij Soekarno had vergezeld op diens reis door de Pranger. In de deelstaat Oost-Indonesië werd hij genoemd als formateur van het

nieuwe kabinet ter opvolging van kabinet-Nadjamoeddin. Palar was zeer enthousiast over de republiek en scheen de voorkeur te geven aan werken voor de republiek in Oost-Indonesië boven terugkeer naar Nederland. De Commissaris voor de Kroon voor Oost-Indonesië M. Brouwer¹²⁹ en de president van de deelstaat, Soekawati, vreesden Palars invloed in Oost-Indonesië. Soekawati vroeg Van Mook te verhinderen dat Palar tijdig uit Java terug zou zijn in Makassar om de stemming over het regeringsbeleid bij te kunnen wonen.¹³⁰ Hij kreeg zijn zin.

Er was in het partijbestuur sprake van geweest dat Vorrink naar Indonesië zou gaan. Maar na het bezoek van Beel en Jonkman aan Indonesië en na de nota van de Commissie-Generaal van 27 mei veranderde het politieke perspectief in het vraagstuk zodanig dat Vorrink zijn aanwezigheid in Nederland noodzakelijk vond. Het partijbestuur besloot om in zijn plaats Goedhart naar Indonesië te sturen. Er was in de partij nogal wat ongerustheid ontstaan over de ultimatieve toon van de nota van de Commissie-Generaal aan Sjahrir van 27 mei.¹³¹ De Commissie-Generaal deed de republiek in deze nota voorstellen over de vertegenwoordiging van de deelstaten naast de republiek in de Federale Raad en over het reguleren van de internationale contacten van de republiek tijdens de overgangperiode. De republiek weigerde echter een ondergeschikte positie in de toekomstige Verenigde Staten van Indonesië in te nemen. Zij eiste de helft van het aantal zetels in de Federale Raad voor zich op en was niet bereid haar internationale contacten ongedaan te maken. Voor de regering van de deelstaat Oost-Indonesië en voor de Raad van West-Borneo was deze onderschikking aan de republiek onaanvaardbaar.¹³² Ook de pvda was ontevreden over het antwoord van de republiek. In een brief van het partijbestuur aan de drie socialistische partijen in Indonesië van 17 juni poseerde de pvda als voorvechter voor de bevrijding der koloniale volkeren en als vertegenwoordigster van 'zowel de socialistische traditie van een H. van Kol, als het burgerlijke radicalisme van een Van Deventer en van de beste vertegenwoordigers van de Leidse Universiteit, als de christelijke naastenliefde van een Prof. Kraemer'.¹³³ De pvda kon het tegenvoorstel van de republiek niet aanvaar-

den, omdat het een breuk zou betekenen met de geldende grondwet en bovendien 'een breuk met de geest en de letter van Linggadjati'. Naar aanleiding van het antwoord van de republiek en de eerste reacties daarop in Den Haag kwam op 14 juni de partijraad van de pvdA bijeen. Het partijbestuur legde de raad een concept-resolutie voor, waarin gesteld werd dat het antwoord van de republiek in strijd was met Linggadjati en een grondwetsherziening noodzakelijk maakte; dat een oplossing niet langer kon worden uitgesteld, omdat anders een onhoudbare toestand zou ontstaan, 'welke zou kunnen nopen tot zekere maatregelen van militaire aard'.¹³⁴ Logemann, Drees, Albarda en Van der Goes van Naters verdedigden de resolutie, alle overige sprekers wezen de passage over het gebruik van militair geweld af. Goedhart stelde onmiddellijke demobilisatie van een deel der Nederlandse troepen voor 'om aan de Republiek en de gehele wereld duidelijk te maken, dat de Nederlandse troepenmacht aldaar uitsluitend bestemd is voor handhaving van rust en orde en ter waarborging van de veiligheid, maar niet bestemd is voor eenzijdige oplegging van de wil van de Nederlandse regering aan de Republiek'. Suurhoff liet namens de vakbeweging weten dat gebruik van geweld in Indonesië zou leiden tot stakingen. Palar, sprekend 'als een Indonesische vriend', drukte de raad op het hart: 'Indonesië moet men niet overwinnen, laat men Indonesië winnen.' Maar alle amendementen die betrekking hadden op troepenvermindering en het bij voorbaat uitsluiten van militair geweld als oplossing voor een conflict met de republiek, werden getroffen door het veto van Drees, die zei te willen voorkomen dat door het aannemen van deze amendementen de regering in een onmogelijke onderhandelingspositie werd gebracht.

In *Het Vrije Volk* werd vrijwel nooit kritiek geleverd op het regeringsbeleid. Alleen in de kolommen van het weekblad *Para-raat* was plaats voor de kritiek van de 'bezwaarden', die op de partijraad van 14 juni in eerste instantie een duidelijke meerderheid voor hun standpunt hadden. Meestal was hun woordvoerder De Kadt. De Kadt was van mening dat militair geweld nooit het Nederlandse antwoord mocht zijn, ook al waren de republikeinse tegenvoorstellen voor Nederland volstrekt

onaanvaardbaar. 'Maar zelfs als er gebleken was, dat de Republikeinse regering niet te goeder trouw was, dan nog is er voor Nederland niets te winnen met de methode van het geweld. Dan is onze weg die van arbitrage, eventueel die van UNO.' Hij begreep zeer goed dat Nederland haast had, toen eenmaal was gebleken dat de deviezenpositie zeer slecht was. Maar in zijn ogen zou militair optreden nooit de gewenste verbetering kunnen brengen, want de voorraden die in de republiek lagen opgeslagen, zouden in geval van militaire actie veranderen in rokende puinhopen net als het merendeel van de Nederlandse fabrieken op republikeins grondgebied. Daarom kon volgens De Kadt de Nederlandse regering onder alle omstandigheden maar één ding doen: de tegenvoorstellen van Djocja positief benaderen door een gebaar te maken tegenover de republiek, namelijk troepenvermindering. De vs zouden dan ongetwijfeld bereid zijn Nederland krediet te verlenen ter overbrugging van de periode waarin nog geen overeenstemming met de republiek was bereikt.¹³⁵ Medio juni sprak blijkens de resultaten van een Nipo-enquête de openbare mening zich met geringe meerderheid uit voor het afbreken van de onderhandelingen met de republiek.¹³⁶

Na het antwoord van 7 juni droeg de Nederlandse regering Van Mook op nog eenmaal te proberen duidelijkheid te verkrijgen over het standpunt van de republiek. Van Amerikaanse zijde werd druk op de republiek uitgeoefend. Het antwoord van de republiek van 5 juli was in de ogen van de Nederlands-Indische regering en van de Commissie-Generaal onaanvaardbaar. Het was duidelijk dat de republiek niet bereid was haar status binnen en buiten Indonesië gedurende de overgangstijd (van anderhalf jaar) op te geven voor een herstel van de Nederlandse soevereiniteit. In een laatste poging de vrede te redden zond Schermerhorn Jonkman een persoonlijk telegram met het voorstel om zonder nader overleg de interim-regering in te stellen. Hij maakte het zijn tegenstanders in het kabinet echter gemakkelijk door in de aanhef van het telegram te stellen, dat hij zijn gedachten afzonderlijk geformuleerd aan de minister voorlegde 'zonder daarmede tot uitdrukking te willen brengen dat zij a priori zouden strijden met de opvattingen van mijn medelid of van den Landvoogd'.¹³⁷

Naast haar voorposten bij de Commissie-Generaal Schermerhorn, Sanders en Samkalden beschikte de partij in deze beslissende periode over nog een vertegenwoordiger in Indonesië. Van 28 juni tot 18 juli zond Goedhart vrijwel dagelijks telegrammen en rapporten naar de partij. Hij beklagde zich uitvoerig over de 'oorlogszuchtige' Van Mook, die te veel onder invloed van Spoor en het KNIL stond.¹³⁸ Hij drong erop aan de Commissie-Generaal weer in haar oude positie te herstellen.¹³⁹ Zolang dat nog niet gebeurd was, moest echter de beslissing over militair optreden genomen worden in Den Haag en niet in Batavia. In gesprekken met Soekarno, Sjahrir, Sjarioedin, Satyadjit en Gani was hem gebleken dat de republiek bereid was tot grote concessies; zelfs het vetorecht voor de vertegenwoordiger van de Kroon in de overgangstijd wilden zij aanvaarden, maar de republiek was bang voor de ambtelijke top in Batavia, 'd.w.z. Van Hoogstraten, v. d. Plas, Pinke, Spoor, Abdulkadir en de hele rataplan'.¹⁴⁰ De republiek vreesde dat Van Mook met zijn vetorecht het ontslag van deze 'kliek' zou tegenhouden. Soekarno had hem verder nog de volgende suggestie gedaan: 'Nederland geeft ruim drie miljoen gulden per dag uit voor militaire actie tegen de Republiek. Als men maandelijks drie miljoen zou willen uitgeven om ons aan medicamenten en Nederlandse boeken en tijdschriften te helpen, dan zou men veel meer succes hebben.'¹⁴¹

Op 6 juli vroeg Goedhart om troepenvermindering en het sturen van 'progressieve krachten' naar het 'koloniale bolwerk Batavia'. Twee dagen voor de fatale datum 20 juli telegrafeerde hij de partij: 'Enige mogelijkheid snelle oplossing buitenlandse interventie door de internationale figuur van mogendheid zonder eigen belang in Indonesië bv. Canada of Zwitserland. Voorwaarde dat beide partijen zich bij de uitspraak zullen neerleggen.'¹⁴² In aansluiting op de noodkreten van Goedhart ondernamen Van der Goes van Naters, Joekes, Logemann en Vorrink op 16 juli per brief nog een poging de partijministers te overtuigen van de geringe kans op succes van een militaire actie. Te zijner tijd zou tegen 'extreme elementen' geweld gebruikt moeten worden. 'Maar wij lopen gevaar, de kans te verspelen, dat de Republiek zelf goeddeels dit geweld

tegen haar onregeerbare elementen in staat en bereid zal zijn aan te wenden'.¹⁴³ De dag daarop wees *Het Vrije Volk* in zijn redactioneel commentaar op de geringe verschillen tussen beide standpunten. 'Niemand zou er door opgeschrikt worden, als we niet in tijdnood zaten. Dat is de oorsprong van alle sensatie.' Op 19 juli kwam het partijbestuur bijeen ter voorbereiding van de partijraad die dezelfde dag gehouden zou worden. De inleidende troepenbewegingen van de militaire actie, die officieel zou beginnen in de nacht van 20 op 21 juli, waren toen al ingezet.

Palar vroeg om arbitrage, maar Drees achtte arbitrage over de Nederlandse verantwoordelijkheid onmogelijk. Joekes liet weten dat de fractie vrijwel eenstemmig deze opvatting deelde. Vos benadrukte: 'Indien het schieten niet ophoudt, dan moeten wij helaas ingrijpen'.¹⁴⁴ Hierna kwam de partijraad bijeen. De meeste leden van de raad weigerden de onontkoombaarheid van een militaire actie te aanvaarden en drongen aan op arbitrage. Maar Logemann zag weinig heil in arbitrage, want, terwijl de Nederlandse en Indonesische delegaties met elkaar onderhandelen, 'vinden gevechtshandelingen, kidnapperijen, afsnijden van alle toevoer van groente, moordpartijen plaats, worden rijstvelden onder water gezet enz. enz.'. Hij vroeg zich af of arbitrage daar iets aan zou kunnen veranderen. 'Zouden de Indonesiërs het dan laten?' Ook Van der Goes van Naters wees arbitrage af. De Kadet stelde dat er 'eigenlijk maar een interventie mogelijk is en dat is de interventie van de Partijraad, waarin zij zegt tegen onze leden van de regering: Wij willen deze politiek niet. Deze duidelijke uitspraak zou misschien nog het enige kunnen zijn waardoor het allerergste zou kunnen worden voorkomen.' Van zijn kant merkte Drees op dat het enige 'dat de Partijraad praktisch zou kunnen doen, is te bewerkstelligen, dat de ministers uit de regering zouden moeten treden. Spreker wijst erop, dat het net zo goed catastrofaal voor de Partij is, wanneer wij uit de regering treden. [...] Spreker meent tenslotte dat, wanneer er geen buitenlandse interventie plaats vindt en hij hoopt dat dit wel zal gebeuren, er dan militair zal moeten worden opgetreden, maar ons doel moet gericht blijven op samenwerking met de Republiek.' Na

schorsing van de vergadering liet Vorrink de raad weten dat alle partijministers, het partijbestuur op Palar na en vrijwel de volledige fractie¹⁴⁵ achter het regeringsbeleid stonden. Als de raad in meerderheid het standpunt van De Kadet deelde, zouden al deze mensen opstappen. 'Is er iemand in deze vergadering, die gelooft, dat wanneer wij ons uitspreken in de trant van De Kadet, er dan niet gevochten wordt? Er is eenvoudig geen andere uitweg. Het enige, dat aan de orde is, is de eis van de Nederlandse Regering, dat men zal ophouden met schieten, met vernielingen enz. Hoe zal men daarover arbitreran?'

Tas wierp op dat niemand van de aanwezigen op dat punt arbitrage verlangde. 'Er wordt vanavond alleen verlangd uit te spreken of aan het uitblijven van het bevel «Staakt-het-vuren» door ons het bevel tot militaire actie moet worden gekoppeld.' Ook de overige sprekers verklaarden zich in meerderheid tegen militair optreden, maar evenals Tas wensten zij de door Vorrink geschetste consequenties van het standpunt van De Kadet niet voor hun rekening te nemen. Daarop stelde De Kadet dat hij voor zijn politiek in de raad zou willen vechten, 'indien hij een redelijke kans had, dat achter de bestuurstafel, in de fractie en bij de Ministers een behoorlijke minderheid zou zijn, die bereid was met mensen, die zijn politiek zouden voorstaan samen te werken. Aangezien dit evenwel niet het geval is en hij natuurlijk niet met een stel mensen, die niet voldoende gezag in dit land hebben, eenvoudig deze mensen zou kunnen vervangen, moet hij zich bij de feiten neerleggen en afstand doen van een verdere poging om zijn politiek in deze Partijraad door te zetten.' Vorrink beschouwde dit als het verlossende woord en sloot de vergadering.¹⁴⁶

Op 22 juli publiceerde het partijbestuur een verklaring naar aanleiding van de militaire actie. Gewezen werd op de Nederlandse verantwoordelijkheid voor de handhaving van orde en rust ook op republikeins grondgebied tijdens de overgangstijd; daarover was geen arbitrage mogelijk. 'Wij vragen of het zo moeilijk is in te zien, dat een uittreden uit de regering ogenblikkelijk een militair optreden in heel andere zin ten gevolge zal hebben. Beseft men niet, dat slechts een regering van een samenstelling als de huidige, de waarborg kan geven, dat ook

in het moeilijke en gevaarlijke stadium, waarin wij nu zijn getreden, de grondbeginselen van het accoord van Linggadjati richtsnoer zullen blijven van de te voeren politiek?'.¹⁴⁷

Palar zag af van verdere pogingen het Indonesië-beleid van de pvdA en van de regering de vereiste allure te geven en daarmee kans van slagen. Hij trad in dienst van de republiek en zou de Nederlandse vertegenwoordiging bij de VN nog enkele keren in grote moeilijkheden brengen, toen Nederland na de eerste en tweede actie in de beklagdenbank moest plaats nemen. Ook Slotemaker de Bruïne bedankte als lid; een voorbeeld dat door vele minder bekende leden van de partij werd gevolgd. De gestadige groei van de partij sinds december 1946 werd na 20 juli scherp omgebogen. Op 30 juni telde de partij 116.078 leden, op 31 december 1947 108.813 leden. De actie verliep voorspoedig. Vele doelen werden binnen de gestelde termijn bereikt. De roep om door te stoten naar Djocja werd vanuit Batavia steeds sterker. Oorlogszucht was stellig niet de enige drijfveer van deze wens. Het was vooral de consequentie van een – naar achteraf zou blijken – heilloze politiek om met blank militair geweld 'gezonde' en 'extremistische' nationalistenvan elkaar te scheiden.

In een persoonlijk telegram had Schermerhorn op 17 juli Jonkman laten weten: 'Aangezien Djocja de geestelijke pesthaard is zal militaire actie alleen doel treffen indien deze herhaal deze Republiek daaraan ten gronde gaat'¹⁴⁸. Zo'n consequent beleid was na 20 juli voor de pvdA niet meer haalbaar. De maximale concessie aan de coalitiepartner was bereikt met de toestemming in een beperkte militaire actie. In *Paraat* en in *Het Vrije Volk* werd door een groot aantal 'bezwaarden' onder wie B. Al, B. J. Aris, J. J. Buskes, Van Heuven Goedhart, P. J. Meertens, W. Romijn, B. Sajet, en Stokvis, stelling genomen tegen 'voorzetting der heilloze geweldpolitiek'¹⁴⁹. Deze felle reactie van de partij en de negatieve commentaren uit het buitenland op het militaire optreden deden Drees cum suis standhouden tegen de maximale druk die in Batavia en in het kabinet werd uitgeoefend ten gunste van de beslissing naar Djocja door te stoten. Hierdoor bleef 'de pesthaard' uit de armen van Spoor, Van Mook en Schermerhorn. Bij een Nipo-

enquête van 10 september sprak 49⁰/₀ van de ondervraagden zich uit voor een volledige bezetting van Java, 24⁰/₀ was daartegen. Op het buitengewone congres van 15 en 16 augustus sloot de partij voor de buitenwereld weer de gelederen, 'diep betreurende dat het niet gelukt is het gebruik van de militaire macht tegen de Republiek Indonesië te vermijden', maar vasthoudende aan het 'staatkundig program van Linggadjadi'¹⁵⁰.

Noten

1-C. Fasseur, 'Een wissel op de toekomst: de rede van Koningin Wilhelmina op 6/7 december 1942', in: *Between People and Statistics. Essays on modern Indonesian History presented to P. Creutzberg*, Den Haag 1979, p. 270.

2-Geciteerd in: L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel 9, Den Haag 1979, p. 1091, noot 2.

3-de Jong, deel 9, p. 1103.

4-de Jong, deel 9, p. 1105-1107.

5-Fasseur, 'Een wissel', p. 273.

6-Fasseur, p. 271.

7-Fasseur, p. 275. Uit de mond van Albarda overigens geen verrassende opmerking. Van 1918-1925 had hij zich in de Tweede-Kamerfractie van de SDAP intensief beziggehouden met koloniale vraagstukken en daarbij herhaaldelijk verkondigd dat onmiddellijke onafhankelijkheid voor Indië het land zou uitleveren aan een andere imperialistische mogendheid.

8-de Jong, deel 9, p. 1109.

9-de Jong, deel 9, p. 1109: 'Soejono werd doodsbleek. Enkele maanden later, begin '43, stierf hij.'

10-S. L. van der Wal, ed., *Officiële Bescheiden betreffende de Nederlands-Indonesische betrekkingen 1945-1950*, 8 dln., Den Haag 1971-1979, I, p. 75.

11-Van der Wal, I, p. 77.

12-'Commissie Indonesië.' Notulen 31 juli 1945. Archief SDAP, 1945, nr. 22.

13-'Commissie Indonesië', nr. 22.

14-De namen van de vier Indonesiërs zijn overgenomen in

de spelling van commissiesecretaris Middendorp. Met Sitiadjiah wordt waarschijnlijk bedoeld Satyadjit. Soegando, tijdens de Hoge Veluwe Conferentie in april 1946 adviseur van de Indonesische delegatie, later onderminister van Verkeer in het derde kabinet-Sjahrir.

15—'Commissie Indonesië'. Notulen 31 juli 1945. Archief SDAP, nr. 22.

16—'Commissie Indonesië'. Nota Stokvis. Archief SDAP, 1945, nr. 22.

17—zie 15.

18—de Jong, deel 9, p. 1178.

19—Geciteerd in W. Drees, *Van mei tot mei*, Assen 1958, p. 159.

20—Er zou een maand voorbijgaan voordat de eerste berichten over het uitroepen van de republiek in de Nederlandse pers verschenen.

21—Van der Wal, 1.

22—Van der Wal, 1, p. 72 noot 2. In de Koloniale Commissie/Commissie Indonesië was deze vereniging al eerder ter sprake gebracht. Op 31 juli liet De Dreu de commissie weten dat er een vereniging Indonesië-Nederland was opgericht. De Dreu was voorzitter van de federatie-Amsterdam van deze vereniging.

23—Over de VNI is recentelijk een grote hoeveelheid materiaal gevonden in de collectie-Riemens die zich op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam bevindt. S. de Blauw en L. Severein hebben dat archief o.l.v. F. Tichelman geordend en bereiden thans een doctoraalscriptie over dit onderwerp voor.

24—'Commissie Indonesië'. Afschrift brief Fruin, 9 juni 1945. Archief SDAP, 1945, nr. 22.

25—'Commissie Indonesië'. Afschrift brief Vijlbrief, 23 juni 1945. Archief SDAP, 1945, nr. 4027.

26—'Commissie Indonesië'. Notulen 31 juli 1945. Archief SDAP, 1945, nr. 23.

27—Van der Wal, 1, p. 13-14.

28—Van der Wal, 1, p. 127-128.

29—Van der Wal, 1, p. 161.

- 30—'Notulen PB', 5 oktober 1945. Archief SDAP, 1945, nr. 1.
- 31—Idem.
- 32—Van der Wal, 1, p. 223, noot 1.
- 33—De Kadet ondernam namens de groep een vergeefse poging om aan Van Mook een resolutie in de geest van deze brief te overhandigen. J. de Kadet, *Jaren die dubbel telden*, Amsterdam 1978, p. 165.
- 34—Van der Wal, 1, p. 225-226.
- 35—Van der Wal, 1, p. 585.
- 36—Van der Wal, 1, p. 505.
- 37—Van der Wal, 1, p. 524.
- 38—Van der Wal, 1, p. 429.
- 39—Op 5 november heeft Palar aan de Commissie Indonesië verslag uitgebracht van deze reis. Dit verslag werd niet in het archief aangetroffen.
- 40—Van der Wal, 1, p. 520.
- 41—'Notulen PB', 10 november 1945. Archief SDAP, 1945, nr. 7.
- 42—Eind november was de Tweede Kamercommissie voor Indische Zaken weer ingesteld, met als leden o.a. Joekes en Palar.
- 43—J. Bank, *Opkomst en ondergang van de Nederlandse Volks Beweging (NVB)*, Deventer 1978, p. 185.
- 44—Bank, p. 201.
- 45—'Commissie Indonesië'. Brief z.d. aan de leden van de Commissie. Archief SDAP, 1945, nr. 23.
- 46—'Commissie Indonesië'. Afschrift van brief De Kadet aan Palar, 17.12.1945. Archief SDAP, 1945, nr. 23.
- 47—'Commissie Indonesië'. Afschrift van brief Cramer aan Stokvis, 22.11.1945. Archief SDAP, 1945, nr. 23.
- 48—'Commissie Indonesië'. Afschrift van brief Van Creveld aan Stokvis, 8.11.1945. Archief SDAP, 1945, nr. 23.
- 49—'Commissie Indonesië'. 14 Augustus 1945. Archief SDAP, 1945, nr. 23.
- 50—'Commissie Indonesië'. Afschrift van brief Van Tijn aan Stokvis, 29.12.1945. Archief SDAP, 1945, nr. 4026.
- 51—'Commissie Indonesië'. Afschrift van brief aan PB, 10.12.1945. Archief SDAP, 1945, nr. 23.

- 52—Van der Wal, II, p. 425.
 53—Van der Wal, II, p. 400.
 54—Van der Wal, II, p. 409.
 55—Van der Wal, III, p. 57.
 56—Van der Wal, III, p. 51.
 57—Van der Wal, III, p. 54.
 58—Van der Wal, III, p. 324.
 59—Van der Wal, II, p. 335.
 60—'Notulen PB', 9 januari 1946. Archief SDAP 1946, nr. 1.
 61—'Notulen PB', 23 januari 1946. Archief SDAP, 1946, nr. 1.
 62—'Notulen PB', 2 februari 1946. Archief SDAP, 1946, nr. 1.
 63—*Verslag van het 46ste Congres van de SDAP*, Amsterdam 1946, p. 80.
 64—Van der Wal, III, p. 376, noot 7.
 65—Van der Wal, III, p. 526, noot 4.
 66—Van der Wal, IV, p. 87-88.
 67—Van der Wal, IV, p. 88.
 68—Van der Wal, IV, p. 690.
 69—H. J. van Mook, *Indonesië, Nederland en de Wereld*, Amsterdam 1949, p. 131.
 70—In juli 1947 had Van Mook zich in gelijke zin tegenover Goedhart uitgelaten. Cf. 'Commissie Indonesië'. Rapport Goedhart p. 22. Archief PvdA, nr. 25.
 71—Van der Wal, IV, p. 311.
 72—'Notulen PB', 20 mei 1946, Archief PvdA, nr. 12.
 73—Van der Wal, V, p. 422.
 74—'Wet van 2 sept. 1946, houdende de instelling van een Commissaris-Generaal voor Nederlandsch Indië', in: *Het Dagboek van Schermerhorn, Geheim verslag van prof. dr. ir. W. Schermerhorn als voorzitter der commissie-generaal voor Nederlandsch-Indië 20 september 1946-7 oktober 1947*. C. Smit, ed., 2 dln., Groningen 1970, p. 864.
 75—Van der Wal, IV, p. 522.
 76—Van der Wal, IV, p. 595.
 77—Van der Wal, IV, p. 535.
 78—J. A. Jonkman, *Nederland en Indonesië beide vrij*, Assen/Amsterdam 1977, p. 35.
 79—J. A. Jonkman, *Het oude Nederlandsch-Indië*, Assen

1971, p. 43. Cf. *Biografisch Woordenboek voor Nederland*, p. 25.

80—Jonkman, *Indonesië*, p. 43.

81—*Handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal* 1946, p. 146.

82—Van der Wal, IV, p. 468-470.

83—'Notulen PB', 24 augustus 1946. Archief Pvda, nr. 12.

84—*Verslag van het Congres-Indonesië gehouden door de Pvda op 7 Sept. 1946*, Amsterdam z.j., p. 10.

85—*Verslag*, p. 17.

86—*Verslag*, p. 31-32.

87—P. Coomans, T. de Jonge, E. Nijhof, *De Eenheidsvakcentrale (EVC) 1943-1948*, Groningen 1976, p. 228.

88—Van der Wal, V, p. 288-289. Van Mook aan Jonkman, 2 sept. 1946: Van Mook vond Goedharts indruk wel door persoonlijke opvattingen gekleurd, 'Maar hij heeft toch met een scherp opmerkingsvermogen een veel grooter massa feiten kunnen registreren, dan tot dusverre aan onze zijde mogelijk is geweest.'

89—*Verslag Congres-Indonesië*, p. 24. P. 't Hoen (ps. van F. Goedhart), *Terug uit Djocja*, Amsterdam 1946.

90—Van der Wal, V, p. 165.

91—Geciteerd in: C. Smit, *Het akkoord van Linggadjati*, Amsterdam 1959, p. 68.

92—Van der Wal, VI, p. 33.

93—Schermerhorn, p. 153. Deze opvatting is overgenomen door F. J. F. M. Duijnste, *De Kabinetsformaties 1946-1965*, Deventer 1966, p. 5.

94—De notulen van deze ministerraad vermelden de naam van de betreffende minister niet.

95—Schermerhorn, p. 154.

96—Van der Wal, VI, p. 310.

97—Zij achtten het akkoord in strijd met de grondwet en spraken van 'uitholling van het Koninkrijk'.

98—Nipo-enquête, 5 december 1946: vóór 38 procent, tegen 36 procent.

99—Geciteerd in Smit, *Akkoord*, p. 86.

100—Van der Wal, VI, p. 644.

- 101—Schermerhorn.
- 102—'Commissie Indonesië', Notulen 27 januari 1947. Archief pvda, nr. 25.
- 103—Schermerhorn, p. 205.
- 104—'Commissie Indonesië'. Afschrift van brief Palar aan PB, 17 januari 1947. Archief pvda, nr. 25.
- 105—'Commissie Indonesië'. Notulen 22 januari 1947. Archief pvda nr. 25.
- 106—'Notulen PB', 20 december 1946. Archief pvda nr. 12.
- 107—Met uitzondering van één minister — althans op 11 november Cf. 94.
- 108—Jonkman, *Indonesië*, p. 69.
- 109—'Correspondentie Van Heuven Goedhart', brief Van Heuven Goedhart aan Schermerhorn, z.d. en 15 januari 1947. Archief Schermerhorn nr. 3.
- 110—'Correspondentie', Schermerhorn aan Van Heuven Goedhart, 29 januari 1947. Archief Schermerhorn, nr. 3.
- 111—Van der Wal, VII, p. 728.
- 112—'Correspondentie', Vorrink aan Sanders, 25 januari 1947. Archief Sanders, nr. 2. Een soortgelijk verwijt kreeg Sanders van M. Kohnstamm (30 januari 1947).
- 113—'Correspondentie', afschrift van brief Posthuma en Verzijl aan minister Jonkman, 18 maart 1947. Archief Schermerhorn, no. 3.
- 114—De Nederlandse ambassadeur te Londen, E. F. M. J. Michiels van Verduynen en vóór hem Van Kleffens, hadden al voor de eer bedankt. G. Van der Wal, *Bescheiden* VI, p. 581-582.
- 115—'Correspondentie', Kohnstamm aan Sanders, 30 januari 1947. Archief Sanders, no. 2.
- 116—Van der Wal, *Bescheiden*, VII, p. 783. Volgens De Niet had Drees hem in de ministerraad omschreven als 'geavanceerd' en als 'een grotere dictator dan v. Mook' Cf. 'De Niet'. Archief Schermerhorn, no. 4.
- 117—Van der Wal, *Bescheiden*, VIII, p. 202.
- 118—*Ibidem*, p. 579.
- 119—*Ibidem*, p. 504.
- 120—*Ibidem*, p. 580.

- 121—*Ibidem*, p. 646.
- 122—*Ibidem*, p. 355.
- 123—*Ibidem*, p. 302.
- 124—'De Niet', afschrift van brieven De Niet aan J. Barents e.a., mei 1947. Archief Schermerhorn, no. 4.
- 125—Van der Wal, *Bescheiden*, VIII, p. 694.
- 126—*Ibidem*, p. 699.
- 127—*Ibidem*, p. 698-699.
- 128—*Ibidem*, p. 325.
- 129—*Ibidem*, p. 610.
- 130—*Ibidem*, p. 609-610, noot 4.
- 131—J. de Kadt in *Paraat*, 30 mei en 6 juni 1947.
- 132—C. Smit, *De liquidatie van een imperium*, Amsterdam 1962, p. 66.
- 133—'Commissie Indonesië'. Afschrift van brief PB aan de Hoofdbesturen van Partai Sosialis Indonesia, Partai Boeroeh Indonesia en de Partai Permoeda Sosialis Indonesia, 17 juni 1947. Archief pvda, no. 25.
- 134—'Partijraad'. Verslag 14 juni 1947. Archief pvda, no. 20.
- 135—J. de Kadt in *Paraat*, 30 mei 1947.
- 136—Nipo-enquête, 19 juni 1947.
- 137—*Schermerhorn*, p. 732.
- 138—'Commissie Indonesië'. Telegram F. Goedhart, 11-7-1947. Archief pvda, no. 25.
- 139—Goedhart dacht in navolging van Sanders en Samkal-den dat het aan Schermerhorn te danken was dat op 30 juni op het allerlaatste moment de reeds in gang gezette militaire actie werd afgelast. Uit de door C. Smit gemaakte reconstructie van de gebeurtenissen in juni en juli 1947 blijkt dat het besluit tot actie werd herroepen i.v.m. een Amerikaanse aide-mémoire, die op 30 juni werd overhandigd. Cf. *Schermerhorn*, p. 925-926.
- 140—'Commissie Indonesië'. Rapporten F. Goedhart, p. 15. Archief pvda, no. 25.
- 141—*Ibidem*, p. 18. Lieftinck had in mei 1947 de kosten van de 'maintenance' van het leger in Indië begroot op ongeveer drie miljoen gulden per dag.

142—'Commissie Indonesië'. Telegram F. Goedhart, 18 juli 1947. Archief pvda, no. 25.

143—'Commissie Indonesië'. Afschrift van brief van Van der Goes van Naters, Joekes, Logemann en Vorrink aan de partijministers, 16 juli 1974. Archief pvda, no. 25.

144—'Notulen PB', 19 juli 1947. Archief pvda, no. 13.

145—In het Kamerdebat op 23 juli gaf G. Nederhorst namens een groep van zeven 'bezwaarde' fractiegenoten uiting aan zijn ongenoegen over het regeringsbeleid; het kabinet had z.i. te snel naar het uiterste middel gegrepen. G. A. Stempels, *De parlementaire geschiedenis van het Indonesische vraagstuk*, Amsterdam 1950, p. 102.

146—'Partijraad'. Verslag 19 juli 1947. Archief pvda, no. 20.

147—*Het Vrije Volk*, 22 juli 1947.

148—*Schermerhorn*, p. 771.

149—*Het Vrije Volk*, 28 juli 1947.

150—*Jaarverslagen 1947-1948* pvda, p. 196.

Een linkse non-conformist in de Koude Oorlog
Het denken van Jef Suys

De jaren na de Tweede Wereldoorlog zijn in Nederland niet alleen die van herstel en vernieuwing maar ook die van tucht en disciplineren. De behoedzaamheid bij voorbeeld, waarmee de sociaal-democraten gepoogd hebben het einde van de Tweede Wereldoorlog in Nederland niet te doen lijken op het einde van de Eerste – die revolutiepoging van Troelstra in november 1918 – is daar een teken van. Daaruit is onder meer de consequente afgrenzing van de SDAP en vervolgens de nieuwe Partij van de Arbeid ten opzichte van de Communistische Partij te verklaren. In de koude oorlog, die in Nederland na 1946 merkbaar wordt, vereenzelvigd de PvdA zich steeds sterker met de westerse verdediging en identificeert de CPN zich meer en meer met het stalinisme. Dienovereenkomstig wordt de disciplineren in de socialistische partij sterker, terwijl in 1947 de eerste verzetsstrijder uit de oorlog wordt weggewerkt uit een belangrijke positie in de CPN; A. J. Koejemans, actief voorstander van een linkse samenwerking in Nederland, wordt afgezet als hoofdredacteur van *De Waarheid*.

In dit klimaat van wederzijdse afgrenzing en dwingend partijkiezen is handhaving van een onafhankelijke positie sommigen noodlottig geworden. De politicoloog Jef Suys is een van hen, zo niet het symbool ervan. Hij kenmerkte zich door een principieel anti-militarisme en door een intellectueel individualisme, dat door anderen als wereldvreemd is omschreven. In de jaren na 1945 was dat een onmogelijke positie.

Derde weg

Eind december 1951 in het midden van de koude oorlog werd in Nederland de 'Vredesbeweging de Derde Weg' opgericht. Een manifest zag het licht, dat was ondertekend door eenen-

vijftig merendeels bekende Nederlanders, meest van intellectuelen huize, overwegend niet rooms-katholiek, tegen of voorbij de middelbare leeftijd (de jeugdige contestant was in die naoorlogse periode nog geen algemeen bekend verschijnsel) en veelal 'links' georiënteerd; ook trof men onder de eenenvijftig een relatief groot aantal namen aan van mensen met een staat van dienst in het verzet tegen het fascisme vóór en tijdens de oorlog. Tot de eenenvijftig behoorden ds. J. J. Buskes, H. M. van Randwijk, ds. J. A. van Nieuwenhuizen, J. W. E. Riemens, Henriëtte Roland Holst, Sam de Wolff, ds. K. Strijd, ir. Chr. G. Cramer, Tom Rot, dr. C. P. Gunning en dr. Jef Suys.

De motieven van de ondertekenaars lagen verschillend en waren soms tegenstrijdig. Eén motief hadden ze allen wel ongeveer gemeen: angst voor en twijfels aan de noodzaak van de wapenwedloop tussen de beide supermogendheden en hun bondgenoten. Op zijn minst kon in de ogen van vele ondertekenaars het 'goed' en 'kwaad' in de machtsstrijd tussen West en Oost niet op een dergelijke fraaie manier tegen elkaar worden afgezet als de Amerikaanse propaganda en die van de Nederlandse partijen deden voorkomen. Het manifest was een protest tegen de koude oorlog, tegen de gevaarlijke polarisatie in de internationale verhoudingen, waarvan men de onafwendbaarheid in twijfel trok. De nieuwe vredesbeweging wilde diegenen bijeenbrengen 'die het vonnis van de twee-deling dat bezig is zich aan de wereld te voltrekken, niet willen aanvaarden op grond van hun stellige overtuiging, dat deze tweedeling niets anders dan een derde wereldoorlog ten gevolge kan hebben'. Zij wijst dan ook zowel 'het door Amerika beheerste Atlantische Pact als de door Rusland beheerste Kominform af ongeacht het karaktersverschil tussen beide organisaties'. Ze wil mogelijkheden tot samenwerking tussen de grote mogendheden noemen en 'heldere en zakelijke voorlichting over de wereldsituatie' geven, die 'tegengif' zal bieden 'tegen de algemeen-gepropageerde visie', een visie die dus kennelijk volgens de ondertekenaars een onjuiste weergave was van de realiteit. Het manifest spreekt van een 'systematisch aangewakkerde oorlogspsychose'.¹

Jef Suys ondertekende het manifest als lid van de Nederlandse redactie van het maandblad *De Nieuwe Stem*. Hij bevond zich daardoor in gezelschap van prof. dr. Jan Romein, dr. O. Noordenbos, prof. dr. H. J. Pos en prof. dr. N. A. Donkersloot. Suys was een van diegenen die het niet bij het ondertekenen lieten maar ook een tijdlang een actieve rol speelden in de vredesbeweging. Hij had zo zijn eigen opvattingen over de taak en het karakter van een dergelijke organisatie; opvattingen die niet door iedereen binnen De Derde Weg werden gedeeld. In 1951 was de naam van Suys al bekend door een benoemingsaffaire, waarvan het verloop rechtstreeks te maken had met de polarisatie van de internationale verhoudingen die we koude oorlog zijn gaan noemen. De onafhankelijkheid van zijn denken zou hij zijn verdere leven met zich mee blijven dragen; hij stierf na een slepende ziekte in 1956.

Benoemingsaffaire

In het voorjaar van 1948 werd academisch Amsterdam in beroering gebracht door een conflict over drie benoemingen aan de nieuwe politiek-sociale faculteit van de gemeente-universiteit. Een paar maanden eerder waren dr. J. Suys, dr. S. Kleerekoper, dr. J. Presser en dr. K. Baschwitz door de gemeenteraad van Amsterdam op voordracht van het college van curatoren en B & W aan de faculteit benoemd. Suys kreeg 24 stemmen voor zijn benoeming tot gewoon hoogleraar in de politicologie, Kleerekoper 29 voor de zijne in de economie. Presser en Baschwitz werden met respectievelijk 28 en 29 stemmen benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de nieuwste geschiedenis dan wel de perswetenschappen. De gemeenteraad telde 45 zetels, de stemming was als gebruikelijk geheim. Gezien het debat moeten de voorstanders voor het overgrote deel te vinden zijn geweest in de fracties van PvdA en CPN; met dien verstande dat drie of vier PvdA-leden niet op Suys moeten hebben gestemd, maar tot het grote aantal blanco-stemmen behoorden. De rest van de stemmen was namelijk blanco en moet grotendeels worden toegeschreven aan de liberale en confessionele fracties.²

De benoeming van Suys, Kleerekoper en Presser werd door de toenmalige kvp-minister van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, J. J. Gielen, eind februari 1948 niet bekrachtigd. Dit was een voor die tijd en zeker waar het een gemeentelijke universiteit betrof, ongebruikelijke handelwijze, die zich slechts één keer eerder – bijna – had voorgedaan bij de benoeming van Jan Romein, de man die nu de nieuwe faculteit op poten zette.³ De niet-bekrachtiging geschiedde op grond van het formele criterium dat er slechts één persoon op de voordracht had gestaan. Een procedure overigens die al verschillende keren eerder was gevolgd bij benoemingen aan de Gemeentelijke Universiteit. Aangezien echter de benoeming van Baschwitz, die eveneens alleen op de voordracht had gestaan, wel werd bekrachtigd, moet een belangrijker reden zijn geweest de angst voor (zoals het heette) 'een te eenzijdig linkse' samenstelling van het hooglerarenbestand aan de nieuwe faculteit. De andere drie stonden namelijk als 'links' geboekstaafd, en drie was te veel. Er moesten ook nog wel kandidaten van een andere politieke kleur te vinden zijn.⁴

Kennelijk als een soort tegenzet tegenover de handelwijze van Den Haag, verleenden B & W eind februari 1948, in afwachting van een nieuwe kandidaatstellingsronde, een voorlopige leeropdracht aan Suys, Presser en Kleerekoper.

Kleerekoper en Presser werden in de loop van 1948, nu geflankeerd door een andere kandidaat en zij het ook niet geheel zonder strubbelingen, opnieuw benoemd. Suys daarentegen niet. Toen zijn voordracht (waarop hij opnieuw door alle universitaire colleges unaniem als no. 1 was geplaatst) voor de tweede keer aan de orde kwam in de raadszitting van 28 juli 1948, werden er maar 14 stemmen op hem uitgebracht. Op de tweede kandidaat, A. J. M. Cornelissen uit Nijmegen, werd één stem uitgebracht. 24 Stemmen gingen naar iemand die niet op de voordracht stond: dr. J. Barents, de eenendertigjarige directeur van de dr. Wiardi Beckman Stichting, het wetenschappelijk bureau van de pvda. Een man wiens naam overigens al wel als mogelijke kandidaat tijdens de eerste raadszittingen in confessionele kring de ronde had gedaan, maar die de voordracht van het College van Curatoren niet haalde, omdat men

hem te jong en zijn wetenschappelijke ideeën op het gebied van de politicologie nog onvoldoende ontwikkeld vond. Twee stemmen werden blanco uitgebracht. Deze uitslag was resultaat van het feit dat de pvda-fractie en de liberaal-confessionele partijen deze keer niet respectievelijk op Suys en blanco, maar op Barents stemden.

Welk politiek spel zich achter de schermen heeft afgespeeld om tot deze benoeming te komen, onttrekt zich aan mijn waarneming. Volgens mr. Arn. J. d'Ailly (de toenmalige burgemeester en voorzitter van het college van curatoren van de Universiteit van Amsterdam) is er wel het een en ander gebeurd: 'Terugdenkend aan die tijd' – zo schrijft hij in 1960 – 'hoor ik weer het gonzen van de politiek en ruik ik de kruitdamp – niet uit de vergadering van curatoren – maar daarbuiten, van raadsleden en andere politici'.⁵

Volgens wethouder B. Polak (CPN) – de communisten waren de enigen die Suys trouw bleven – moest er sprake zijn van 'een afschuwelijke en schandelijke politieke koehandel'.⁶ Maar hoe dit ook zij, wel is aan de hand van de notulen van de raadsvergaderingen en literatuur uit en over die tijd, te reconstrueren welke factoren bij deze ommezwaai van de pvda, waarvan merkwaardigerwijze Suys, de minst 'linkse' van de drie omstreden kandidaten het slachtoffer werd, een rol hebben gespeeld.

Al tijdens de eerste raadszitting waren er bezwaren tegen de voordracht van de kant van de confessionele en liberale partijen. Een algemeen bezwaar was dat ze eenzijdig links en véél te links was. Ook Baschwitz werd aanvankelijk als 'links' getiketteerd, maar men kwam er spoedig achter dat hij *Elsevier* las. 'Er worden hier uiterst linkse figuren voorgesteld, om de praktische politiek te doceren,' aldus Le Cavalier van de Partij van de Vrijheid.⁷ Een ander algemeen bezwaar uit deze hoek, maar bij voorbeeld ook gedeeld door Van der Velde van de pvda was (in de woorden van Van der Velde) 'dat de gewoonte zich zo langzamerhand schijnt te gaan inburgeren, dat men slechts met de aanbeveling van één enkele persoon tracht te volstaan...', hetgeen bij deze voordracht tot een systeem wordt waarmee de Raad niet mag instemmen.⁸

Tijdens deze raadszitting bleken er overigens al méér bezwaren tegen Suys dan tegen de andere 'linkse' kandidaten te bestaan, bezwaren die door sommige pvdA'ers werden gedeeld. Suys' ideeën – zo werd betoogd – stonden, voor iemand die politieke wetenschappen moest gaan doceren te ver af van de politieke realiteit (waren te theoretisch-abstract) en hij hield er in zijn publikaties een dubieuze opvatting op na van de democratie. Nadat de Raad in geheime zitting had beraadslaagd werd tenminste een motie van Roosjen (AR/CHU) en anderen om de gehele voordracht terug te sturen en een meervoudige kandidaatstelling te verlangen ingetrokken en gesplitst in twee voorstellen. Eén om de voordracht-Suys terug te sturen, en één om de voordracht-Kleerekoper, Presser en Baschwitz terug te sturen. Beide voorstellen werden verworpen. Maar voor het eerste voorstel stemden ook vier pvdA-leden.⁹

Niet alleen in de Raad bestonden er bezwaren tegen de opvattingen van Suys. Na de benoeming keerde de student Richter Roegholt (die in de koude oorlogsjaren meer aanvallen deed op personen die zich naar zijn smaak niet onomwonden genoeg voor de westerse instellingen en de westerse politiek jegens Rusland uitspraken) zich in het onafhankelijke studentenblad *Propria Cures* eveneens tegen Suys. Ook Roegholt viel over de opvatting die Suys er ten aanzien van de democratie op na hield. Volgens Roegholt hanteerde Suys in een artikel in *De Nieuwe Stem* (bedoeld is: 'De houding van de democratie tegenover de Sowjet-Unie' – F.v.d.B.) een zodanige definitie van democratie, dat zowel het westerse als het Russische stelsel er onder viel.¹⁰

In ieder geval bekrachtigde de minister noch de benoeming van Suys noch die van Kleerekoper en Presser. Tegenstanders van zo'n benoeming in de gemeenteraad en in regeringskringen maakten kennelijk gemeenschappelijk front en grepen daarbij een wel vaker voorgekomen procedurele tekortkoming aan.

Praag 1948

Trouw juichte de ministeriële geste toe. Immers: de bezetting van de nieuwe faculteit 'geschiedde nagenoeg geheel door com-

munisten en communistisch-gezinde hoogleraren...' waar de Kroon nu terecht een stokje voor had gestoken. Het blad hekelde verder het besluit van B & W om voorlopige leeropdrachten te verstrekken.¹¹ De studenten van de nieuwe faculteit daartegen werden door deze gang van zaken geïnspireerd tot een voor die tijd zeer goed georganiseerde en felle actie ten gunste van de drie hoogleraren. Maar zo deze actie al gewicht in de schaal legde, met betrekking tot Suys boekte ze in ieder geval geen succes. Tijdens de tweede benoemingsronde viel Suys af, doordat de pvdA-fractie op zijn eerder genomen besluit terugkwam en op Barents stemde. Want intussen had zich een belangrijke politieke gebeurtenis voltrokken: de communistische staatsgreep in Praag in februari-maart 1948. Vooral op instigatie van het pvdA-gemeenteraadslid Sal Tas, zo vermeldt deze tenminste in zijn memoires, ging men binnen de pvdA-fractie twifelen aan de 'politieke betrouwbaarheid' van Suys. Een twijfel die een extra dimensie kreeg omdat het hier een bezetting van de leerstoel politicologie betrof. Volgens Sal Tas (die overigens Jacques de Kadt op deze leerstoel wilde hebben) wilde Jan Romein van de nieuwe faculteit 'een faculteit van fellow travellers' maken. In de ogen van Tas was Suys – behorend tot de vriendenkring van Romein – eveneens een fellow traveller, zij het dat dit 'verzacht werd door wereldvreemdheid'. In zijn publikaties (bedoeld werden *De Nieuwe Politiek* van 1946, en *De houding van de democratie tegenover de Sowjet-Unie* van 1947-F.v.d.B.) waaruit Tas klaarblijkelijk in de fractie citeerde, liet hij zich kennen als een verkapt aanhanger van de Sowjet-dictatuur en een dubieus democraat.

Het waren verdachtmakingen die in de emotionele sfeer na Praag klaarblijkelijk hun kans kregen of waar men in de fractie niet tegenin durfde te gaan. Tas vermeldt tenminste in zijn memoires dat hij een deel van de fractie tegen zijn wil in de gewijzigde opstelling heeft meegesleurd.¹²

De houding die men tegenover de gebeurtenissen in Praag had aan te nemen werd in de benoemingsaffaire in het geding gebracht door mr. dr. J. Barents (de man die enkele maanden later in plaats van Suys zou worden benoemd). In een notitie in *Socialisme en Democratie* van maart 1948 waarin hij zich

zorgen maakte over 'het gezicht' van de nieuwe faculteit, schrijft hij: 'Ik ben waarschijnlijk duidelijk genoeg als ik zeg dat een faculteit der politieke en sociale wetenschappen, waarin drie hoogleraren (één zittende en twee nieuw benoemde) politieke sympathieën hebben, die hen, om het concreet te formuleren, de recente gebeurtenissen in Tsjechoslowakije niet ronduit zouden doen afkeuren, alle kans maakt haar «gezicht te verliezen» bij het Nederlandse volk.' Barents achtte (met een profetische blik mag men wel zeggen) de voorlopige leeropdrachten die B & W inmiddels hadden verleend aan Kleerekoper, Presser en Suys daarom 'in feite nog van twijfelachtige waarde'.¹³

Met deze drie hoogleraren waren Romein, Presser en Suys bedoeld. Nu protesteerden dezen (later) wél tegen de gebeurtenissen in Praag. Suys deed dat onder meer in een redactionele verklaring in *De Nieuwe Stem* van april 1948, waarin men zich keerde tegen een aantasting van de geestelijke en universitaire vrijheid 'overal ter wereld waar zij plaats vindt – in Tsjechoslowakije, zo goed als in Spanje, Griekenland, China en Argentinië...'¹⁴.

Het is de vraag of een dergelijk protest, waarbij men ook wijst op de schending van mensenrechten in landen behorend tot de westerse sfeer, er in die dagen wel geheel mee door heeft gekund. Maar afgezien hiervan: de suggestie die er van Barents' nergens geadstrueerde opmerking (die dan ook in de categorie insinuaties moet worden geplaatst) uitging, had in de kringen waar het op aankwam zijn uitwerking waarschijnlijk toch al gehad.

Dat Praag een belangrijke rol speelde bij de veranderde houding van de pvda-fractie jegens Suys in de Raad tijdens de zitting van 28 juli 1948, kan men opmaken uit de woorden van de pvda-vertegenwoordigers. De bezwaren die de verschillende leden al bij de behandeling van de vorige voordracht hadden zijn – aldus het pvda-lid Faber – 'gezien de ontwikkeling der omstandigheden' 'in plaats van af- toegenomen'¹⁵. 'Dit is geschied' – aldus Sal Tas in een latere fase van het debat – 'op grond van ingrijpende gebeurtenissen...'¹⁶. Opnieuw werd verwezen, nu ook door de pvda-fractie, naar de opvattingen van

Suys over democratie. Vooral zijn unanimiteitsprincipe, waarvan niemand precies wist wat het inhield¹⁷ en vaak ook alleen maar als zodanig werd aangeduid, moest het ontgelden. Men destilleerde uit de ideeën van Suys zelfs een voorliefde voor de volksdemocratie. Sal Tas deelde mee dat voor zijn fractie steeds heeft gegolden dat een politieke leerstoel 'moet staan op de basis van een volstrekt betrouwbare democratische gezindheid in de zin waarop in het Westen het woord democratie wordt opgevat, zonder enige beperkende kwalificatie'¹⁸. 'De politieke situatie is zo ernstig gewijzigd, dat men zich op de betekenis en de veiligheid van die democratie veel meer moet bezinnen dan vroeger'.¹⁹ De liberale en confessionele partijen wezen opnieuw op het gevaar van linkse benoemingen. Wil men de stedelijke universiteit aantrekkelijk maken en houden voor studenten uit allerlei levenskring, aldus Roosjen (ARCHU), die over de tweede kandidaat Cornelissen 'verheugd doch allerminst voldaan is', dan 'moet men niet uitsluitend sterk linkse functionarissen benoemen die hijgen of neigen naar het communisme, ook al is de neiging van betrekkelijk onschuldige aard'²⁰. Het resultaat van dit alles was zoals gezegd dat niet Suys maar, buiten de voordracht om, Barents werd benoemd. Men achtte de westerse waarden en met name de westerse democratie bij Barents klaarblijkelijk in betere handen dan bij Suys.

Het is overigens de vraag of de wijziging van de houding van de Amsterdamse pvdA-fractie het werk van Sal Tas of van hem alléén is geweest, zoals hij in zijn memoires suggereert. Het is voor de hand liggend dat ook hogere partijinstanties de fractie tot bovengenoemd gedrag hebben 'gedisciplineerd'. Maar zoals gezegd, onttrekt dit aspect van de kwestie zich aan mijn waarneming.

In een artikel enkele maanden na deze gebeurtenissen, geeft staatsrechtgeleerde prof. George van den Bergh de Amsterdamse Gemeenteraad ervan langs. Persoonlijk acht hij Suys een hoogst bekwaam en volkomen integer geleerde, maar zou hij hebben geaarzeld hem kandidaat te stellen vanwege zijn 'wonderlijk-abstract-theoretische opvattingen over de politiek'. Maar wat hier volgens Van den Bergh ter zake doet is dat de

Raad, door op zijn eerder genomen besluit terug te komen, zijn zelfbeschikkingsrecht tegenover de minister heeft prijsgegeven. De Raad 'heeft de ergst denkbare fout gemaakt. Hij heeft op grond van onbewezen politieke verdachtmakingen zijn zelfstandigheid opgeofferd, zijn eerst-geboorterecht verkocht voor een schotel linzen, neen voor minder dan dat'.²¹

Ook Suys, die zich onthouden had van commentaar toen de benoemingskwestie nog liep, reageerde enkele maanden daarna in een 'Pro Domo' in *De Nieuwe Stem* op wat voor hem een niet te beschrijven grievende gang van zaken moet zijn geweest. Hij stelt dat hem geen enkele geschreven of mondelinge uitspraak van zijn kant onder ogen is gebracht waaruit zijn communistische geneigdheid zou blijken, 'zodat er niets was dat grijpbaar was voor tegenspraak'. Hij vindt dat uit zijn publikaties genoegzaam blijkt dat er een antimarxist, dus anticommunist aan het woord is en dat hij geen verdediger is van de 'volksdemocratie'. Tegen de gebeurtenissen in Tsjecho-Slowakije heeft hij twee keer geprotesteerd. Een belangrijke factor in zijn niet-benoeming vindt hij persoonlijk het volgende: 'ondanks mijn anti-communisme sta ik wantrouwend tegenover de anti-communistische campagne anno 1948, omdat zich daarachter semi-facisme en facisme kunnen verbergen en inderdaad verbergen, en doe ik hieraan niet mee'.²²

In 1950 wordt Suys, na 'moeizame onderhandelingen' aldus Annie Romein²³ (bij wijze van smartegeld? zo vraagt men zich af), benoemd tot lector in de geschiedenis sinds de middeleeuwen, als opvolger van Presser in de literaire faculteit.

Een moeilijk toegankelijk denker

Het is juist dat de politicologische ideeën van Suys een sterk theoretisch abstract karakter dragen, al valt moeilijk in te zien hoe men dat als een verwijt tegen een wetenschapper mag hanteren. Ze zijn dikwijls nauwelijks uitgewerkt naar de kant van de politieke praktijk. Ze zijn daardoor moeilijk toegankelijk, mede door een plechtstatig taalgebruik en de soms tot in de kleinste details gewetensvolle manier van formuleren, hetgeen in ieder geval moet worden uitgelegd als een kenmerk van inte-

ger wetenschap bedrijven. Achter de worsteling met woorden moet men soms naar de bedoeling van het betoogde zoeken. Neemt men echter de moeite om in Suys' denkwereld door te dringen (en die moeite hebben de gemeenteraadsleden kennelijk niet genomen) dan blijkt merkwaardigerwijze dat het zeer moeilijk is om op zijn maatschappijbeschouwing het etiket 'links' te plakken. Suys laat zich trouwens überhaupt moeilijk etiketteren.

Men hoeft het niet met de ideeën van Suys eens te zijn. Men kan twijfelen aan de praktische invulbaarheid van sommige ervan. Ik zelf vind ze menigmaal een mengeling van grote oorspronkelijkheid en naïviteit. Maar hoe dit ook zij, het zijn in geen geval opvattingen van een marxist of communist. Suys' maatschappijbeschouwing is het tegendeel van een dialectische, gericht als ze is op verzoening, samenwerking, het overbruggen van tegenstellingen. Ze is, om in moderne termen te spreken, zowel naar de binnen- als buitenlandse politiek toe een harmoniemodel, geen conflictmodel. Ook het 'unanimiteitsbeginsel' waar sommige raadsleden zoveel moeite mee bleken te hebben als zijnde 'ondemocratisch', heeft (zoals we zullen aantonen) niets te maken met (bv.) het 'democratisch centralisme'. Het heeft integendeel juist de intentie minderheden en individuen zoveel mogelijk te beschermen tegen dwang van boven af. Ook blijkt nergens dat Suys een verkapt aanhanger zou zijn van het Sovjet-stelsel.²⁴

Maar het is wel zo dat Suys er een aantal opvattingen over de internationale verhoudingen op na hield waarmee hij al spoedig politiek uit de pas ging lopen. Zo was hij in zijn *De Nieuwe Politiek* van 1946 van mening dat de su een niet-imperialistische traditie had (met Finland als een overigens niet onbegrijpelijke smet erop). Verder betoogde hij, zowel in dit boek als tijdens een lezing in mei 1947 voor het Comité voor Actieve Democratie, getiteld 'De houding van de democratie tegenover de Sowjet-Unie', dat de su leed aan 'omsingelingsangst', 'bedreigingsneurose', die deels ideologisch, maar deels ook op grond van historische feiten te verklaren waren en waardoor ze zich had omgeven met een gordel van bevriende staten. Het was de plicht van de westerse landen, zowel in het belang van

de wereldvrede als 'ter bevrijding van de democratie uit de boeien van de dictatuur' in de su, ter doordringing van de Russische regeringsvorm 'met politieke vrijheid', om deze angst te doorbreken met een positief gerichte wil tot samenwerking.²⁵ Ook bovengenoemde lezing – gehouden in een periode (mei 1947) waarin de voorstanders van een westerse militaire machtsvorming tegenover de su meer en meer gehoor begonnen te krijgen – was voor een belangrijk deel gewijd aan de noodzaak van een westers-Russische samenwerking. Zowel tijdens deze lezing als in zijn *De Nieuwe Politiek*, definieerde hij democratie op internationaal niveau (we komen hier straks op terug) als 'vredesgezinde samenwerking' tussen de grote mogendheden.

Al in *De Nieuwe Politiek* constateerde hij met bezorgdheid dat men tegenover de Sowjetunie een vervreemding (laat) veld winnen, die de afstand van bewonderende sympathie tot vijandigheid reeds ten halve heeft afgelegd. En tijdens zijn lezing dat er sprake was van een toenemende 'wederkerige uitsluitingsbehoefte'.²⁶ Wat de su betreft, zo betoogde hij in mei 1947, deze was achter zijn beschermende gordel van staten isolationistisch gezind en vertoonde weinig bereidheid tot samenwerking. Als symptoom in Nederland van genoemde 'uitsluitingsbehoefte' wees hij op de aan kracht winnende campagne tegen Rusland, een campagne waaraan hij niet mee wenste te doen.

Tevens signaleerde hij met grote bezorgdheid de gunstige ontvangst in het pvda-blad *Paraat* van het dan juist verschenen boek van J. de Kadt *Rusland en wij. Hoe redden wij de vrede* (G. A. van Oorschot, Amsterdam 1947). In dit boek – waarin De Kadt een overweldigende militaire machtsvorming tegen de su bepleit – stelt hij dat een preventieve oorlog tegen Rusland ter verdrijving van het totalitaire stelsel geen oplossing kan geven: 'Ze veronderstelt immers een georganiseerde democratische wereld, die het gevaar volkomen begrepen heeft...' (blz. 115). Dit spelen met de gedachte van een preventieve oorlog, aldus Suys, die bovengenoemde zin citeert, is daarom zo erg omdat De Kadt 'zijn toegewijde aanhangers (heeft), en ik ben er niet zeker van dat de heel aparte Russophobie van deze groep

niet een onevenredig-grote invloedsmogelijkheid heeft op de inderdaad-progressieve sector van de publieke opinie...'²⁷

Het waren ideeën, het was een opmerking die, te zamen met vage beschuldigingen en met verkeerd geïnterpreteerde wetenschappelijke opvattingen, in pvdA-kringen in versterkte mate tegen hem zullen hebben gepleit toen zijn benoeming voor de tweede keer aan de orde kwam, in de periode na de communistische staatsgreep in Praag. Een gebeurtenis die de meest gunstige voedingsbodem schiep voor de overtuiging (ook na Praag niet door Suys gedeeld) dat het Westen zich uit alle macht tegen de su moest bewapenen en dat politiek 'goed' en 'fout' voortaan moesten worden afgemeten aan de bereidheid zich achter deze westerse herbewapening te plaatsen.

Unanimiteit als richtsnoer

Velen, met name in linkse verzetskringen, hielden zich in en vlak na de Tweede Wereldoorlog, en stellig onder invloed van deze oorlog, bezig met de door hen als noodzaak en ideaal ervaren politieke samenwerking op een breed vlak. En evenzeer met het voor hen levensgrote probleem van het spanningsveld tussen het treffen van collectieve maatregelen ter wille van de uitbouw van de sociale gerechtigheid in de westerse maatschappij enerzijds, en de handhaving van de individuele vrijheden waarvan men het grote goed aan den lijve had ervaren, anderzijds. Ook Suys hield zich daarmee bezig. Voor Suys lag (zie zijn boek *De Nieuwe Politiek* van 1946, dat overigens voor het grootste deel tijdens de oorlog werd geschreven) de oplossing van deze problemen in een bepaalde besluitvormingsprocedure waarbij men eerst dan belangrijke besluiten nam wanneer bijna iedereen het er mee eens kon zijn ('unanimiteitsbeginsel als richtsnoer'), en in een wijze van politiek bedrijven waarbij politieke partijen *niet* uiteenlopende politieke beginselen tegenover elkaar stelden, maar bewust zochten naar het gemeenschappelijke in elkaars standpunt. Volgens Suys werkte het nemen van politieke beslissingen volgens het meerderheidsbeginsel in de meeste gevallen als 'een aanmoediging om van overreding en het zoeken naar overeenstemming af te zien'.²⁸

Een besluitvormingsprocedure waarbij de meerderheid beslist – zo zegt hij in een andere publikatie van 1946 – betekent dat de rechten van minderheden en van de kleinste eenheid daaronder, de individuele mens, worden geschonden. Kan een grote minderheid nog wel erkenning voor zijn rechten afdwingen, een kleine minderheid niet, terwijl het individu wordt ‘afgescheept met de troostprijs dat hij en zijn rechten met een hoofdletter worden geschreven’.²⁹ Tenzij men probeert bij politieke beslissingen zo dicht mogelijk bij unaniem aanvaarde standpunten te komen, ‘wordt van de toegenomen sociale afhankelijkheid van de enkelingen, die op steeds grotere schaal nu eenmaal collectieve regeling en dwang eist, misbruik gemaakt. Een misbruik, dat slechts wrok kan kweken en de kracht der vrijwillige samenwerking verlammen, ten nadele van de gemeenschap’.³⁰

‘Van wilsoplegging door de meerderheid kan men niet spreken wanneer unanimiteit zich uit de beslissing zelf laat aflezen, hetzij, waar het secundaire of niet-politieke kwesties betreft, indirect, zodat de unanimiteit bestaat in de unanieme bereidheid zich aan de meerderheidsbeslissing te houden’.³¹ Maar een manier van politiek bedrijven waarbij men ten aanzien van belangrijke politieke vraagstukken probeert tot overeenstemming te komen, in plaats van je eigen politieke wil door te drijven, vereist een drastische omvorming van de politieke partijen. Thans is politiek een machtsspel tussen deze partijen op basis van (naar de mening van Suys overleefde) ideologieën die antagonistisch werken en overeenstemming in de weg staan. De politieke partijen moeten dan ook worden omgevormd van strijdorganen gebaseerd op ‘antagonistische, elkaar uitsluitende ideologieën’ tot samenwerkingsorganen op basis van samenbindende, gemeenschappelijke beginselen. Tussen de partijen dient een ideologische vrede te worden gesloten, een zgn. ‘*politieke vrede*’, zodat er een ‘*politieke eenheid*’ kan ontstaan, nodig om de grote maatschappelijke problemen op te lossen met een maximum aan overleg en samenwerking, en een minimum aan dwang. Met andere woorden, zo mag men Suys’ opvattingen interpreteren, een politiek bedrijf gebaseerd op het unanimiteitsbeginsel vereist een bewust na te streven klimaat van sa-

menwerking en de aanvaarding der deelnemende partijen om zich bij de kwesties die zich voordoen in te zetten voor het bereiken van een *consensus*. Democratie functioneert bij Suys als een discussieplaatvorm waarop in onderling overleg als het ware moet worden 'uitgevonden' wat de uiteindelijke beslissing dient te zijn. En waarbij – dit is essentieel – minderheden nimmer mogen worden 'overruled' door meerderheden.

Hoe deze omvorming van het partijstelsel zich in de praktijk dient te voltrekken wordt door Suys niet uit de doeken gedaan. Evenmin gaat hij in op de moeilijkheden die verbonden zijn aan een dergelijke wijze van besluitvorming.³² Duidelijk is echter dat volgens Suys het zoeken naar wat overbrugt op basis van solidariteit en niet de polarisatie (om een moderne term te gebruiken) op basis van tegenstellingen de essentie behoort te zijn van een politiek bedrijf dat democratisch wil zijn. Politiek betreft immers een 'bindende gemeenschapsordering [...] die op democratische wijze slechts vanuit gemeenschappelijke beginselen kan worden getroffen, daar de noodzakelijke eenheid van plan en uitvoering ook eenheid van conceptie vereist, voor de maatschappij in haar geheel niet minder dan voor een groot ingenieurswerk'.

Suys wil overigens de 'nieuwe politiek' de 'politieke vrede' niet bereiken door de vorming van een grote democratische volkspartij (zoals Romein zich in zijn *Nieuw Nederland* van 1945 voorstelde, met een communistische linkervleugel en een progressief liberaal-confessionele rechtervleugel – F.v.d.B.). Want, zo zegt hij in zijn *De Nieuwe Politiek*, dit 'verschilt naar de geest al te weinig van het één-partij-systeem...'; wat erbuiten zou blijven zou waarschijnlijk geen andere functie hebben dan die van een 'reactionair maar gelukkig smadelijk klein stelletje'.³³

Suys volstaat met te zeggen dat een ingrijpende omvorming van het partijwezen, nodig voor een 'nieuwe politiek', van de partijen zelf moet uitgaan. Ze moeten op basis van vrijwilligheid, zo betoogt hij in mei 1947 voor het Comité voor Actieve Democratie, tot samenwerking komen. Indien ze dit niet doen zijn ze trouwens volgens hem op den duur ten dode opgeschreven. Iedere *uitsluitingsbehoefte* is bij een dergelijke samen-

werking uit den boze, een uitsluitingsbehoefte die in de periode waarin hij zijn referaat hield zich nu niet naar rechts, maar naar links, naar de communisten toe openbaarde. Een ontwikkeling waartegen hij zich dan ook met kracht keerde.³⁴

Hoe men ook over bovenstaande opvattingen van Suys mag denken, men kan er – gezien de nadruk op vrijwilligheid en de rechten van minderheden en het individu – geen voorliefde voor het Russische eenpartijstelsel of een volksdemocratie uit destilleren, zoals sommige raadsdelen deden toen zijn benoeming voor de tweede keer aan de orde kwam. Evenmin is zijn ‘unanimiteitsprincipe als richtsnoer’ bedoeld om beslissingen van boven af op te leggen, integendeel.

Suys is er kennelijk op uit om de politiek te ‘ontideologiseren’. Hij lijkt te denken dat maatschappelijke problemen en doelstellingen, of althans belangrijke aspecten daarvan, op gelijke wijze door verschillende groepen in de samenleving kunnen worden herkend en erkend, als men daar maar bewust op uit is. Maar dit zeggende, moet tegelijkertijd worden gewezen op een andere gedachte die Suys heeft ontwikkeld, namelijk dat voor de verwezenlijking van niet-technische, dat wil zeggen sociale doelen de middelen niet gelijktijdig zijn gegeven. Die moeten worden ‘uitgevonden’, daar moet op ‘creatieve wijze’ naar worden ‘gezocht’, die moeten in een proces van ‘trial and error’ worden beproefd. Dit moet uiteraard gedaan worden met behulp van wat de wetenschap aan zekerheden heeft te bieden, maar het is – aldus Suys, kennelijk met een uithaal naar het marxisme – een ‘spotvorm van wetenschappelijke zekerheid’ om te zeggen dat hoeft niet, die middelen zijn voorhanden als ze maar vastberaden worden gewild.³⁵

Kan over de wijze waarop een sociaal doel moet worden gerealiseerd van tevoren dus niet al te veel stellings worden beweerd, één ding dient volgens Suys onomstotelijk vast te staan: in de eventueel aan te wenden middelen mag nimmer het doel worden verloochend: een humaan doel mag nooit met inhumane middelen worden nagestreefd. Dit geldt, zo zullen we zien, a fortiori waar het het nastreven van de internationale vrede betreft.

Gezien de nadruk van Suys op het unanimitieitsprincipe bij de politieke besluitvorming en de negatieve rol die dit (onjuist geïnterpreteerde) beginsel in de benoemingsaffaire heeft gespeeld, schuilt er een zekere ironie in het feit dat de huidige hoogleraar in de politieke wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam, dr. H. Daudt (die in 1963 dr. Barents opvolgde) zich in recente publikaties bezighoudt met de problematiek verbonden aan een systeem van *meerderheids*beslissingen in de huidige politieke en sociaal-economische constellatie. Hij wijst erop dat het zogenaamde pluralistische model van besluitvorming op de gedachte berust dat de dwang die van een meerderheidsbeslissing uitgaat op de minderheid, aanvaardbaar is omdat ze wordt verzacht door het feit dat meerderheden combinaties van steeds wisselende minderheden zijn. Er is sprake van een zekere 'verdeling' van de dwang omdat iedere groep op zijn tijd tot een meerderheid dan wel minderheid kan behoren. Anders wordt het echter wanneer er sprake is van een groep die permanent in de minderheid is. Tevens wijst Daudt erop dat bovenstaand model werd geconcipieerd in een tijdperk waarin er een grote mate van consensus bestond over de belangrijke kwestie welke de taak en werkingssfeer van de overheid op sociaal-economisch terrein en ten aanzien van het individu moest zijn: een zeer beperkte. Ontbreekt een consensus over waar de overheid zich wel en niet mee heeft te bemoeien, zoals thans in onze welvaartsstaat het geval is, dan kunnen meerderheidsbeslissingen als onaanvaardbaar dwingend worden ervaren. Tegen deze achtergrond komt Daudt ertoe de betekenis van het unanimitieitsprincipe en de problemen die dit beginsel oplevert opnieuw aan de orde te stellen.³⁶

Internationale samenwerking

Niet alleen op nationaal, maar ook op internationaal terrein dient volgens Suys samenwerking en niet strijd het kenmerkende van de politieke verhoudingen te zijn. In zijn *De Nieuwe Politiek* verdedigt Suys tegen de heersende 'progressieve' trend in (onder invloed van oorlogservaringen?) het bestaan van de natie als een 'blijvende' en niet als een 'historische' categorie.

Onder meer omdat zijns inziens alleen vanuit een eigen, door de ander gerespecteerde aard een bijdrage kan worden geleverd aan een geheel. Aan de andere kant schrijft hij aan het systeem van soevereine staten een oorlogsbevorderende werking toe zij het (zie volgende paragraaf) dat zijns inziens eerder de ideologisch gemotiveerde politieke partijen, dan het instituut van de staat als zodanig de conflictstimulerende factoren zijn.

In de gedachte van Suys kon na de oorlog de wereldvrede voorlopig alleen maar verzekerd zijn door een samenwerking van die landen die in de internationale verhoudingen over macht beschikten. In *De Nieuwe Politiek* spreekt hij van een 'triarchie', een door Engeland, de vs en de su geleide wereldpolitiek (eventueel aangevuld met Frankrijk en China). Ook deze gedachte werd hem door Sal Tas in de bovengenoemde memoires (blz. 162) als een 'flauwe natekening van de denkbeelden' van Trotski, kwalijk genomen, hoewel het toch ook een leidende gedachte was bij de oprichting van de Verenigde Naties. Op de reeds eerder genoemde bijeenkomst in mei 1947 voor het Comité voor Actieve Democratie, beklemtoont hij deze samenwerking opnieuw, nu in de vorm van een westers-Russische samenwerking. Een dergelijke samenwerking beschouwt hij op internationaal niveau als het kenmerk van 'democratie'. Een definitie van democratie – aldus Suys – als 'vredegezinde samenwerking', als het 'rationele minimum van samenwerking om oorlog te voorkomen', mag een uiterst bescheiden definitie zijn waarop iedere kandidaat staatsleer glorieus zou zakken als hij ermee volstond, maar men moet nu eenmaal in de internationale politiek met weinig tevreden zijn, en ze is een definitie die ons door 'de bloedige werkelijkheid' is overgeleverd. Met dit laatste doelt Suys op het feit dat de gezamenlijke strijd van 'de westerse democratieën en de niet-agressieve Russische dictatuur' tegen het fascisme werd gevoerd onder de banier van 'democratie', en dat men samenwerking tussen het westen en de su 'democratie' moet blijven noemen: 'Ik hecht er de grootste waarde aan, dat wij in de internationale politiek democratie niet nader preciseren dan met de uit deze politiek zelf geboren minimum-definitie van vredegezindheid'.³⁷

Het was deze opvatting van democratie, die Suys in de ogen van een Sal Tas (maar ook een Roegholt) zo verdacht maakte. Voor Suys was klaarblijkelijk, zo meenden zij, het Russische en westerse systeem één pot nat. Deze beschuldiging was des te merkwaardiger omdat Suys al in zijn *De Nieuwe Politiek* het marxisme en de klassenstrijd afwijst, en zowel in deze publikatie als tijdens zijn lezing voor het Comité voor Actieve Democratie het socialisme als 'achterhaald' en 'onbruikbaar geworden' kwalificeert. En, zo voegt hij er tijdens zijn lezing voor een waarschijnlijk in meerderheid links-antikapitalistisch gehoor aan toe (Suys deed klaarblijkelijk nimmer zijn best zich populair te maken): 'neemt men het zo nuchter mogelijk als economisch systeem van behoeften-voorziening, dan is in elk geval nog niet gebleken dat dit systeem tot een hoger welvaartspeil voor de massa leidt dan het, min of meer geordend kapitalistisch economisch systeem'.

Voor Suys hangt van een blijvende samenwerking tussen de vs en de su alles af: de overleving van de wereld, de handhaving van de westerse democratie met zijn politieke vrijheden (die echter voor de taak staat de 'politieke eenheid' te realiseren), en het doordringen van de Russische regeringsvorm (waar de 'politieke eenheid' al wel is gerealiseerd, maar dan op onvrijwillige basis) met politieke vrijheid.

Op internationaal terrein ziet Suys dus al evenzeer verzoening, overbrugging als het wezenskenmerk van democratie. Onder democratische politiek moet worden verstaan 'verzoeningspolitiek, als eenheidsbehoefte tegenover uitsluitingsbehoefte,...'³⁸ Ook op internationaal terrein geldt dus dat de partijen, op de minimale basis waarop dit mogelijk én noodzakelijk is, moeten streven naar consensus.

Anno 1977 betoogt de Belgische hoogleraar volkenrecht, Erik Suy, verbonden aan het Legal Department United Nations Headquarters dat er in de organen van de vn sprake is van een toenemende neiging om bij beslissingen ten aanzien van de grote lijnen een procedure te volgen waarbij men via debat en compromis en zonder te stemmen tot een 'consensus' probeert te komen. Weliswaar houdt een op dergelijke wijze bereikte consensus veelal geen echte unanimiteit in. Van de kant van de

minderheden die bang zijn te worden 'overruled', betekent de aanvaarding van de bereikte consensus eerder een teken van 'geen bezwaar' dan een echte instemming met de genomen beslissing. Ook blijkt in de praktijk de inhoud van de bereikte consensus niet altijd even duidelijk te zijn. Maar het is een procedure (waarvan Suys meent dat ze in de praktijk van het diplomatieke verkeer, met name in de VN, in belangrijkheid zal toenemen) die door Suys anno 1946-'47 in aanleg voor ogen moet hebben gestaan.³⁹

Volgens Suys is het mogelijk dat de grote mogendheden tot samenwerking komen. Al was het maar omdat het een bittere noodzaak is. Zoals men vroeger op het gebied van de elkaar bestrijdende religies tot een godsvrede is gekomen, moet het nu mogelijk zijn om op politiek-ideologisch gebied tot een overeenkomstige vrede te komen. Wereldvrede – in de opvatting van Suys – zal 'politieke vrede' zijn of ze zal niet zijn. Zou het begrip 'vreedzame coëxistentie' (inclusief ideologische coëxistentie) toen reeds in zwang zijn geweest, Suys zou deze term anno 1947 stellig hebben gebruikt – zoals hij later in 1955 ook deed. Maar ook in dat geval zou hij zich buiten de hoofdstroom van het denken over de buitenlandse politiek en de politieke praktijk hebben geplaatst. Pas in een latere fase zou de noodzaak van vreedzame coëxistentie door beide partijen, tegenstribbelend, worden aanvaard. Suys uitte zijn ideeën in een periode waarin het internationaal samenwerkingsideaal uit de oorlog in feite al was vervlogen, de 'wederzijdse uitsluitingsbehoefte' een gegeven en bewapende polarisatie de orde van de dag werd. En waarin ideeën zoals Suys er op na hield niet werden beschouwd als integere maar (bv.) 'onjuiste' en daarom te bestrijden opvattingen, als tekenen van 'politieke onbetrouwbaarheid', van een verkapte antiwesterse gezindheid.

Het statenstelsel

Grote mogendheden als de vs en de su zijn niet per se oorlogszuchtig; ze zijn vredesgezind, maar bereiden zich voor op oorlog, zo zei Suys in zijn rede van 1947. Deze paradox is toe te

schrijven aan het stelsel van soevereine staten. In een dergelijk stelsel, waar macht wordt geconfronteerd met macht, hebben regeringen nu eenmaal een beschermende verantwoordelijkheid jegens hun burgers. Het kan welhaast niet anders dan dat zij zich in een dergelijk systeem vanuit dit verantwoordelijkheidsbesef antagonistisch jegens elkaar opstellen. Er zijn ook wel minder mooie motieven voor dit gedrag dan deze beschermende verantwoordelijkheid, maar bij behoud van de staatssoevereiniteit volstaat 'het gewone behoorlijke motief om de weg des doods te betreden'.⁴⁰

Deze gedachte, dat regeringen van staten niet anders kunnen, dat de zelfhandhaving van de staat een 'immoreel gedrag' van regeringen in het internationale verkeer determineert, vindt men in talloze variaties in diverse (latere) artikelen van Suys terug. Een ander steeds weerkerend thema is, dat naar zijn mening de politieke partijen in belangrijke mate hiervoor verantwoordelijk zijn. Politieke partijen baseren zich namelijk op ideologieën met waarheidsaanspraken, waardoor ze per definitie andere ideologieën bestrijden. Ze maken zich meester van de staatsmacht en zij zijn het die door hun wereldbeschouwelijk gemotiveerde onverzoenlijkheid de regeringen tot antagonistisch gedrag jegens elkaar aanzetten.

Die waarheidsaanspraken worden door Suys verworpen. De bestaande ideologieën acht hij maatschappelijk achterhaald. Politieke ideeënstrijd is in zijn ogen verkapte machtsstrijd, waaraan door de strijdende groepen een rechtvaardigend tintje is gegeven.⁴¹ De politieke groeperingen blijven echter vasthouden aan de pretentie dat *hun* stellingname van hogere orde is. Ideologisch gebaseerd als ze zijn, hebben ze immers een gevestigd belang 'in de idee dat hun pretentie van onverzoenlijkheid van hogere komaf is...', dat deze onverzoenlijkheid van principiële aard is.⁴² Evenzeer als ze er een gevestigd belang bij hebben om de feitelijke gemeenschappelijkheid die er tussen hen al bestaat te verdoezelen. Met andere woorden, het zijn dus niet zozeer de staten, maar de partijen die oorlogszuchtig zijn: 'Niet in de staten maar in de partijen sluimert de politieke hartstocht waaruit oorlogsgeweld ontspringt'.⁴³ Men moet volgens Suys dan ook eerder spreken van ideologische of partijen-

onvrede dan van staten-onvrede, van ideologieën-oorlogen dan van staten-oorlogen.

Tegen de achtergrond van de bewapende machtsstrijd die Suys op internationaal niveau zich ziet ontwikkelen, ziet hij het streven naar vrede dan ook vooral als een strijd tegen de 'het groeps-antagonisme rechtvaardigende' ideologieën. Daarbij rekent Suys het bij uitstek tot taak van de intellectueel, die in het verleden steeds de argumenten leverde voor een ideologische *rechtvaardiging* van persoons- en groepsmacht, thans ideologie-*ondermijnende* kritiek te leveren. Hij dient daarbij de aandacht te vestigen op wat er reeds aan gemeenschappelijk belang bestaat en wat de politieke partijen juist proberen te verdoezelen: het gemeenschappelijk belang dat de vs en de su hebben bij vrede en een hoopvolle aanzet tot een stukje gemeenschappelijk rechtsbewustzijn dat Suys meent aan te treffen in de aanvaarding van het beginsel dat ten grondslag ligt aan de Verenigde Naties, 'gelijke ontwikkelingskansen voor allen, zonder onderscheid van geloof, ras en geslacht'. Een beginsel dat werd uitgewerkt in de in 1948 aanvaarde 'Universele Verklaring van de Rechten van de Mens'. De intellectueel moet aantonen hoe gevaarlijk het is om het vredesstreven te 'annexeren' voor het eigen politieke standpunt, hoe men de machtsstrijd juist aanwakkert als men zegt dat de vrede gewaarborgd zal zijn als de *eigen* ideologie maar zegeviert. Hij zal ook moeten weigeren te worden ingeschakeld ten behoeve van de propaganda van een der partijen in de machtsstrijd. Hij zal juist de moed moeten hebben zich los te maken van het groepssubjectivisme der strijdende partijen en zich moeten bekennen tot een derde 'partij', de partij van de geestelijke vrijheid en de vrede. Een dergelijke '*staatsgevaarlijke* inspanning' zal op weinig populariteit kunnen bogen. Ze is voorlopig dan ook alleen maar van een kleine moedige elite te verwachten.⁴⁴

Uit bovenstaande blijkt dat Suys oorlogen hoofdzakelijk verklaart vanuit ideologische tegenstellingen, die via de partijen op het niveau van het interstatelijk verkeer tot uitdrukking komen. De ervaringen van de Tweede Wereldoorlog als een strijd tegen een virulente (fascistische) ideologie en van de zich ontwikkelende koude oorlog, die op zijn minst naar de vorm

ook een felle ideologieën-strijd was, zullen daar zeker debet aan zijn geweest. Zag Suys geen andere conflictstimulerende factoren? Het is niet onmogelijk dat Suys, ware hij in 1956 niet overleden, aanvullingen dan wel correcties op zijn oorlogstheorie zou hebben aangebracht. Zo wijst hij in een van zijn laatste artikelen op het bestaan van een nieuwe, allesoverheersende tegenstelling, belangrijker dan die tussen kapitalisme en socialisme, namelijk de tegenstelling tussen rijke bourgeoisie én proletariaat enerzijds en het hongerende deel van de wereld anderzijds.⁴⁵

De wapensituatie begin jaren vijftig

Het hoeft, gezien bovenstaande, geen verbazing te wekken dat Suys, naast initiatiefnemers als J. W. E. Riemens en ds. Kr. Strijd, meewerkte aan de oprichting van De Derde Weg. Zo had hij een aandeel in de opstelling van het *Manifest* waarmee de beweging eind december 1951 in de openbaarheid trad. En terwijl de voorstanders van een bewapening tegenover de su deze bewapening motiveerden als het middel om oorlog te voorkomen, daarbij verwijzend naar het verleden toen men tot zijn schade en schande had nagelaten zich militair te prepareren tegenover een imperialistische mogendheid (Hitler-Duitsland), lieten de aanhangers van De Derde Weg het contra-ge-luid horen. Zij waren van mening dat deze bewapening, uitmondend in een wederkerige, elkaar versterkende wapenwed-loop, een derde wereldoorlog juist in de hand werkte. Het *Ma-nifest* spreekt dan ook van een tweedeling 'die niet anders dan een derde wereldoorlog ten gevolge kan hebben' en is van mening dat 'het problematische en demonische van het huidige totalitaire militaire geweld' ons allen blijvend behoort te ver-ontrusten.

Hoe stond Suys persoonlijk hiertegenover? Volgens Suys is als gevolg van de vernietigende kracht van de moderne wapens, vrede voor het eerst in de menselijke geschiedenis een dwingen-de noodzaak geworden. Maar eveneens voor het eerst in de ge-schiedenis behoeft vrede niet identiek te zijn met de totstand-koming van een op gemeenschappelijke basis tot stand gekomen

internationale macht of orde. Gezien de aard van de wapens ligt namelijk de wereldheerschappij binnen het bereik van een van de grote mogendheden, de vs of de su. Vandaar – zijns inziens – dat er mensen zijn die met de gedachte van een preventieve oorlog spelen. Maar ook in gespannen situaties stimuleert het vernietigende karakter van de moderne wapens tot het preventieve gebruik ervan. Zo stelt hij op een toespraak op de eerste grote bijeenkomst van De Derde Weg op 15 en 22 maart 1952 in Amsterdam, dat, geplaatst tegenover een vijand die door een regering tot alles in staat wordt geacht, de betekenis van een ‘eerste klap’ in de huidige wapensituatie zo groot wordt, dat een regering ‘zich niet langer verantwoord zal voelen als ze hem daarmee niet vóór is. En ziedaar dan het brouwsel van de preventieve oorlog, de preventieve massa-moord op onschuldigen, toebereid met als enige ingrediënten: braafheid, democratie en (extra) verantwoordelijkheidsgevoel’.⁴⁶ Wapenbezit heeft ook een algeméén-negatief gevolg. Het verhindert dat men zich wezenlijk inzet voor het oplossen van internationale tegenstellingen: ‘Zolang de mensheid er niet op aangewezen is spanningen en tegenstellingen te verzoenen, omdat het beroep op de wapens nog mogelijk is, zal slechts een fractie van de beschikbare energie aan deze verzoening worden gewijd, alle mooie leuzen ten spijt’.⁴⁷

Een moderne oorlog is echter massamoord geworden, en de moderne wapens volgens Suys het summum van ondoelmatigheid. Definieert men (de internationale) politiek zoals men gewoonlijk doet als ‘rechtvaardige machtsstrijd’ dan moet ten aanzien van de moderne militaire machtsmiddelen worden geconstateerd dat men er een machtsstrijd mee kan winnen, maar dat in dit proces de rechtvaardigheid verloren gaat. Naarmate de technische machtsmiddelen in kracht toenemen zal men dan ook in de politiek één van beide elementen moeten prijsgeven: ‘of de machtsstrijd, of de rechtvaardigheid, en (ze) is ook reeds, sedert Hitler’s nihilistische revolutie, bezig dit te doen, daar helpt geen menselijk-anders-willen aan’.⁴⁸

Zowel op filosofisch-ethische als op praktische gronden verwierpt Suys dan ook de bewapening. Als ergens het doel in de middelen wordt verloochend, dan wel in de moderne gewapen-

de machtsstrijd, waarvan het heet dat ze de vrede moet verzekeren. Vrede *kan* niet worden gerealiseerd met oneigenlijke, dat wil zeggen gewelddadige, middelen. 'Er is geen gevaarlijker waan dan van het gebruik van geweldmiddelen een toestand van geweldloosheid te verwachten...'⁴⁹

Houdt Suys dan geen rekening met een eventueel afschrikkingseffect van de massa-vernietigingswapens? Hij blijkt er niet geheel aan voorbij te gaan, maar ziet een dergelijk effect kennelijk als incidenteel. Structureel is zijns inziens een ontwikkeling naar een steeds verdere uitbouw van de bewapening, gestimuleerd door wederzijdse vrees, en als gevolg daarvan een steeds grotere labiliteit: 'In de huidige situatie doet alleen het acute oorlogsgevaar het uiterste beproeven om door overleg het onheil, dat haast allen duchten, te bezweren, en waarschijnlijk zijn de krachten, die vóór en achter de schermen op de weg naar een derde wereldoorlog remmen, sterker, het onmiddellijk oorlogsgevaar daarom geringer, dan men gewoonlijk aanneemt.' Maar een compromis dat tot stand komt onder hoge druk, hoe verheugend op zichzelf ook, staat altijd veraf van wat noodzakelijk is, en: 'de groei en perfectionering der moderne oorlogsmiddelen (brengt) een geladen labiliteit teweeg [...] – ook door de speculatie op elkaars vrees voor het ergste – die wel tot oorlog, op een wellicht onverwacht moment, voeren moet'.⁵⁰

In bovengenoemde inleiding van 1952 wijst Suys er tevens op dat een begeleidend gevaar van de bewapende machtsstrijd tussen de 'Grote Twee' is, dat zij zich kunnen gaan bemoeien met een conflict dat buiten de grenzen van hun machtsblokken uitbreekt, in een gebied dat voor hen van belang is 'om redenen van strategie of minerale rijkdom'. Zij kunnen de strijdende partijen van wapens voorzien waarmee ze elkaar kunnen uitroeien. Aan de andere kant kunnen ze deze ook zo weer in de steek laten als elders betere vooruitzichten lokken en dan zitten genoemde gebieden met de gevolgen. Men moet zelfs niet verbaasd zijn als 'reeds het uitbreken van die inheemse strijd door één van de Grote Twee was uitgelokt'.⁵¹

De vs begin jaren vijftig een groter gevaar

In bovengenoemde inleiding van 1952 vraagt Suys zich ook af wie een grotere bedreiging vormt voor de vrede, de su dan wel de vs. Hij stelt dat de voorkeur van de nieuwe vredesbeweging voor de westerse democratie 'reeds is gegeven' door het feit dat men haar als een oppositionele beweging jegens de westerse politiek nodig acht en dat een dergelijke beweging in het Westen wel en in de su niet mogelijk is. Wat hem zelf betreft wil hij nog verder gaan en zeggen dat hij het 'als een zware, ja ondraaglijke druk (zou) voelen om onder een communistisch regime te moeten leven'.⁵²

Maar een vredesbeweging heeft behalve hiermee ook te maken met dat aspect in de verhouding tussen Oost en West, dat op het terrein van oorlog en vrede ligt. Volgens Suys moet dan worden geconstateerd dat de vs en de su beide 'expansionistisch' zijn, maar dat de vs in de afgelopen periode bij dit streven 'in veel hogere mate' hebben vertrouwd op geweldmiddelen en de su daarentegen op ideologische propagandamiddelen, en dat daarom de vs een grotere bedreiging vormen voor de vrede dan de su. Hij adstrueert deze stelling aan de manier waarop Amerika in China en Rusland in Tsjechoslowakije optrad: 'Amerika had ideologisch in China slechts anti-communisme te bieden, en zijn militaire interventie, waar praktisch geen Russische tegenover stond, verhinderde niet dat China communistisch werd: grootste triomf van het communisme in de na-oorlogse wereld. Tsjecho-Slowakije werd in communistische zin gelijkgeschakeld, zeker overeenkomstig Rusland's wens, en al was dit een onverkwikkelijke geschiedenis, er kwam geen Russische soldaat aan te pas'.⁵³

Amerika ziet ten onrechte, aldus Suys, in de uitbreiding van het communisme als zodánig reeds agressie en neemt hier tegen 'zijn toevlucht tot steeds sterker bewapening, en dwingt ook West-Europa hiertoe, teneinde met militaire middelen het communisme een halt toe te roepen niet alleen, maar terug te dringen'. Suys refereert hierbij aan de omstandigheid dat velen in het Westen er zo aan gewend zijn geraakt om te redeneren in termen van zich door de Russen bedreigd te voe-

len, dat zij niet tot de erkenning kunnen komen hoeveel meer reden Rusland heeft om zich omsingeld en bedreigd te voelen door het Westen.⁵⁴

Er is ook nog een andere reden waarom Suys de vs een grotere bedreiging voor de vrede acht dan de su. Hij constateert bij de vs meer 'angst voor de vrede' dan bij de su, een angst die optreedt als 'men van de vrede het verlies vreest van veel waaraan men gehecht is...'. Als men bang is dat de vrede een jouw ongevallige kleur zal krijgen, bij voorbeeld een rood tintje, en als men denkt dat dit gevaar slechts met wapengeweld is te keren. En de vrede zál volgens Suys, na alle emancipatiebewegingen die zich sinds de achttiende-eeuwse revoluties tot in onze tijd toe hebben voorgedaan, een rood tintje krijgen, dat wil zeggen, gebaseerd zijn op sociale gelijkheid, al valt moeilijk te zeggen hoe die kleur rood dan precies zal uitvallen.⁵⁵

Nu was de stelling van Suys dat het Amerikaanse beleid rondom de jaren vijftig een gevaar voor de vrede inhield, zeker te verdedigen. (Al moest men niet wagen het te doen. Zelfs zeer milde kritiek op de westerse politiek gaf al aanleiding tot het predikaat 'fellow-traveller' of 'communist'. Pas begin jaren zestig kregen visies die het ontstaan van de Oost-West-tegenstelling niet uitsluitend in zwart-witte kleuren schilderden politieke en intellectuele legitimiteit.) Daar was immers de Truman-doctrine van 1947, ontwikkeld voor de Griekse burgeroorlog, maar die ook als interventiemiddel kon worden (en werd) gehanteerd door de vs in ontwikkelingslanden waar zich onwelgevallige sociaal-politieke bewegingen voordeden en die dan als 'communistisch' werden gebrandmerkt. Daar was de herbewapening, waarin Amerika op grote schaal was voorgegaan. Daar was de met betrekking tot Oost-Europa in zwang rakende 'roll-back theorie' (een theorie waarvan de vs zelf op een gegeven moment het gevaar inzagen, met name toen de su in 1956 in Hongarije intervenieerde, en die dan ook in alle stilte ter aarde werd besteld). Maar het doet vreemd aan dat Suys, die in de ideologie een oorlogsfactor 'par excellence' zag, een niet veel zorgelijker evaluatie gaf van het middel waarvan de su zich zijns inziens in haar buitenlandse politiek

bij voorkeur bediende. Zeker waar hij de ideologie een belangrijke rol laat spelen in de communistische gelijkshakeling in Tsjechoslowakije. Een ontwikkeling die een dusdanige angst en verontwaardiging had gewekt in het Westen, dat de vs daarna weinig moeite meer hadden om voor hun reeds in grote lijnen geconcipieerde buitenlandse politiek jegens de su en het communisme krachtige steun in Europa te verwerven. Ook al was ten aanzien van de communistische staatsgreep in Tsjechoslowakije zeker weer de stelling verdedigbaar dat daarbij Russische 'omsingelingsangst', het zich veilig willen stellen tegenover het Westen in de zich ontwikkelende machtsstrijd, een belangrijker motief was dan – zoals veel werd betoogd, zeker op politiek niveau – imperialistische bedoelingen jegens het Westen.⁵⁶

En zou er bij zo'n ideologisch gemotiveerd land als de su niet een grotere 'angst voor de vrede' aanwezig kunnen zijn geweest dan Suys veronderstelde? Angst voor verandering binnen de eigen invloedssfeer, angst voor verlies aan ideologische invloed naar buiten, voor een ontwikkeling die de wereld wellicht een te 'roze' of nog lichter tintje zou kunnen geven en waaraan men door middel van een 'confrontatie'-politiek jegens de 'kapitalistische vijand' paal en perk meende te kunnen stellen?

Het socialisme en de vredesbeweging

Het hoeft nauwelijks verwondering te wekken dat iemand die het de taak van de intellectueel vond om ideologie-ondermijnende kritiek te leveren, die het uiterst gevaarlijk vond om de vredeswil te reserveren voor een bepaalde politieke opvatting, die zich keerde tegen iedere uitsluitingsbehoefte, van mening was dat het socialisme geen basis kon zijn van een vredesbeweging. Dit standpunt werd lang niet door iedereen binnen De Derde Weg gedeeld. Er waren er die van mening waren dat de vrede alleen maar kon worden gewaarborgd door het omverwerpen van het kapitalisme en de verwezenlijking van een socialistische maatschappij. In een voorontwerp van het eerste Derde Weg-*Manifest* had de zinsnede gestaan: 'Geregeld zal

er de nadruk op moeten worden gelegd, dat wij ons in de huidige situatie *allereerst* moeten inzetten voor de strijd voor een radicale structuurverandering van de kapitalistische maatschappij in democratische en socialistische richting'.⁵⁷ Maar in de uiteindelijke versie was dit onder invloed van Suys⁵⁸ gewijzigd in: 'Geregeld zal er de nadruk op moeten worden gelegd, dat in de huidige situatie met de strijd voor de vrede nauw verbonden is de strijd voor een diepgaande structuurverandering der maatschappij. Wij achten ons niet gebonden aan het traditionele respect voor de bestaande maatschappelijke toestanden en verhoudingen en voor ideologieën, waarin zij hun rechtvaardiging vinden' (een formulering overigens, die Suys ook niet geheel bevredigde).⁵⁹

Het afwijzen van het socialisme als basis van een vredesbeweging betekende in de opvatting van Suys echter niet dat ze sociaal behoudzuchtig zou moeten zijn. Integendeel. Een vredesbeweging zou openlijk moeten belijden dat naast oorlog de sociale ongelijkheid 'opgevat als ongelijkheid in individuele ontwikkelingskansen, buiten het fascisme om geen zedelijk prestige meer heeft'.⁶⁰ Het streven naar gelijkwaardigheid is een waarde waarin zich al een stukje mondiaal rechtsbewustzijn representeert. En het is bij uitstek de taak van een vredesbeweging een beroep te doen op een dergelijk gemeenschappelijk rechtsbewustzijn; '...na alle emancipaties die op de eind 18-eeuwse revoluties zijn gevolgd: van burgers, boeren, arbeiders, vrouwen, koloniale en half koloniale volken – kan een vrede, die de signatuur van een blijvende vrede draagt, geen zielloos status quo, geen banale aangelegenheid meer zijn'. Maar, zo beklemtoont Suys herhaalde malen, al mag men vrede en sociale gelijkheid niet los van elkaar zien, de sociale gelijkheid krijgt eerst zijn volle kans in een vredessituatie; de vrede is basis, niet omgekeerd.

Suys ontkent dat het streven naar sociale gelijkheid gelijk staat met het streven naar socialisme. Hij acht het socialisme een bepaalde economische organisatievorm, een sociaal-technisch middel zo lijkt hij te bedoelen, en er zijn andere economische ordeningen denkbaar waarbinnen de sociale gelijkheid kan worden verwezenlijkt. Het enige dat we weten, aldus Suys,

is dat een economie waarin de sociale gelijkheid als gelijkheid in ontwikkelingskansen is verwezenlijkt, een geleide economie zal zijn; '... dat weinige kunnen we alvast wel zeggen, en verder is het woord aan de economische deskundigen, hand in hand met de «trial and error» van de praktische ervaring'.⁶¹

Suys verwerpt de klassenstrijd. Hij acht het begrip socialisme onbruikbaar en nietszeggend geworden. Hanteert men het in de zin van een economische organisatievorm, dan is het de vraag of het beter werkt dan andere vormen. Het begrip socialisme werkt zijns inziens ook verdeeldheid in de hand, omdat men er van alles onder kan verstaan. Een verdeeldheid die kan worden omgezet in vijandschap jegens de Sovjetunie, terwijl vrede juist in de eerste plaats vrede met Rusland betekent. Een strijd voor het ware socialisme is immers een strijd tegen het verkeerde. Socialisme 'is voor de vrede een sta-in-de-weg [...] geworden...', 'het verlangen naar een socialistische belijdenis en program in een vredesbeweging (kan) slechts verwarrend en misleidend [...] zijn'⁶². Kortom: 'De vredesbeweging moet de sociale rechtvaardigheid als essentieel zien, maar deze niet met een bepaalde economische organisatievorm, als het socialisme, identificeren'⁶³.

Antimilitarisme

Het Derde Weg-*Manifest* van 31 december 1951 stelde zich niet op principieel-antimilitaristisch standpunt, al werd wel grote verontrusting over de bewapening tot uitdrukking gebracht. Suys was het hier niet mee eens. Volgens hem hoorde een vredesbeweging zich principieel uit te spreken 'tegen oorlog, oorlogswapening en militaire dienst en voor het overige minimalisering van het geweld tot richtsnoer (te) nemen' bij het regelen van menselijke verhoudingen.⁶⁴ Van regeringen kon een dergelijke stellingname niet worden verwacht. Aan hen is immers de behartiging van het 'nationale zelfbehoudsinstinct' toevertrouwd. Zij zitten verstrikt in de vicieuze cirkel van de gewapende machtsstrijd. Uitkomst uit deze 'vastgelopen situatie, die alle regeringen in haar ban houdt', een doorbreking van de vicieuze cirkel van de oude machtspolitiek,

kan alleen van onderop worden gestimuleerd; 'Uitkomst uit deze menselijke nood, die ook een nood der regeringen is, kan slechts onofficieel en van onder op worden gebracht, en wel door een vredesbeweging die zichzelf aan het onbeweeglijk geworden meedelend, de verstarring verbreekt'.⁶⁵

Alleen door zich op antimilitaristische basis te stellen – zo was zijn zoals gewoonlijk weer zeer principieel-uitgesponnen gedachtengang – kan een vredesbeweging zich wezenlijk aan de machtsstrijd onttrekken en de noodzakelijke onafhankelijkheid naar beide kanten toe verwerven. Bovendien zou zij daardoor haar tactische positie tegenover de Vredesraad (de door de su geleide internationale vredesbeweging), instrument in de Russische buitenlandse politiek en erop berekend de potentiële westerse vijand te ondermijnen, kunnen versterken. De Derde Weg was zijns inziens tegenover de Vredesraad toch al in het nadeel omdat ze geen toegang had tot de Russische invloedssfeer en de Vredesraad wel tot de westerse. Door het Atlantische Pact af te wijzen, aldus Suys, heeft De Derde Weg een duidelijke grens naar de ene kant getrokken. Deze afwijzing schept een band met het communisme, want de afwijzing van de Kominform heeft immers meer een theoretisch karakter. Door zich nu op antimilitaristische basis te stellen, door duidelijk te maken 'wij beschouwen elke oorlog als ongerechtvaardigd, ook de uwe', markeert men tevens de grens naar communistische kant en verwerft men een onafhankelijkheid naar *beide* kanten. Door een volstrekte verwerping van militair geweld komt de vredesbeweging bovendien boven verdenking te staan een instrument te zijn van een westerse regeringspolitiek. 'Alleen met deze motivering en fundering wordt ons antwoord op de communistisch-geïnspireerde vredesbeweging volkomen adequaat'.⁶⁶

Uit het basisprincipe: onafhankelijkheid naar beide kanten, vloeide overigens voort dat een CPN'er geen lid kon zijn van De Derde Weg. Al stemde deze 'gedwongen discriminatie' Suys onbehaaglijk, 'in een tijd, waarin wie niets is altijd nog iets kan worden door anti-communist te zijn, en waarin elke partij van het anticommunisme haar specialiteit maakt'.⁶⁷

Suys slaagde er echter niet in de vredesbeweging op deze

principeel-antimilitaristische weg mee te krijgen. Verschillende leden van het 'bestuur' van De Derde Weg (de zg. Centrale Werkgroep), waaronder antimilitaristen, waren van mening dat dit afbreuk zou doen aan de werfkracht van De Derde Weg en samenwerking met buitenlandse organisaties zou bemoeilijken.⁶⁸ Volgens hen moest De Derde Weg toegankelijk blijven ook voor diegenen die, hoewel niet principeel-antimilitarist, toch de militaire blokvorming afwezen. Suys, die een socialistische stellingname verwierp, onder meer omdat er zoveel onenigheid bestond over het 'ware' socialisme, kon geen concessies doen aan wat hij als de 'ware' basis zag van een vredesbeweging: de principiële verwerping van oorlogsgeweld. Hij trad dan ook in 1954 uit de leiding van De Derde Weg, al bleef hij zich wel als een (teleurgesteld) aanhanger van de beweging beschouwen.

Taak van de vredesbeweging

Suys zag – consequent, maar niet weinig pretentius – als taak van de vredesbeweging te trachten een toenadering te bewerkstelligen tussen de partijen in de machtsstrijd: de vs en de su. Eveneens consequent zag hij een dergelijke taak niet weggelegd voor de politieke partijen van welke politieke kleur ook.

Een toenadering tussen beide landen behoorde zijns inziens niet tot de onmogelijkheden, gezien hun gemeenschappelijk belang (het handhaven van de vrede) en hun gemeenschappelijk normbesef (de aanvaarding van de sociale gelijkheid). Hij was van mening dat ook bij de su een beroep kon worden gedaan op dit normbesef. De kernattributen van het fascisme waren verheerlijking van de oorlog en de sociale ongelijkheid. Maar: 'Bij alle verwerpelijkheid van het communisme, is er het principiële, voor ons als vredesbeweging beslissende verschil met het fascisme, dat in de communistische ideologie deze breuk met een gemeenschappelijk normbesef, dat wij als onmisbaar en waardevol erkennen, geheel afwezig is'⁶⁹.

Samenwerking ter vervulling van deze verzoenende taak met landen die buiten de blokken staan, acht Suys zeker van belang (in het *Manifest* werd met instemming verwezen naar de

activiteiten van een staatsman als Nehroe). Maar ook in dit opzicht laat hij een kritisch, en tegenover zijn publiek weinig populair, geluid horen. De mogelijkheden voor een dergelijke samenwerking zijn zijns inziens namelijk beperkt. Want een vredesbeweging kan zich wel, een regering van een land kan zich niet onttrekken aan de internationale machtspolitiek, ook al zegt ze tot geen van de beide blokken te behoren. Men komt er als een vredesbeweging zo gemakkelijk toe om de neutrale helft van de mensheid te annexeren voor het eigen standpunt, maar een kritisch onderscheid te gewenst: 'Nehroe als persoon staat misschien mooi boven de internationaal-politieke tegenstellingen, maar zijn eigen land, India, zit er lelijk tussen'. Als regeringsleider moet hij daar rekening mee houden. Zijn mogelijkheden tot pacificatie van de wereld worden erdoor bepaald en beperkt. 'Joego-Slavië zit er nog lelijker tussen en Tito heeft zeker niet de mogelijkheden van Nehroe'.⁷⁰ Men ontkomt dan ook niet aan de constatering dat dergelijke landen, onder invloed van het interventiestreven van beide grote mogendheden, niet in de richting van een Derde Weg, maar in de richting van een Derde (gewapende) Macht worden gedrongen. En De Derde Weg verwerpt nu juist een dergelijke machtsvorming.

De Derde Weg heeft een voorhoedefunctie aldus Suys. Niet alleen naar de kant van de regeringen, wier handen uit verantwoordelijkheidsbesef jegens hun onderdanen gebonden zijn, maar ook naar de kant van de massa. In zijn rede van 1952 constateert hij dat de eerste aanhang van de beweging uit een bepaalde hoek komt en dat dit wel niet toevallig zal zijn. Maar: 'Wij zullen er op uit moeten zijn onze beweging onder de massa een zo groot mogelijke bekendheid te geven, niet om zelf massa-beweging te worden maar om uit de massa een zo breed en veelzijdig mogelijke elite te recruterem, die vervolgens het vertrouwen van de massa winnen kan.' Ze moet politiek en sociaal zoveel mogelijk representatief zijn voor het Nederlandse volk en mag niet al te klein zijn.⁷¹

Het bindend beginsel van deze elite behoort zijns inziens (zoals hierboven uiteen werd gezet) het antimilitarisme te zijn. Maar dit bindend beginsel hoeft niet noodzakelijkerwijze te

worden vertaald in een sterk technisch-organisatorische band. Juist doordat ze volgens Suys open moet staan voor mensen uit verschillende politieke, kerkelijke en maatschappelijke kringen, is een losse organisatievorm de meest aangewezen.⁷² Iedere aanhanger moet proberen in zijn eigen groep, binnen de eigen partij de Derde Weg-idee uit te dragen. Men dient met een beroep op 'partijer en trouw' de politieke partijen trachten te bewegen een beleid te gaan voeren dat op vrede is gericht. Suys gaat er blijkbaar van uit dat de politieke partijen een dergelijke activiteit zullen toestaan, al merkt hij wel op dat het een oppositionele activiteit is die niet in dank zal worden afgenomen en vrijwel zeker als deloyaal zal worden gebrandmerkt.

Bovendien zal – aldus Suys – een positiebepaling waarbij men weigert zich voor een van beide blokken uit te spreken onvermijdelijk het predikaat 'onverantwoordelijk' mee krijgen. In zekere zin wijst Suys dit verwijt van onverantwoordelijkheid terug. Het zijn diegenen die de illusie handhaven dat de huidige militaire machtsmiddelen nog 'op berekenbare wijze' zijn aan te passen aan het doel, die volgens hem in feite onverantwoordelijk bezig zijn.

Suys waarschuwt er tevens voor dat de vredesbeweging erop verdacht moet zijn dat de partijen in de machtsstrijd zullen trachten alles dienstbaar te maken aan het eigen standpunt. Voor een westerse vredesbeweging kan dat inhouden dat een protest harerzijds tegen Rusland, ook waar dit hoog en zuiver is, bij voorbeeld een protest tegen gevangenkampen aldaar, zal worden gebruikt om steun te verlenen 'aan de anti-Russische stemmingmakerij die de machtspolitiek nodig heeft'. Ook het idee van een Europese Federatie, die ons wordt voorgehouden als een zoveel praktischer weg dan 'onze nog ongebaande «derde weg»...' wordt als machtspolitiek element gebruikt. Maar een Europese Federatie is eerst een vredesfactor als het een federatie is van vredesgebieden, 'd.i. van staten waarbinnen de partijen-vrede, uiteraard met inbegrip der communisten, zijn beslag heeft gekregen'. Want voor Suys blijft vredespolitiek voor eens en altijd pogen 'de ideologische en partij-tegenstellingen, als de voornaamste kracht-van-weerstand tegen een

blijvende vrede, te boven te komen'.⁷³ En het is bij uitstek de taak van een voorhoedebeweging als De Derde Weg, hieraan haar bijdrage te leveren.

Uit de verzoenende rol die Suys voor de vredesbeweging ziet weggelegd, blijkt in zijn ogen niet voort te vloeien dat zij met duidelijk omschreven plannen moet komen. Die zijn bovendien, ook al zijn ze op zichzelf goed, niets waard als ze niet door beide partijen worden aanvaard. Veel beter is het zijns inziens te komen met flexibele probeersels. Zo vraagt hij zich in een artikel in 1955 af wat voor zin het voor De Derde Weg heeft om met betrekking tot Duitsland vast te houden aan het standpunt van een in vrijheid herenigd, geneutraliseerd en ontwapend Duitsland, een op zichzelf beschouwd aantrekkelijke oplossing van het Duitsland-probleem, maar die nu eenmaal niet door de beide partijen in het conflict wordt aanvaard. Suys is van mening dat met uitzondering van het principiële uitgangspunt – verwerping van oorlog – 'van de vredesbeweging geen eigen standpunten (worden) gevraagd, waarop zij zich vastlegt, maar eigen probeersels, die zij, zeer opportunistisch, onvast en beweeglijk moet houden totdat een geslaagde pacificatie er een natuurlijk einde aan maakt'.⁷⁴

Suys' ideeën over de taak van een vredesbeweging overziende is de conclusie dat hij de verzoenende rol die zijns inziens een dergelijke beweging moet spelen niet zozeer in duidelijke concrete taken vertaalt. Hij geeft meer een geheel van uitgangspunten voor een vredesorganisatie: ze dient een organisatorisch losse, politiek-maatschappelijk breed samengestelde voorhoedebeweging te zijn, die echter wel het beginsel van de sociale rechtvaardigheid heeft aanvaard en die zich (op basis van antimilitarisme) onafhankelijk heeft gemaakt van beide conflictpartners. Ze levert ideologie-ondermijnende kritiek, getuigt van een on-partijdige, niet-groepsgebonden benadering van de internationale verhoudingen en gebeurtenissen en stelt gemeenschappelijke in plaats van antagonistische karakteristieken van beide partijen in het licht. Ze richt zich daarbij tot regering en volk, maar is vooral binnen de eigen kring (politieke partij), dat wil zeggen van 'onderop' werkzaam. Ze komt niet met vastomlijnde vredesplannen, maar met flexibele probeer-

sels waar beide partijen oren naar kunnen hebben. Ze moet de moed opbrengen de kritiek van 'deloyaliteit' vanuit de eigen omgeving te accepteren.

Het is – tenslotte – een vredesbeweging wier belangrijkste wapen de idee en wier belangrijkste 'voertuig' een 'freischwebende' avant-garde is, wiens werkterrein overigens verder reikt dan de studeerkamer.

Teleurstelling en hoop

Teleurgesteld in zijn verwachtingen ten aanzien van de vredesbeweging die hij niet voor zijn opvattingen kon winnen, trad Suys in 1954 uit de leiding van De Derde Weg. De laatste artikelen die hij, voor zover ik heb kunnen nagaan over het probleem van oorlog en vrede schreef, dateren van 1955. Het jaar waarin te Genève een conferentie plaatsvond, die een toenadering teweegbracht tussen de Grote Vier. In deze artikelen passeren nogmaals de ideeën die hij in de afgelopen periode over het vraagstuk van oorlog en vrede en de rol van een vredesbeweging heeft gelanceerd, de revue. Met name beklemtoont hij opnieuw dat wil oorlog worden uitgebannen de macht van de ideologie over de geesten moet worden gebroken. 'Geweld en ideologie zijn een tweelingpaar'.⁷⁵ Vrede in onze tijd kan dan ook alleen maar een politieke vrede zijn, een vreedzame coëxistentie, niet alleen tussen staten, maar die zich ook uitstrekt tot het politiek-ideologisch veld. Zou het communisme dit erkennen, dan zou het daarmee zijn bijdrage leveren aan de vrede.⁷⁶ Zoals het katholicisme en protestantisme zonder brandstapels naast elkaar hebben leren leven, en ondanks onderlinge tegenstellingen meer oog hebben gekregen voor dat wat hen bindt, zo moet dit ook mogelijk zijn op politiek-ideologisch gebied.⁷⁷

Bitter is Suys gestemd over het feit dat De Derde Weg zich niet op antimilitaristisch standpunt heeft gesteld, hetgeen hij toeschrijft aan opportunisme, gebrek aan moed en klaarheid. Juist nu er in Genève een toenadering tot stand is gekomen tussen de Grote Vier; een toenadering die men zeker moet toejuichen, maar waarvan men, zo kan hij niet nalaten op te mer-

ken, de draagwijdte bepaald niet moet overtrekken. Het is in zijn ogen een toenadering 'door de nood afgedwongen', die slechts een 'bereidheid tot overleg' representeert, maar die desalniettemin kansen in het leven heeft geroepen op een breuk met de traditionele antagonistische politiek en de daarbij behorende ideologie. Te meer daar deze keer de publieke opinie duidelijk de ontspanning wenste. Tegen deze achtergrond zou het bij uitstek op de weg van een vredesbeweging hebben gelegen (zo mag men Suys' woorden interpreteren) de gunstige publieke reactie uit te buiten, te kapitaliseren, te mobiliseren, zodat verdere voortgang op de vredesweg kan worden geboekt. Gesteld tegenover wederzijds en soms 'gerechtvaardigd wantrouwen' der conflicterende partijen, komt een van een regering onafhankelijke vredesbeweging voor een stimulerende rol in dezen veel eerder in aanmerking dan een politieke partij.

Een dergelijke voorhoedefunctie, waarin Suys zozeer gelooft dat hij zelfs stelt dat als de ontspanning doorzet ze 'vanwege de Verenigde Naties ook als publieke dienst zou kunnen worden erkend', kan echter niet zijn weggelegd voor een vredesbeweging die het niet aandurft om in het huidige tijdperk de oorlog principieel af te wijzen.⁷⁸ Suys blijkt zijn hoop op een dergelijke voorhoedebeweging echter niet overboord te zetten. 'De wereld blijft jong' – zo besluit hij zijn laatste vredesartikel – 'in de lichtschijs van steeds weer jonge ogen. Maar de vredesduif blijft niet jong. Een beter en duidelijker symbool is de weg – de weg die wij gezamenlijk begaan en waarop alleen nog van vooruitgang sprake kan zijn. De vredesweg. En de vredesbeweging als voorhoede op deze weg'.⁷⁹

Noten

1 – Manifest van 'De Vredesbeweging «De Derde Weg»; Wassenaar, dec. 1951.

2 – De verdeling van de 45 raadsleden was als volgt: PvdA 15, CPN 13 (in 1948 14), KVP 8, CHU/AR 5, Pvdv 2, Onafhankelijk 1, OSDAP 1 (in 1948 verdwenen).

3 – Na de benoeming van Jan Romein in 1939 als hoogleraar vaderlandse geschiedenis, werd op de toenmalige minister van

Onderwijs, Slotemaker, druk uitgeoefend de benoeming van deze in 1927 uit de CPN geroyeerde, maar marxist gebleven historicus, niet te bekrachtigen. Na lezing van Romeins werk deed de minister dit wel, omdat hij niets op het wetenschappelijk niveau ervan had aan te merken.

4—Zie een briefwisseling tien jaar later tussen Romein en Gielen, waarin de laatste betoogt dat 'niet een dergelijke eenzijdigheid mocht worden betracht als uit de toen vier genoemden bleek', een eenzijdigheid die bovendien — aldus Gielen — niet zijn grond vond in gebrek aan andere krachten. In deze briefwisseling blijft Romein bij zijn opvatting dat vermeende 'communistiche gezindheid' van Suys de beslissende factor bij zijn niet-benoeming was. (Zie: *De Nieuwe Stem*, 13e jrg. 1958, blz. 725-729).

5—Zie zijn ingezonden brief in *De Nieuwe Stem*, 15e jrg. 1960, blz. 352-353.

6—Notulen Openbare Raadszitting van 28 juli 1948, Gemeenteblad afd. 2, blz. 854. Bij deze stemming waren 13 communisten aanwezig. Na de communistische staatsgreep in Praag voorjaar 1948, werd er in de Raad een motie van wantrouwen aangenomen tegen de beide communistische wethouders Polak en Seegers. Zij weigerden echter hun wethouderszetel ter beschikking te stellen, zodat men een wijziging van de gemeentewet te hulp riep om ze weg te krijgen. Deze wijziging had nog niet zijn beslag gekregen en Polak staat in de notulen nog aangeduid als wethouder.

7—Le Cavalier (PvdA) tijdens de Openbare Raadszitting, 6 november 1947. Gemeenteblad afd. 2, blz. 1027.

8—Van der Velde (PvdA) idem, blz. 1026.

9—Zie voor de uitslag van de hoofdelijke stemming, idem blz. 1028-1029.

10—Richter Roegholt. 'Verdediging van het Westen', *Propria Cures*, Amsterdams Studentenweekblad, 30 januari 1948.

11—'Geen ge-Fierlinger', redactioneel commentaar in *Trouw* van 4 maart 1948.

12—Zie voor deze passages: Sal Tas, *Wat mij betreft*, Ten Have, Baarn 1970, blz. 160-164.

13—Mr. dr. J. Barents in: 'Wetenschappelijke Notities' — 'De Zevende Faculteit', *Socialisme en Democratie*, maart 1948.

14—*De Nieuwe Stem*, 3e jaargang 1948, blz. 254. Hiermee schaarde DNS zich achter de tekst van een protest van het Algemeen Bestuur van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers van 3 april 1948.

15—Faber (PvdA) tijdens de Openbare Raadszitting 28 juli 1948, Gemeentebld afd. 2 blz. 852.

16—Sal Tas (PvdA) idem, blz. 854.

17—Op de betekenis van dit beginsel zal in de volgende paragraaf nader worden ingegaan. Het enige raadslid dat mijns inziens dit beginsel juist interpreteerde was PvdA-lid Ben Sajat tijdens de zitting van november 1947. Tijdens de Raadszitting van juli 1948 was hij afwezig.

18—Sal Tas (PvdA) tijdens de Openbare Raadszitting 28 juli 1948, op. cit. blz. 852.

19—Idem, blz. 855.

20—Roosjen (AR/CHU) idem, blz. 849-850.

21—G. van den Bergh, 'De benoeming in de «zevende faculteit» der universiteit van Amsterdam', *De Nieuwe Stem*, 3e jrg. 1948, blz. 634-636.

22—J. Suys — 'Pro Domo', *De Nieuwe Stem*, 3e jaargang 1948, blz. 513-515.

23—Annie Romein, *Omzien in Verwondering* II, De Arbeiderspers, Amsterdam MCMLXX, blz. 144.

24—Tijdens zijn studententijd (1919-'24) was Suys, onder invloed van de Russische revolutie, enige tijd communist maar kwam daar al spoedig van terug. Hij bleef echter grote belangstelling voor de SU koesteren. Hij kende Russisch en promoveerde in 1931 op: *Leo Sjestow's protest tegen de rede. De intellectuele biografie van een Russische denker.*

25—Zie: dr. J. Suys — *De Nieuwe Politiek*, Meulenhoff, Amsterdam 1946, blz. 60-63 en 'De houding van de democratie tegenover de Sowjet-Unie', *De Nieuwe Stem*, 2e jaargang 1947, o.m. blz. 592 en 586.

26—*De Nieuwe Politiek* blz. 181; 'De houding van de democratie tegenover de Sowjet-Unie', blz. 585.

27—'De houding van de democratie tegenover de Sowjet-Unie', blz. 588. Dit spelen met de gedachte van een westerse preventieve oorlog kwam in die dagen wel meer voor. In een

rede op 30 september 1947 in de aula van de Amsterdamse Universiteit stelde de latere vredesbeweger en ban-de-bommer Bertrand Russell, dat als de laatste pogingen om Rusland te bewegen internationale controle op de kernenergie te aanvaarden zouden falen, alleen nog een bewust geplande oorlog tegen de su de toekomst van de mensheid veilig kon stellen. Zie: *Atoom*, Maandblad gewijd aan de atoomenergie en haar gevolgen voor mens en samenleving, 1e jaargang no. 11, oktober 1947.

Het Comité voor Actieve Democratie werd in 1945 onder voorzitterschap van mr. G. J. van Heuven Goedhart opgericht, met als doel de democratie te verdedigen tegen het fascisme en soortgelijke bedreigingen, alsmede deze verder uit te bouwen, ook op sociaal-economisch terrein. Het was een van die naoorlogse organisaties waartoe ook communisten behoorden.

28—*De Nieuwe Politiek*, blz. 161.

29—J. Suys — 'Volkssouvereiniteit, Mensenrechten en Unanimité', *De Nieuwe Stem*, 1e jaargang 1946, blz. 638.

30—'Over het stellen van het vredesprobleem', *Wetenschap en Samenleving*. Orgaan van het Verbond van Wetenschappelijke Onderzoekers, 5e jaargang, no. 6, juni 1951, blz. 82.

31—'Volkssouvereiniteit' enz., blz. 638-639.

32—Binnen de vredesbeweging De Derde Weg, werd de zg. 'uitpraatregel' (op voorstel van Suys?) gehanteerd, nl. het net zo lang met elkaar van gedachten wisselen totdat overeenstemming was bereikt. Zie Peter Lankhorst — *De Vredesbeweging, 'De Derde Weg' (1951-1965)*, doctoraal scriptie, U.v.A. mei 1973, blz. 6. Voor zover ik dat tot nu toe heb kunnen nagaan heeft deze uitpraatregel de besluitvaardigheid van de vredesbeweging niet vergroot.

33—Zie voor de beide laatste alinea's: *De Nieuwe Politiek*, blz. 78-80.

34—'De houding van de democratie tegenover de Sowjet-Unie', blz. 591-592.

35—Zie o.m. dr. J. Suys — 'Doel en Middelen', *De Nieuwe Stem*, 9e jaargang 1954, blz. 260-270. Eveneens gepubliceerd in: *Politiek en Vrede, Rekenschap van een Antithese*, Van Loghum Slaterus, Arnhem MCMLV, blz. 55-66.

36—Zie o.m.: H. Daudt, 'Rousseau en de staat', *Wijsgerig Perspectief*, 18e jrg., no. 4, 1977-1978 en H. Daudt, Douglas W. Rae – Social Contract and the Limits of Majority Rule', in: *Democracy, Consensus and Social Contract* (eds. Birnbaum, Lively, Parry) Londen 1978.

37—'De houding van de democratie tegenover de Sowjet-Unie', blz. 585.

38—Idem, blz. 583.

39—Erik Suy – 'The Meaning of Consensus in Multilateral Diplomacy', In: Robert J. Akkerman e.a. – *Declarations on Principles. A Quest for Universal Peace*, Leyden 1977, blz. 259-274.

40—'De houding van de democratie' enz. blz. 590.

41—Zie voor het verband dat Suys legt tussen ideologie, macht en recht: 'De houding van de democratie tegenover de Sowjet-Unie', op. cit., 'Intellectuelen en Vredespolitiek'. *Wetenschap en Samenleving*, jan. 1952, 6e jaargang no. 1; 'Het Vredesaspect der Historische Objectiviteit', inaugurale rede, U.v.A., 1950.

42—'Intellectuelen en vredespolitiek', blz. 195.

43—'De Ontwikkeling van het Vredesbegrip', voordracht voor het Studium Generale over 'Wetenschap, Oorlog en Vrede' van de U.v.A., 1949, gepubliceerd in *Politiek en Vrede*, op. cit., blz. 34-35; 'Probleem der Politieke Wetenschap', *De Nieuwe Stem*, 4e jaargang 1949, blz. 66: 'Politiek en Vrede', op. cit., blz. 17.

44—Zie voor deze laatste alinea's: 'Over het stellen van het vredesprobleem', blz. 81-83. 'Het probleem der politieke wetenschap', *De Nieuwe Stem*, 4e jaargang 1949, blz. 66 e.v. (ook gepubliceerd in *Politiek en Vrede*, blz. 17 e.v.).

45—'Op de Vredesweg', *De Nieuwe Stem*, 10e jaargang 1955, blz. 557.

46—'Politieke Plaatsbepaling van De Derde Weg', blz. 10.

47—'Principiële Vredespolitiek', *De Nieuwe Stem*, 8e jaargang 1953, blz. 623, ook gepubliceerd in *Politiek en Vrede*, blz. 50.

48—'Doel en Middelen', DNS, blz. 266, *Politiek en Vrede*, blz. 62.

- 49—'Politieke Plaatsbepaling', blz. 6.
- 50—'Principiële Vredespolitiek', blz. 623, resp. 50.
- 51—'Politieke Plaatsbepaling', blz. 12.
- 52—Idem, blz. 18-19.
- 53—Idem, blz. 19.
- 54—Idem, blz. 19, 20.
- 55—Idem, blz. 20 en 21.
- 56—Niet overigens door L. de Jong — 'De Tsjechische Crisis', *De Nieuwe Stem*, 3e jaargang blz. 245-254. De doelstelling van de communisten om de staatsmacht te veroveren 'paste geheel in het kader der Russische wereldpolitiek welke er sinds het einde van de tweede wereldoorlog op gericht is geweest, het defensieve *glacis* aan de grenzen van de Sowjet-Unie, zoveel mogelijk uit te breiden' (blz. 246). M.b.t. de Russische motieven voor de staatsgreep citeert de Jong uit een ingezonden stuk in de *Manchester Guardian* die o.m. noemt: de Russische overtuiging dat het kapitalisme, wil het blijven bestaan, expansionistisch en imperialistisch moet zijn, de Amerikaanse anti-communistische kruistocht, het Amerikaanse atoombom-monopolie, de Amerikaanse bases in de Pacific uitsluitend geschikt voor agressie. 'Nationale' factoren als verklaringsgrond voor de staatsgreep worden m.i. ten onrechte vaak verwaarloosd; het moet de Tsjechische CP bepaald niet aangenaam zijn geweest als *enige én nota bene sterkste* communistische partij in geheel Oost-Europa, nog steeds niet aan de macht te zijn. Dit te zamen met aanwijzingen dat ze bezig was aan aanhang te verliezen zullen van haar kant een impuls voor de machtsovername zijn geweest.
- 57—Dit voorontwerp werd aangetroffen in het *Vlam*-archief, aanwezig op het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis te Amsterdam.
- 58—Aldus een van de initiatiefnemers van De Derde Weg. J. W. E. Riemens in een interview met ondergetekende, 7-12-1976.
- 59—Zie zijn opmerking daarover in 'Politieke Plaatsbepaling', blz. 23.
- 60—Idem, blz. 1, zie ook *De Nieuwe Politiek*, blz. 181.
- 61—Idem, blz. 21-23.

- 62—'Principiële Vredespolitiek', resp. blz. 613 en 39.
- 63—'Op de Vredesweg', *De Nieuwe Stem*, 10e jaargang 1955, blz. 556-557.
- 64—'Principiële Vredespolitiek', resp. blz. 624 en 51.
- 65—Idem, resp. blz. 615 en 41.
- 66—Idem, resp. blz. 614-617 en 40-44.
- 67—'Politieke Plaatsbepaling', blz. 18.
- 68—Peter Lankhorst, op. cit., blz. 41.
- 69—'Politieke Plaatsbepaling', blz. 8.
- 70—'Principiële Vredespolitiek', resp. blz. 626, blz. 53.
- 71—'Politieke Plaatsbepaling', blz. 23 en 24.
- 72—'Principiële Vredespolitiek', resp. blz. 624 en blz. 51.
- 73—'Politieke Plaatsbepaling', blz. 13 en 14.
- 74—J. Suys — 'Op de Vredesweg', *De Nieuwe Stem*, 10e jaargang 1955, blz. 551.
- 75—Idem, blz. 554.
- 76—J. Suys — 'Vrede en Ideologie', *De Nieuwe Stem*, 10e jaargang, 1955, blz. 104. Ook gepubliceerd in *Politiek en Vrede*, blz. 93.
- 77—Idem, resp. blz. 20 en blz. 75.
- 78—'Op de Vredesweg', blz. 552-555.
- 79—Idem, blz. 557.

Personenregister

Abdulkadir; 201
 Adhiningrad, Djojo; 168
 d'Ailly, Arn. J.; 217
 Al, B.; 204
 Albarda, J. W.; 11, 65, 89, 100-5, 134, 142-3, 149, 166-7, 199,
     205
 Ankersmit, J. F.; 149
 Aris, B. J.; 204
 Asman; 168

Baardewijk, F. van; 10
 Bakker Schut, P.; 89, 92-3, 96, 105
 Balthzarm, H.; 157
 Bank, J.; 79, 135, 146
 Banning, W.; 10, 118-9, 132, 135, 143-4, 150, 152, 154-61
 Barents, J.; 187, 216-7, 219-21
 Barnum; 54
 Baschwitz, K.; 215-8
 Bauer, O.; 137
 Bebel, A.; 46
 Beel, L. J. M.; 183-4, 195-8
 B(ekaar), J. J.; 59, 78
 Bergh, G. van den; 221
 Bergmeyer, J. A.; 42
 Berlage, H. P.; 96
 Bernstein, E.; 50, 68-9, 71
 Bevin; 174
 Blauw, S. de; 206
 Boecharin, N.; 72
 Boekman, E.; 122, 126
 Boeng Tomo; 196

Boer, F. de; 185, 197
Boheemen, H. van; 172
Bonger, W. A.; 10, 47, 72, 114, 135, 149-56, 158, 160-1
Booy, de; 195
Bos; 93
Boutens; 73
Bouwman, E.; 73
Brouwer, M.; 198
Brugmans, H.; 116, 119, 122, 133, 135, 137, 141, 155, 160
Bruinsma, V.; 48
Burg, F. van den; 10
Buskes, J. J.; 204, 214

Campfens, M.; 146
Ceton, J. C.; 61
Cohen; 154
Coltof, B.; 72
Cornelissen, A. J. M.; 216, 221
Cornelissen, C.; 42, 53
Coster, D.; 73
Cramer, Ch. G.; 165, 172, 176, 187, 192, 214
Creveld, S. I. van; 172, 176, 192

Dam, B. van; 193
Daudt, H.; 229
Deventer, van; 198
Diepenbrock, A.; 151
Domela Nieuwenhuis, F.; 42, 52-4, 57, 59
Donkersloot, N. A.; 215
Doorn; 168
Doorn jr. C. A. van; 66
Drees, W.; 10, 164, 168, 170, 172-4, 177-9, 181-3, 186, 193-5,
199, 202, 204, 210
Dreu, H. de; 168, 175, 206
Drucker; 64

Eeden, F. van; 54
Engels, F.; 61, 71, 136-8

Faassen, S. van; 10
 Faber; 220
 Fiévez; 189
 Fortuyn, J. A.; 43-4, 73, 76
 Fruin, Th. A.; 170, 192
 Frijda, H.; 114

 Gani; 201
 Gay, P.; 152
 Geer, de; 100
 Gelderen, J. van; 155, 165
 Gerbrandy, P.; 166, 190
 Gerhard, A. H.; 48, 52
 Gerretson; 190
 Gielen, J. J.; 216, 250
 Glasz, Ch.; 25
 Goedhart, F.; 187-8, 190, 198-9, 201, 209, 211
 Goes, F. van der; 42-53, 55-6, 58-9, 62-5, 68
 Goes van Naters, van der; 173, 178-80, 183, 190, 197, 199,
 201-2
 Gogh, V. van; 98
 Gorter, H.; 43-4, 46, 61, 63, 73, 151
 Goudriaan jr. J.; 98, 100-1, 109
 Graaf, W. de; 58
 Gulden, Z.; 89, 96, 100, 106
 Gunning, C. P.; 214

 Haas, H. de; 113, 145
 Hagen, J.; 168
 Harmsen, G.; 150
 Hatta; 169, 173
 Heemskerk; 95
 Hegel; 53
 Helfrich; 190
 Helsdingen, van; 170
 Latif Hendraningrad; 169
 Hettinga Tromp, J. van; 89, 92, 97, 109
 Heuven Goedhart, van; 193, 204, 252

Heijermans, H.; 45-6
 Heijermans, L.; 94
 Hitler, A.; 124-5, 142, 236
 Hoogstraten, van; 201
 Huygens, C.; 48
 Huysmans; 189
 Hijmans, E.; 98

Ictus, (ps. van M. Mendels); 45
 Idenburg, P. J. A.; 181
 Ieperen, van; 186

Jaurès, J.; 62, 137
 Joekes, A. M.; 175, 178-9, 183, 190, 192, 201-2
 Jong, A. M. de; 157
 Jong, L. de; 154
 Jong Edz, Fr. de; 75, 78
 Jonker Westerveld, M. E.; 145
 Jonkman, J. A.; 184, 189-90, 192, 194-8, 200, 204
 Joosse, J.; 66

Kadt, J. de; 72, 172, 175, 187, 192, 199, 200, 202-3, 207, 219,
 224
 Kautsky, K.; 46, 50, 61, 71, 139, 153
 Kelk, C. J.; 72
 Keppler, A.; 89, 92, 96
 Kerdijk, A.; 48
 Kieft, J. van de; 172
 Kleerekoper, S.; 215-6, 218, 220
 Kleffens, van; 166, 210
 Kleywegt; 186
 Koejemans, A. J.; 213
 Koets; 188
 Kohnstamm, M.; 194
 Kol, H. van; 43, 45, 63, 93, 164, 198
 Koning, C. de; 197
 Korschenzew, W.; 73
 Kraemer; 198

Kranenburg, R.; 187
 Kroepskaja; 72
 Kruls; 190
 Kupers, E.; 168, 170, 197
 Kuyper, A.; 60, 62-3, 96
 Kuyper, R.; 59, 60, 131

Laan, D. ter; 165
 Landré, J.; 194
 Langeraad, H. van; 74
 Lasalle, F.; 55
 Le Cavalier; 217
 Leeuw, A. de; 150
 Lely, C.; 84
 Lenin; 72, 154
 Levita, A. S. de; 56-7
 Lieftinck, P.; 173, 177, 188-9, 190-1, 194, 196, 211
 Lintsen, H.; 9
 Logemann, J. H. A.; 169, 171, 173-4, 177-84, 186-7, 190, 195-
 6, 199, 201-2
 Loopuit, J.; 55, 58-9
 Lovink, A. H. J.; 183, 194
 Lutheraan; 73
 Luxemburg, R.; 50-1

Maarseveen, van; 189
 Man, H. de; 117-20, 122, 124, 128, 130, 132, 136-7, 156-7
 Manen, W. C.; 89, 92
 Mansholt, S.; 193-4
 Marken, van; 54
 Marken, J. C. van; 93
 Suhud Martokusomo; 169
 Marx, K.; 14, 42, 52-3, 59, 65, 68-9, 71, 119, 136-8, 157-8
 Matteus, (ps. van Louis J. C. Poppe); 45, 66
 Meeden, J. van, (ps. van R. Triebels); 45, 52
 Meertens, P. J.; 204
 Meester, de; 60, 63
 Mendels, M.; 45, 65

Mercier, H.; 58
Methöfer, J.; 42
Meynen, J.; 195-6
Michels, R.; 50, 67
Michiels van Vesduynen, E. F. M. J.; 210
Middendorp, W.; 168, 206
Millerand; 50
Minderaa, Th.; 146
Miranda, S. R. de; 63
Mook, van; 166-7, 171, 173-4, 177-8, 180-4, 188-9, 191, 193-4,
196-8, 200-1, 204, 207, 209-10
Morris, W.; 151-2
Mountbatten Lord; 171
Mulder, B.; 9
Multatuli; 52
Mussert, A.; 124
Mussolini, B.; 124

Nadjamoeddin; 198
Nederhorst, G.; 212
Nehroe, J.; 245
Niet, M. de; 187, 195, 197, 210
Nieuwenhuizen, ds. J. A. van; 214
Nolens; 101
Noordenbos, O.; 215

Ooyen, van; 187
Opmerker, (ps. van K. van Langeraad); 74
Oud, P. J.; 186, 192
Oudens, F. P.; 55
Owen, R.; 55

Palar, L. N.; 165, 168, 171-5, 179-80, 183, 186-7, 190-2, 197-9,
202-4, 207
Pannekoek, A.; 46-7, 59, 63, 73
Pareto; 36-7
Pekelharing, B. H.; 48, 85, 89
Pinke; 201

Plas, Ch. O. van der; 171, 201
Poel, D. C. van der; 72-3
Polak, B.; 217, 250
Polak, H.; 45, 54, 56-7
Poll, M. van; 170, 178-9, 185, 197
Poppe, L. J. C.; 45, 66
Pos, H. J.; 215
Posthuma, S.; 193-4, 197
Posthumus, S.; 190
Pothuis, S. J.; 56
Pothuis-Smit, C.; 143
Poutsma, H. J.; 42-3, 46
Presser, J.; 215-6, 218, 220, 222

Q, (ps. van J. W. Albarda); 52
Quack; 52
Querido, I.; 157

Radek, K.; 72
Randwijk, H. van; 197, 214
Ravesteyn, W. van; 46-7, 65, 73-4
Reinalda; 179
Ribberink, A.; 10
Riemens, J. W. E.; 214, 235
Rienzi, (ps. van H. van Kol); 45
Roegholt, Richter; 218, 231
Rogier, J.; 155
Roland Holst, A.; 152
Roland Holst, Henriëtte; 43-4, 46-7, 50-1, 62-3, 65, 67, 73-4,
151-2, 154, 214
Roland Holst, R.; 151-2
Röling, B. V.; 154
Romein, J.; 75, 215-6, 219, 220, 227, 249, 250
Romein-Verschoor, A.; 222
Romme; 181, 184, 190, 195, 197
Romijn, W.; 204
Roorda, J.; 168
Roosevelt; 166

Roosjen; 218, 221
 Rosai; 168
 Rot, T.; 214
 Royen, van; 181
 Ruitenberg, B.; 116, 121, 131, 133, 145
 Russell, B.; 252
 Rutgers, S. J.; 72

 Sajet, B.; 204, 251
 Saks, J. (ps. van P. Wiedijk); 45, 52-4, 58-9, 61, 65-6, 68-9, 70-3
 Samkalden, I.; 194, 201, 211
 Sanders, P.; 194, 201, 211
 Satyadjit; 201, 206
 Savornin Lohman, de; 62
 Schaper; 43, 45, 52, 63, 86
 Scheffener; 186
 Scheltema; 151
 Schermerhorn, W.; 10, 169, 170, 173, 179, 181, 183, 185-6, 190-1, 193-5, 197, 200-1, 204, 211
 Seegers, L.; 250
 Serge, V.; 73
 Severein, L.; 206
 Shaw, G. B.; 152
 Satiadiah; 168, 206
 Sjahrir; 177, 180, 183, 185-6, 188-9, 198, 201, 206
 Sjarifoedin; 201
 Slauerhoff, J.; 72
 Sleeswijk; 107
 Sleyden, Ph. van der; 84
 Slotemaker; 250
 Slotemaker de Bruïne, G.; 168, 172, 174-5, 204
 Smit, C.; 211
 Sneevliet, H.; 57
 Soedirman; 196
 Soegando; 206
 Soejono, Raden Atipati Ario; 167
 Soekarno; 169, 172-4, 177, 186, 197, 201
 Soekawati; 187, 198

Sombart, W.; 58
 Spiekman, H.; 47-9, 51, 56
 Spoor; 188, 201, 204
 Steinmetz, S. R.; 114
 Stenhuis; 86
 Sternberg, F.; 120
 Stokvis, J.; 165, 168, 171-6, 177, 180, 187, 192, 204
 Strijd, ds. K.; 214, 235
 Strijk, D. J.; 72
 Stufkens, N.; 179, 187
 Suurhoff, J. G.; 197, 199
 Suy, E.; 231
 Suys, J.; 11, 213 e.v.
 Suyver, H. E.; 100

Tak, P. L.; 45, 47-8, 64
 Tas, S.; 192, 203, 219-21, 230-31
 Taylor; 99
 Tempel, J. van den; 11, 54, 56, 86, 166-7
 Thijn, E. van; 40
 Tichelman, F.; 206
 Tinbergen, J.; 119, 122, 149
 Tito; 245
 Tjeenk Willink, H. D.; 58
 Tomski, M.; 73
 Treub, M. W. F.; 48-9, 58-9, 60-2, 65, 68
 Triebels, R.; 43-5
 Troelstra, P. J.; 43, 45-6, 48-9, 51, 53-4, 61-4, 68-9, 70, 164,
 213
 Trotski, L.; 230
 Truman, H.; 239
 Tijn, B. van; 165, 176, 180

Vandervelde, E.; 50
 Varga, E.; 72
 Veen, R. W. van der; 108
 Veer, J. K. van der; 48-9
 Velde, van der; 217

Versteeg, G.; 89, 96, 100, 106
 Verzijl, H. W.; 193-4, 197
 Verwey, E.; 116, 121
 Verwey-Jonker, Hilda; 10, 122 e.v.
 Visman; 176
 Vleming, J. L.; 165
 Vliegen, W. H.; 45, 47-9, 61-2, 64-8, 79, 104, 135, 149
 Vooijs, Is. P. de; 100-1, 104-5, 109
 Vorrink, K.; 10, 118-9, 135-6, 173-4, 179, 183-4, 186, 194, 198,
     201, 203
 Vos, H.; 119, 133, 135, 193-4, 202
 Voskuil, K.; 170
 Vries-Bruins, A. E. J. de; 143-4
 Vijlbrief, N.; 168, 170, 178, 197

Waerden, Th. van der; 68, 73, 99, 100-1, 104-5, 109, 149
 Webb, Sidney en Beatrice; 152
 Welles, S.; 166
 Welter; 165, 190
 Westerbeek, J.; 155
 Wibaut, F. M.; 45-8, 68, 72, 103
 Widjojatmodjo, Abdulkadir; 171
 Wiedijk, P.; 44-5, 52, 78
 Wilhelmina; 166-7
 Willems; 186
 Wilterdink, N.; 8
 Woestijne, W. van de; 157
 Wolda, W.; 72
 Wolff, S. de; 49, 68, 72, 135-6, 149, 214
 Woudenberg; 175
 Wijhe, M. C. van; 72
 Wijk, J. van der; 160
 Wijnkoop, D.; 52, 64

Zinderen Bakker, R. van; 48